

Jan Daniluk

**Fort Góry Gradowej w Gdańsku
- jego historia, rozwój i rola
w życiu organizmu miejskiego
w latach 1814-1945**

praca magisterska napisana pod kierunkiem
prof. dr hab. Marka Andrzejewskiego

Uniwersytet Gdański 2009

Spis treści

Spis treści.....	2
Wstęp.....	3
Rozdział 1. Chaos terminologiczny.....	8
Rozdział 2. Na peryferiach miasta (zarys historii do 1814 r.).....	28
Rozdział 3. W cieniu Biskupiej Górki (lata 1814-1874).....	45
Rozdział 4. Paradoks fortu Góry Gradowej (lata 1874-1920).....	57
Rozdział 5. Studenckie siedlisko (lata 1920-1939).....	72
Rozdział 6. W obronie gdańskiego nieba (lata 1939-1945).....	85
Wnioski końcowe.....	93
Suplement – pojęcia.....	95
Wykaz użytych w pracy skrótów.....	104
Bibliografia.....	106
Spis ilustracji.....	118
Ilustracje.....	bez paginacji

Wstęp

Wśród wielu wyjątkowych i interesujących miejsc współczesnego Gdańska szczególnie jedno zasługuje na naszą uwagę – fort Góry Gradowej. Znajduje się on w bezpośrednim sąsiedztwie zabytkowej tkanki Starego oraz Głównego Miasta, lecz mimo tego na próżno szukać o nim wzmianek w popularnych przewodnikach czy opracowaniach krajoznawczych. Chociaż góruje nad miastem na wysokość ok. 50 m. n.p.m., to przez dekady po zakończeniu II wojny światowej pozostawał on jakby niezauważany przez zdecydowaną większość gdańszczan, a tym bardziej turystów. Na dziesiątki lat fort zniknął ze zbiorowej świadomości mieszkańców, pozostając jedynie obiektem zainteresowania wąskiej grupy badaczy z Wydziału Architektury Politechniki Gdańskiej¹.

Nie miejsce tu na opisywanie przyczyn, dlaczego fort Góry Gradowej – miejsce tętniące życiem jeszcze w okresie międzywojennym – tak raptownie i na długi czas został wymazany z pamięci gdańszczan, stając się miejscem zaniedbanym, zdewastowanym i nienależycie eksploatowanym. Chociaż stanowi to bez wątpienia jeden z fascynujących zagadnień związanych z tą częścią Gdańska, należy zwrócić uwagę na rezultaty tego procesu, pogłębiającego się jeszcze do końca XX w.

Jedną z konsekwencji (a może przyczyną?) takiego obrotu sytuacji jest dziś niewielka ilość dotychczasowych opracowań poświęconych historii i samym fortyfikacjom Góry Gradowej. Co zaskakujące, można dostrzec wyraźną dysproporcję w dotychczasowej historiografii fortu Góry Gradowej. Dotyczy ona ponadto dwóch płaszczyznach.

Po pierwsze wyraża się w zakresie tematycznym dotychczasowych opracowań - zdecydowana większość prac traktujących o umocnieniach Góry Gradowej opisuje niemal wyłącznie architekturę znajdujących się na forcie obiektów bądź skupia się na rozwoju i analizie systemu fortyfikacji wzgórza, dzieje przytaczając jedynie w minimalnym stopniu, niezbędnym dla opisu zagadnień związanych z architekturą i urbanistyką. Nieliczne

¹ Bodajże pierwszą polskojęzyczną pracą poświęconą w całości Górze Gradowej była praca dyplomowa studenta z Politechniki Gdańskiej L. Białkowskiego („Grodzisko – ośrodek rekreacyjno-rozrywkowy śródmieścia”), napisana pod opieką doc. dr inż. C. Swędrzyńskiego w 1973 r.; w późniejszych latach w związku z pracami związanymi z planami rozbudowy działającego na forcie Młodzieżowego Centrum Kultury zainteresowanie tą częścią dawnych miejskich fortyfikacji wzrosło, czego rezultatem było stworzenie w 1977 r. pracy studialnej poświęconej Grodzisku (Górze Gradowej) – *Gdańsk-Grodzisko. Studium koncepcyjne zagospodarowania przestrzenno-programowego wzgórza Grodzisko w Gdańsku na potrzeby Młodzieżowego Centrum Kultury*, Gdańsk 1977 (maszynopis).

publikacje, które starają się ująć całościowo historię fortu Góry Gradowej, mają charakter jedynie popularnonaukowy i w wielu wypadkach bądź podają informacje nieścisłe czy błędne, bądź też w ogóle je pomijają². Co więcej – większość z nich powstała przy współudziale jednego z badaczy architektury³ lub też czerpała bezkrytycznie z jego najważniejszych prac, tym samym utrwalając niektóre z błędów czy nieścisłości⁴.

Po drugie - niemalże wszystkie dotychczasowe opracowania milczą na temat dziejów fortu historii po 1814 r., ograniczając się co najwyżej do wymienienia pojedynczych, odosobnionych faktów. Sytuacja taka jest związana przede wszystkim z dotychczasowym kładzeniem nacisku na badanie architektury, a co za tym idzie - ze szczególną uwagą, jaką przykładano do trzech oblężeń miasta, w których umocnienia Góry Gradowej odegrały niepoślednią rolę. Ostatnie nich miało miejsce właśnie w latach 1813-1814⁵.

Mając powyższe na uwadze został sformułowany temat niniejszego opracowania w takiej, a nie innej formie. Głównym więc celem pracy jest wypełnienie luki, jaka istnieje do dziś w historiografii Góry Gradowej, a mianowicie opisanie dziejów tego zakątka miasta w okresie od ponownego przejścia miasta przez Prusy (1814 r.) aż po koniec II wojny światowej (1945 r.). Praca ta jest więc próbą przedstawienia historii umocnień Góry Gradowej

² Praktycznie we wszystkich wymienionych pracach brak jest m.in. wzmianek o załodze fortu z okresu 1874-1920, pomniku Regimentu Diericke, organizacji i działalności korporacji akademickich z okresu WMG, wydarzeniach z czasów II wojny światowej – T.Gruszczński, *Wzgórze Grodzisko w Gdańsku*, Jantarowe Szlaki, nr 4(186), R.25, 1982, s.50-55; P.Michalski, *Strażnik Gdańska*, 30 Dni, nr 9(11), 1999, s.24-31; K.Biskup, K.Berental, *Fort Grodzisko. Materiały szkoleniowe*, Gdańsk 1999 (maszynopis); K..Biskup, K.Berental, K.Rudziński, *Fort Grodzisko – przewodnik turystyczny z mapą*, Gdańsk 1999; K.Rudziński, *Fort Grodzisko*, Odkrywca, nr 1(18), 2000, s.10-11; Idem, *Fort Grodzisko.Przewodnik turystyczny*, Gdańsk 2000; G.Niewiadomy, *Grodzisko w Gdańsku.Przewodnik turystyczny*, Gdańsk 2006.

³ Dr inż. Krzysztof Biskup (1952-2000) był jednym z pierwszych badaczy, który rozpoczął rzetelne prace nad rozwojem fortyfikacji Góry Gradowej. Jego ustalenia w wielu miejscach pozostają do dziś aktualne. Brał udział w przygotowaniu pierwszej pracy studialnej dot. fortyfikacji Góry Gradowej z 1977 r. Podstawowym jednak jego opracowaniem dot. Góry Gradowej jest opracowanie powstałe 20 lat później: K.Biskup, *Rozwój historyczny układu przestrzennego zespołu fortyfikacji Grodzisko*, [w:] *Opracowanie koncepcji zagospodarowania Fortów Napoleońskich („Grodzisko”) w Gdańsku, ul. Trzeciego Maja 9A wraz z inwentaryzacją obiektów i instalacji podziemnych*, Gdańsk 1997 (praca niepublikowana), s.2-25; także nieco zniekształcona, opublikowana wersja tego opracowania studialnego: Idem, *Fort Grodzisko-rys historyczny*, [w:] *Zespół forteczny Gdańsk - Wisłoujście. Materiały Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji zorganizowanej pod auspicjami Generalnego Konserwatora Zabytków w ramach Krajowego Programu Ministerstwa Kultury i Sztuki „Ochrona i Konserwacja Architektury Obronnej”*, pod red. P.Molskiego, Gdańsk 1998, s.54-68.

⁴ Dotyczy to chociażby datacji i przeznaczenia budynki tzw. nowych koszar, które dotąd konsekwentnie określane były jako radiostacja.

⁵ Doskonałym tego przykładem są dwie publikacje pochodzące z XIX w., które kompleksowo ujmują temat rozwoju fortyfikacji Gdańska, lecz obydwie kończą rozpatrywanie historii twierdzy gdańskiej na roku 1814 – K.Hoburg, *Geschichte der Festungswerke Danzig*, Danzig 1852; G.Köhler, *Geschichte der Festungen Danzig und Weichselmünde bis zum Jahre 1814 in Verbindung mit der Kriegsgeschichte der freien Stadt Danzig*, T.I-II, Breslau 1893; oczywiście, najważniejsze opracowania po 1945 r. (do najważniejszych należy zaliczyć: K.Biskup, J.Stankiewicz, *Fortyfikacje miejskie Gdańska od XVI do końca XIX w.*, [w:] *Gdańsk-pomnik historii, cz.I*, pod red. A.Kostarczyka, Gdańsk 1998, s.82-114 oraz zbiór artykułów zgromadzony w publikacji: *Fortyfikacje Gdańska*, pod red. G.Bukala, Gdańsk 2006) przedstawiają dzieje twierdzy także po 1814 r., ale z powodu charakteru prac, opis fortu Góry Gradowej nie zajmuje tam zbyt dużo miejsca.

rozumianej w pierwszej kolejności jako szereg wydarzeń oraz procesów dotyczących Góry Gradowej, a dopiero w dalszej perspektywie jako szereg postępujących po sobie zmian w systemie umocnień. Oczywiście, ze względu na fragmentaryczność dostępnych opracowań i ubóstwo bazy źródłowej, nie we wszystkich przypadkach udało się całkowicie odwrócić te proporcje, lecz generalnie należy zauważyć, że – choć oczywiście kwestie architektoniczne są poruszane w niniejszym opracowaniu – to nie są one tak wyeksponowane, jak w poprzednich pracach. Ponieważ nie sposób rozpatrywać dziejów jakiegokolwiek części tkanki miejskiej całkowicie osobno, w opracowaniu niniejszym postarano się także przedstawić rolę, jaką fort Góry Gradowej pełnił w historii Gdańska.

Położenie nacisku na badanie historii fortu, a nie jedynie jego architektury, zaowocowało zresztą nie tylko rozwinięciem zagadnień, które w poprzednich przypadkach zostały co najwyżej zasygnalizowane, lecz także przedstawieniem zupełnie nowych danych⁶ i jednocześnie sprostowaniem niektórych kwestii (także tych dotyczących architektury). Udało się to w dużej mierze dzięki kwerendom w zagranicznych archiwach i bibliotekach, dotarciu do dotąd niewykorzystanych zbiorów prywatnych, a także zaczerpnięciu ze źródeł, które dotychczas były pomijane przez poprzednich badaczy.

Wśród pisanych źródeł archiwalnych na pierwszym miejscu należy wymienić zespoły akt pochodzące z Archiwum Państwowego w Gdańsku, gdzie można znaleźć cenne informacje dotyczące losów fortu Góry Gradowej w latach 20. XX w. Mniej pomocne dla prezentowanego tematu okazały się natomiast zasoby Archiwum Wojskowego z Fryburga Bryzgowijskiego, wchodzącego w skład Archiwum Związkowego Republiki Niemieckiej⁷, gdzie zachowały się jedynie pojedyncze dokumenty. Podobnie zbiory źródeł pisanych z Tajnego Archiwum Fundacji Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego z Berlina-Dahlem⁸ okazały się mało przydatne dla omawiania historii fortu Góry Gradowej w okresie 1814-1945. Większość wartość mają materiały pochodzące z Archiwum Politycznego MSZ Republiki Niemieckiej⁹, a także z Archiwum Wojennego wchodzącego w skład Bawarskiego Głównego Archiwum Państwowego w Monachium¹⁰.

⁶ Dotyczy to także kwestii, które w historiografii gdańska nie zostały dotąd należycie omówione, myląc pojęcia lub przedstawiając niedokładne informacje dot. np. garnizonu gdańskiego w okresie 1890-1919, działalności ochotniczych formacji niemieckich w latach 1919-1920 czy niemieckiego ruchu korporacyjnego w latach Wolnego Miasta Gdańska.

⁷ Niem. *Bundesarchiv-Militärarchiv* (Freiburg im Breisgau) – dalej: BA-MA.

⁸ Niem. *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz* (Berlin – Dahlem) – dalej: GStA PK (Berlin-Dahlem).

⁹ Niem. *Politisches Archiv des Auswärtigen Amts* (Berlin) - dalej: PAAA.

¹⁰ Niem. *Bayerisches Hauptstaatsarchiv – Kriegsarchiv* (München) – dalej: BayHStA.

Jednak to nie źródła pisane, lecz kartograficzne i graficzne okazały się największą wartością dla jak najwierniejszego przedstawienia historii fortu Góry Gradowej. Pokażny zbiór planów, map i rysunków znajduje się zarówno w APG, jak i GStA PK Berlin-Dahlem. Zbiory te zostały wprawdzie uprzednio poddane częściowej analizie, jednakowoż nie wszystkie i – jak się wydaje – w niewystarczającym stopniu.

Wobec rozproszonej i mocno zdekompletowanej bazy źródłowej badania zostały oparte także na źródłach drukowanych oraz publikacjach. Wśród tych pierwszych należy wymienić przede wszystkim niedocenione książki adresowe wydawane dla Gdańska praktycznie do 1942 r., a także informatory wojskowe, wydawane dla garnizonu miejskiego w latach 1888-1914. Wobec braku dostępności źródeł wojskowych cenne okazały się tzw. historie pułkowe (*Regimentsgeschichten*), a więc wydawane głównie na przełomie XIX/XX w. oraz już w okresie Republiki Weimarskiej historie poszczególnych jednostek, które stacjonowały na forcie. Oprócz nich ciekawym uzupełnieniem są różnego rodzaju opracowania krajoznawcze i przewodniki wydawane w XIX w. i pierwszej połowie XX w., które ze względu na popularność lokalizowanych u stóp Góry Gradowej nowych budowli czy innych atrakcji, wspominały nierzadko pośrednio także i o samym forcie. Wszystkie wyżej pozycje zostały zaczerpnięte ze zbiorów Biblioteki Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk, Niemieckiej Biblioteki Narodowej w Berlinie, Biblioteki Instytutu Herdera w Marburgu oraz księgozbioru Archiwum Wojskowego z Fryburga Bryzgowijskiego.

W zbiorach bibliotecznych, ale także dzięki kontaktom i wizytom z prywatnymi kolekcjonerami z Trójmiasta i Sztokholmu, jak również nawiązaniu współpracy z obecnie działającymi w Niemczech (Brunszwik, Akwizgran, Bielefeld) korporacjami akademickimi, które kontynuują tradycje dawnych gdańskich, udało się pozyskać i wykorzystać w pracy dotąd najczęściej niepublikowane zdjęcia, mapy, widokówki, relacje i wspomnienia.

Osobną grupę stanowią opracowania studialne i konserwatorskie, które zostały zaczerpnięte głównie ze zbiorów własnych PKFM „Twierdza Gdańsk” oraz Regionalnego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Gdańsku. Jedynie w przypadku omawiania historii fortu do 1814 r. praca została oparta na polskojęzycznych publikacjach wydanych po 1945 r.

Zaproponowana forma, jak i charakter źródeł, wpłynęły oczywiście na kształt i zakres prezentowanych dalej rozdziałów niniejszej pracy. Stosunkowo obszernie został potraktowany temat terminologii, bowiem stanowi on jeden z podstawowych problemów,

które pojawiają się przy omawianiu dziejów fortyfikacji Góry Gradowej. Próba wyjaśnienia najważniejszych pojęć została poprzedzona zarysem ewolucji różnych nazw, które pojawiały się i funkcjonują do dnia dzisiejszego w odniesieniu do Góry Gradowej. Uzupełnieniem rozdziału pierwszego jest także suplement na końcu pracy, gdzie w przejrzysty i zwięzły sposób zaprezentowane zostały u porządku alfabetycznym pojęcia i nazwy odnoszące się do całego opisywanego w pracy obszaru oraz istniejących, jak i nieistniejących jego części strukturalnych i obiektów. Oba rozdziały (wzbogacone odpowiednim materiałem graficznym) mogą stanowić pomoc w dalszych badaniach nad fortem Góry Gradowej.

Podobnie rzecz prezentuje się z rozdziałem trzecim, który jest rozbudowanym zarysem historii fortu (czy lepiej: umocnień Góry Gradowej) do roku 1814. Ponieważ historia tego miejsca jest ściśle związana z otoczeniem, przeobrażeniami całego rejonu, a także wynika wprost z procesów zainicjowanych w poprzednich stuleciach, historia do 1814 r. została omówiona w sposób stosunkowo szczegółowy, dając tym samym szeroki obraz, niezbędny do zrozumienia treści dalszych rozdziałów. Także dalej dzieje fortu są rozpatrywane zarówno w ramach istnienia w całym kwartale Grodzisko (najbliższej okolicy), jak i w porównaniu do „siostrzanego” wzgórza, czyli Biskupiej Górki.

Ostatnią kwestią, która wymaga omówienia, jest także stosunkowo duża ilość załączonych do materiałów ilustracyjnych. Zabieg ten nie jest bynajmniej przypadkowy – zgromadzony materiał ilustracyjny jest niezbędny, aby w sposób możliwie najpełniejszy zaprezentować dzieje fortu Góry Gradowej, specyfika bowiem tematu pracy wymaga operowania pojęciami odnoszącymi się do konkretnych obiektów czy części umocnień.

Należy podkreślić, że prezentowana praca w kilku miejscach może u czytelnika pozostawiać swego rodzaju niedosyt. Mimo kwerend w Polsce i za granicą¹¹, nie udało się – mimo usilnych prób – uzyskać satysfakcjonującej odpowiedzi na wszystkie z pytań, których wciąż pełno w historii fortu Góry Gradowej. Studiując niniejsze opracowanie należy więc pamiętać o pewnej umowności prezentowanych dalej wniosków.

¹¹ W tym miejscu należy wyjaśnić, że ich odbycie było możliwe wyłącznie dzięki podjęciu przez Autora pracy na pełen etat w Parku Kulturowym Fortyfikacji Miejskich „Twierdza Gdańsk”, jednostce budżetowej Gminy Miasta Gdańska, opiekującej się umocnieniem Góry Gradowej.

1. Chaos terminologiczny

Problematyka nazewnictwa całego obszaru, poszczególnych jego fragmentów, jak i obiektów dzisiejszego zespołu fortecznego Góry Gradowej (zespołu fortecznego Grodzisko)¹² jest obecnie jednym z najważniejszych zagadnień, które nie zostało dotąd należycie opracowane. Na kwestię niekonsekwentnego użytkowania poszczególnych nazw przypisanych interesującemu nas obszarowi zwracano już wcześniej uwagę¹³, bowiem istnienie w użyciu różnych pojęć lub nawet tych samych, lecz różnie definiowanych, powoduje chaos i jest przyczyną częstych nieścisłości w omawianiu dziejów czy kształtu obszaru obecnego Grodziska. Problem ten wydaje się tym bardziej palący, że brak jest całościowego opracowania, które w sposób jednoznaczny rozwiązałoby dotychczasowe wątpliwości związane z nazewnictwem interesującego nas obszaru i tym samym mogłoby służyć za punkt odniesienia dla kolejnych opracowań naukowych, popularyzatorskich (np. przewodników), materiałów promocyjnych czy wreszcie projektów, które będą w najbliższej przyszłości realizowane dla i przez Park Kulturowy Fortyfikacji Miejskich „Twierdza Gdańsk” [dalej: PKFM „Twierdza Gdańsk”], obecnego zarządcy pofortecznych terenów Góry Gradowej w imieniu gminy Miasta Gdańsk.

Problem terminologii kwartału Grodzisko należy rozpatrywać na kilku płaszczyznach. Próbując bowiem analizować poprawność danego terminu musimy zająć stanowisko nie tylko w kwestii współczesnego stosunku do nazewnictwa historycznego (w przypadku Gdańska cezurą jest zazwyczaj rok 1945 r. i pierwsze lata powojenne), ale także zmierzyć się z problemem ewolucji w ciągu ostatnich dziesięcioleci terminologii w dziedzinie architektury obronnej, i to także w obrębie tylko np. terminologii polskiej¹⁴. Do tego dochodzi kwestia zmian zasięgu znaczenia poszczególnych pojęć lub też pojawianie się zupełnie nowych terminów, co było spowodowane nieodwracalnymi przeobrażeniami całego terenu, szczególnie nasilonymi od połowy XIX w. Należy zastanowić się wreszcie nad poprawnością

¹² Używane w całej pracy określenia badanego obszaru zostały szczegółowo przedstawione na kartach niniejszego rozdziału; ze względów praktycznych ujednolicono też wg. przyjętych przez autora zasad pisownię wszystkich pojęć i w takiej formie są one przedstawiane już od pierwszego akapitu pracy.

¹³ *Gdańsk Grodzisko. Studium koncepcyjne...*, s.27; P.Lorens, *Problemy kształtowania przestrzeni zespołu pofortecznego Grodzisko w Gdańsku. Raport z seminarium 1.06.1999*, Gdańsk 1999 (praca niepublikowana), s.24.

¹⁴ Różnice w stosowanych pojęciach widać chociażby w przypadku nazwy reduta, która jeszcze kilkadziesiąt lat temu w polskich opracowaniach poświęconych architekturze obronnej po prostu nie funkcjonowała (istniało wówczas jedynie pojęcie reduta) – por. np. artykuł: J.Stankiewicz, *Ze studiów nad fortyfikacjami pruskimi na ziemiach polskich*, [w:] *Studia i materiały do historii wojskowości*, t.12, cz.1, Warszawa 1966, s.106-152.

oraz ewentualnie formą zmian pojęć, które jeśli nie są do końca poprawne, to jednak zakorzeniły się już po 1945 r. dość silnie w historiografii gdańskiej i których zmiana może w niektórych przypadkach jedynie jeszcze bardziej pogłębić z dzisiejszej perspektywy chaos terminologiczny. Należy także pamiętać, że w niektórych wypadkach będziemy musieli rozpatrywać wersje nazwy nie tylko między formą współczesną (polską) a niemiecką, ale także używaną niegdyś francuską lub też z okresu jeszcze sprzed rozbiorów, a także zdecydować się i trafnie uzasadnić wybór jednej z manier, która wyznaczy sposób zapisu (np. wielką czy małą literą) poszczególnych pojęć, aby były one w miarę możliwości jak najbardziej zunifikowane. Przy tym wszystkim należy również pamiętać, że opracowany system powinien być nie tylko spójny i logiczny, ale też w miarę możliwości zrozumiały dla większości odbiorców. Wszystkie wyżej wymienione kwestie powodują, że kwestia opracowania i trafnego uzasadnienia poszczególnych pojęć odnoszących się do badanego w niniejszej pracy terenu stanowi jedno z najtrudniejszych zadań stojących przed autorem.

Problematyka nazewnictwa historycznego została częściowo omówiona dotychczas jedynie w trzech przypadkach: przez E. Blecha¹⁵, S. Hrabeca¹⁶ oraz K. Jażdżewskiego i W. Chmielewskiego¹⁷. Do pozostałych godniejszych uwagi opracowań, które jedynie we fragmentach próbują w pewnym stopniu wytłumaczyć nazwę Góry Gradowej czy Grodzisko, należą prace G. Löschina¹⁸, B. Czerwińskiego¹⁹, E. Keysera²⁰, H. Górnowicza²¹ a także część artykułu A. Szuldrzyńskiego²² oraz ustalenia K. Biskupa²³, powielane zresztą w większości późniejszych opracowań studialnych. Wszystkie wyżej wymienione próby zdefiniowania pojęcia Góra Gradowa czy Grodzisko są jednak z dzisiejszej perspektywy niewystarczające, gdyż bądź nie uwzględniają zmian, które nastąpiły po II wojnie światowej bądź też problem ten przybliżają w sposób niedostatecznie wyczerpujący, często ograniczając się jedynie do opisu stanu współczesnego autorom.

¹⁵ E. Blech *Die älteste Danzig. Gedanensia. Beiträge zur Geschichte Danzigs – Bd. 17*, Danzig 1903, s.115-116.

¹⁶ S. Hrabec, *Nazwy dzielnic i okolic Gdańska*, Poznań 1949, s.26-28.

¹⁷ K. Jażdżewski, W. Chmielewski, *Gdańsk wczesnośredniowieczny w świetle badań wykopaliskowych z lat 1948/9*, [w:] *Studia Wczesnośredniowieczne. Studia, materiały, sprawozdania, t.I*, Warszawa-Wrocław 1952, s.37.

¹⁸ G. Löschin, *Geschichte Danzigs von der ältesten bis zur neusten Zeit, Th.I*, Danzig 1822, s.16; Idem, *Danzig und seine Umgebung*, Danzig 1828, s.19; Idem, *Danzig und seine Umgebung*, Danzig 1860, s.28-29.

¹⁹ B. Czerwiński, *Studia o gusłach, czarach, zabobonach i przesądach ludowych*, t.I, Poznań 1862, s.57-58.

²⁰ E. Keyser, *Die Baugeschichte der Stadt Danzig*, Köln-Wien 1972, s.5.

²¹ H. Górnowicz, *Nazwy Gdańska i jego dzielnic*, [w:] *Historia Gdańska, t.I do 1454*, pod red. E. Cieślaka, Gdańsk 1978, s.22.

²² A. Szuldrzyński, *Badania archeologiczne Fortu Grodzisko*, [w:] *Zespół forteczny Gdańsk - Wistlouwście. Materiały Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji zorganizowanej pod auspicjami Generalnego Konserwatora Zabytków w ramach Krajowego Programu Ministerstwa Kultury i Sztuki „Ochrona i Konserwacja Architektury Obronnej”*, pod red. P. Molskiego, Gdańsk 1998, s.79.

²³ K. Biskup, *Rozwój historyczny układu*, s.1,4.

Pierwsza wzmianka w źródłach historycznych o terenie kwartału Grodzisko pojawia się już w 1385 r. Obszar wzniesienia położonego na północ od Nowych Ogrodów, a na zachód od Starego Miasta, określony został wówczas jako *Hagensberg*²⁴. W późniejszym okresie można spotkać takie przekształcenia nazwy jak *Hagensberge*, *Haynberg*, *Haynsberg* czy *Heidenberg*²⁵, wszystkie one jednak pozostawały w związku z niemieckim wyrazem *Hag(en)*, *Hain*, który oznacza krzaki bądź gaj (las)²⁶. Pierwotna nazwa jest zrozumiała, bowiem i dziś skraj Pojezierza Kaszubskiego, zwany Wysoczyzną Gdańską, który od zachodu graniczy niemalże na całej długości z aglomeracją trójmiejską, składa się z szeregu gęsto porośniętych lasem wzgórz morenowych – pozostałość po jednym z nich stanowi dziś właśnie Góra Gradowa²⁷ (nie bez przyczyny zauważono zresztą, że teren Grodziska stanowi naturalne, choć nie sąsiadujące bezpośrednio z główną częścią, zakończenie układu Trójmiejskiego Parku Krajobrazowego²⁸). W śródmieściu Gdańsk znajduje się zresztą również drugie wypiętrzenie, którego niemiecka nazwa także odwoływała się do jego szaty roślinnej – mowa tu o dzisiejszym Zaroślaku, czyli przedwojennym *Petershagen*²⁹.

W 1519 r. pojawia się po raz pierwszy nowa nazwa dla interesującego nas wzniesienia, a mianowicie zapis w postaci *Hagelsberge*³⁰. Zmianę należy tłumaczyć najprawdopodobniej błędem pisarza³¹, choć oczywiście nie można całkowicie negować tezy, że nowa nazwa wyniknęła z procesu adaptacji nazwy wzniesienia *Hagen* do nazwy osobowej *Hagel*, będącej wg. podań miejscowej ludności imieniem pana (rycerza), który przed wiekami miał rezydować w grodzie na wzgórzu³². Niewykluczone zresztą, że oba te procesy nałożyły się na siebie.

²⁴ Wg. niektórych badaczy pierwsza wzmianka pojawia się dopiero w 1392 r.; jest to prawda, jeśli weźmiemy pod uwagę pierwszą bezpośrednio traktującą o Górze Gradowej. Po raz pierwszy jednak nazwa określająca Górę Gradową pojawia się już siedem lat wcześniej (w 1385 r.), przy okazji opisywania Nowych Ogrodów („*civitas versus hagensbergh*”) – E.Keyser, *Die Baugeschichte*, s.5; M. Biskup, *Układ przestrzenny gdańskiego zespołu miejskiego* [w:] *Historia Gdańska, t.I do 1454*, pod red. E.Cieślaka, Gdańsk 1978, s.373; P.Simson, *Geschichte der Stadt Danzig, Bd. I von den Anfängen bis 1517*, Danzig 1913, s.64.

²⁵ *Scriptores Rerum Prussicarum. Die geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft*, hrsg. Th.Hirsch, M.Toeppen, E.Strehlke [dalej: SRP], Bd. IV, Leipzig 1870, s.774.

²⁶ G.Löschin, *Geschichte Danzigs*, s.16; W.F.Zernecke, *Neuster Wegweiser durch Danzig und dessen Umgegend*, Danzig 1843, s. 122; E.Keyser, *Die Baugeschichte*, s.5.

²⁷ A.Szułdrzyński, *op.cit.*, s.79-80.

²⁸ P.Lorens, *Uwarunkowania urbanistyczne rozwoju zespołu Fort Grodzisko*, Gdańsk 2001, s.14.

²⁹ G.Niewiadomy, *op.cit.*, s.12.

³⁰ SRP, Bd. V, Leipzig 1874, s.774.

³¹ Możliwość taka wydaje się tym prawdopodobniejsza, ponieważ za błąd pisarza z pewnością należy uznać trzeci z kolei znany zapis Góry Gradowej z 1523 r. w postaci *Hogelsbergk*, - zarówno zapis drugi (1522 r.), jak i późniejsze (chociażby z 1526 r.) konsekwentnie podają już nazwę *Hagelsberg* - SRP, Bd. V, Leipzig 1874, s.553, 642-643.

³² S.Hrabec, *op.cit.*, s.28.

Legenda o *Hagelu* została po raz pierwszy spisana na kartach historii w II poł. XVI w., choć pojawienie się nazwy *Hagelsberg* już w 1519 może sugerować, że podanie to było znane wcześniej (jeśli odrzuci się całkowicie hipotezę, że zmiana nazwy była wynikiem wyłącznie pomyłki pisarza). Zostaje ona najprawdopodobniej najpierw podana w tzw. kronice Batłomieja Wartzmanna red. I z 1543 r.³³, a następnie przedstawiona przez królewieckiego pastora Kaspra Hennebergera w dziele „*Kurtze und warhaffte Beschreibung des Landes zu Preussen*” (1584 r.) i stamtąd zaczerpnięta przez gdańskiego historyka miejskiego Carla Schütza (*Historia rerum Prussicarum, das ist warhaffte und eigentliche Beschreibung des Landes Preussen*, Zerbst 1592). Warto zauważyć, że ostatni pisarz wprowadził bezkrytycznie wiele legend do gdańskiej historiografii³⁴, a podanie o *Hagelu* jest zapewne jednym z nich. Legendę przytaczają dalej za Schützem także m.in. Jerzy Willenberg³⁵, Marton Csombor³⁶ i Reinhold Curicke³⁷. Czyni to również i XIX-wieczny gdański historyk Matthias Georg Löschin, który jednak jednocześnie jako pierwszy podał je w wątpliwość i przyznał, że trudno jest jednoznacznie stwierdzić, czy na *Hagelsberg* faktycznie istniał w przeszłości jakiś gród³⁸. Mimo tego i następnych podobnych mu głosów, podanie o srogim władcy imieniem *Hagel* funkcjonowało dalej bez większych przeszkód³⁹ i – co jest nieco zaskakujące – jest przytaczane również i dziś⁴⁰, choć oczywiście w roli już jedynie ciekawostki.

Warto jeszcze zwrócić na moment uwagę na intrygującą informację dot. pochodzenia nazwy Góry Gradowej przytoczoną w 1862 r. przez wielkopolskiego poetę i folklorystę R. W. Czerwińskiego. Nie była ona dotąd przez żadnego z badaczy brana pod uwagę, a zawiera ona być może kluczowy trop dla rozwiązania zagadki zmiany nazwy opisywanego w niniejszej pracy wzgórza:

„(...) że tedy ten rycerz nazywał się Jagel, lub „Hagel”, że mieszkał w drewnianem zamczysku na górze, którą dla tego Hagelsberg nazywano i do dziś dnia nazywają. Jakoś istotnie prawda, że Niemcy tameczni tak nazywają tę górę. Ale zapytany o nią poczciwy okoliczny Kaszub, odpowiada zawsze, że to „grodowa góra”, jakoby grodzka od gród, grad, hrad, który na tej zapewne stał górze w czasach dawnych i dał początek jej nazwie. Ale Niemcy języka naszego nieświadomi, i radzi go umyślnie wykrzywiać, a ślady jego zacierać,

³³ J.Dworzaczkowa, *Dziejopisarstwo gdańskie do połowy XVI wieku*, Gdańsk 1962, s.83.

³⁴ M.Csombor, *Podróż po Polsce*, Warszawa 1961, s.116.

³⁵ J.Dworzaczkowa, *op.cit.*, s.83.

³⁶ Ibidem, s.45-48.

³⁷ R.Curicke, *Der Stadt Danzig historische Beschreibung (1687)*, Hamburg 1976, s.37-40.

³⁸ G.Löschin, *Danzig (1860)*, s.28-29.

³⁹ Zob. F.A.Brandstätter, *Danziger Sagenbuch. Sagen von der Stadt und ihren Umgebung*, Danzig 1883, s.10.

⁴⁰ A.Januszajtis, *Legendy dawnego Gdańska na nowo opowiedziane*, Gdańsk 2005, s.7-8.

przetłumaczywszy „hrad”(Burg) na „Hagel” (grad), utworzyli z tego „Hagelsberg” i całą bajkę o poddanych (...), o ich tańcach i o księciu Jagiel wymyślili (...)”⁴¹.

R. Czerwiński, podobnie jak poprzednicy, przywołuje znane podanie o księciu Hagel/Jagel, jednak w odróżnieniu od większości (poza G. Löschinem) podaje je krytyce, która jednak w przeciwieństwie od tego ostatniego nie dotyczy faktu samego istnienia grodu na wzgórzu, a pochodzenia jego nazwy. Pytaniem otwartym pozostaje oczywiście rzetelność przytoczonej relacji (a także ustosunkowania jej wobec poświadczonych źródłowo zapisów w postaci *Hagensberg*), niemniej jednak gdyby zapisać w formie graficznej proces ewolucji nazwy Góry Gradowej opierając się na R. Czerwińskim, przedstawiałby się on następująco:

Grodowa Góra => gród => hrad (gard) => grad => Hagel => Hagelsberg => Gradowa Góra

Należy zauważyć, że faktycznie podobieństwo używanej obecnie nazwy Gradowej Góry oraz pierwotnego określenia Grodowa Góra jest dość zaskakujące. Do podobnego wniosku doszli ponad sto lat później po R. Czerwińskim także T. i R. Kiernowscy⁴², którzy jednak nieco ostrożniej sformułowali tezę o pochodzenie niemieckiej nazwy *Hagelsberg* od przeinaczenia pierwotnej nazwy *gard*.

Jakakolwiek nie byłaby przyczyna zastąpienia pierwotnego określenia wzniesienia *Hagensberg* na późniejsze *Hagelsberg*, to nazwa, która wymieniona jest po raz pierwszy w 1519 r.. przyjęła się i utrwaliła na dobre w historiografii niemieckiej i aktualna jest po dziś dzień. Także dziejopisarstwo anglojęzyczne, jak i francuskie⁴³ konsekwentnie używa do dziś terminu *Hagelsberg*. Fakt ten jest o tyle zrozumiały, że *Hagelsberg* w dziełach autorstwa francuskiego lub angielskiego najczęściej wymieniany jest w kontekście wydarzeń

⁴¹ B.Czerwiński, *op.cit.*, s.58.

⁴² T. i R.Kiernowscy, *Życie codzienne na Pomorzu wczesnośredniowiecznym. Wiek X-XII*, Warszawa 1970, s.41.

⁴³ Choć książki te najczęściej dotyczą momentów w dziejach *Hagelsberg*, kiedy w powszechnym użyciu były nazwy niemieckojęzyczne, czyli sławnych dwóch oblężeń (nie trudno bowiem dziwić się z powodu używania przez ich autorów nazw niemieckich współczesnych tzw. okresowi napoleońskiemu), to nie próbują nawet one zaznaczyć – nawet jeśli powstały po 1945 r. – polskiej, wtórnej nazwy Góry Gradowej, nie wspominając już o nazwie Grodzisko: P.H.D'Artois, *Relation de la défense de Danzig en 1813 par le 10e corps de l'armée française contre l'armée cominee russe et prussienne*, Paris 1820, s.304; A.Alison, *History of Europe from the commencement of the french revolution in 1789 to the restoration of the Bourbons in 1815*, vol.7, Edinburgh and London 1866, s.27; H.Carré, *L'héroïque aventure du comte de Plélo et l'expédition de Dantzg (1734)*, 1946, s.103 i nn.; C.H. von Manstein, *Contemporary memoirs of Russia from the year 1727 to 1744*, Frank Cass & Co. Ltd. 1968, s.78; T.A.Dodge, *Napoleon – a history of the art of war, from the beginning oft he consulate tot he end the friedland campaign, with a detailed account of the napoleonie wars in four volumes*, vol.II, 2001, s.504; F.L.Petre, *Napoleon's Campaign in Poland 1806-07*, 2007, s.259.

związanych ze słynnymi dwoma oblężeniami Gdańska z 1807 r. oraz lat 1813-1814, kiedy w powszechnym użyciu z oczywistych względów była przeważnie niemiecka nazwa wzgórza.

Rzecz nieco odmiennie prezentuje się w historiografii polskiej. Co znamienne, pierwsze pojedyncze przykłady zapisania niemieckiej nazwy *Hagelsberg* w spolszczonej wersji spotykamy stosunkowo późno, bo dopiero w I poł. XIX stulecia. Forma Gradowa Góra występuje bądź zamiennie z niemiecką nazwą⁴⁴ bądź jako samodzielne, autonomiczne określenie⁴⁵. Trzeba jednak zauważyć, że mimo wszystko przez niemal cały XIX w. i okres lat 1901-1945 wciąż w opracowaniach polskojęzycznych występowała również sama nazwa *Hagelsberg*⁴⁶, niekiedy tylko adaptowana do zasad gramatycznych jęz. polskiego (np. zapisana w postaci „na Hagelsbergu”)⁴⁷. Nawet w okresie międzywojennym, kiedy żywioł polski zdecydowanie przybrał na sile na Pomorzu i w samym Gdańsku (w porównaniu do epoki wcześniejszej), można było natknąć obok funkcjonującego pojęcia Góry Gradowej⁴⁸ na wciąż używaną w opracowaniach polskich wyłącznie niemiecką nazwę *Hagelsberg*⁴⁹. Oczywiście, taki wybieg ze strony autorów można tłumaczyć po prostu opisywaniem wydarzeń z okresu, kiedy polska nazwa nie funkcjonowała, niemniej jednak może z dzisiejszej perspektywy dziwić fakt, dlaczego w tych przypadkach nie próbowano chociażby zasygnalizować czytelnikom istnienia przecież już polskiego odpowiednika.

Sytuacja komplikuje się jeszcze bardziej, jeśli weźmiemy pod uwagę nowe zjawisko, jakim było wykorzystywanie od końca XIX w. przez autorów polskojęzycznych opracowań niemal wyłącznie przekształceń imienia *Jagel* (*Jagello*), które było – zdaniem G. Löschina – poprawną wersją imienia ów legendarnego władcy *Hagela*. Być może podobieństwo tego imienia do polskiego króla Jagiełły, może niechęć do obcobrzmiącego *Hagela* lub też (co zdaje się być najbardziej prawdopodobne) po prostu popularność prac historycznych

⁴⁴ *Pamiętnik Walentego Wolskiego z Niestępowa 1806-1810*, Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, R.XVI, Toruń 1909, s. 110 i n.

⁴⁵ M.Baliński, T.Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, t.I, Warszawa 1843, s.676; w postaci hasła „Gradowa Góra” tłumaczonego jednak na Jagiełłową Górą, bądź też niem. *Hagelsberg* – *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t.II, pod red.F.Sulimierskiego, B.Chlebowskiego, W.Walewskiego, Warszawa 1881, s.789; D.Chłapowski, *Pamiętniki. Cz.I wojny napoleońskie 1806-1813*, Poznań 1899, s.23.

⁴⁶ Np. L.Rogański, *Dzieje Krzyżaków: oraz ich stosunki z Polską, Litwą i Prussami: poprzedzone rysem dziejów wojen krzyżackich*, t.II, Warszawa 1846, s. 209 i n.; H.Schmitt, *Dzieje Polski XVIII i XIX wieku*, t.I, Kraków 1866, s.65; *Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana*, t.XXVII-XXVIII Grzyby-Hirschberg, Warszawa 1901, s.211; M.Kukiel, *Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej*, Poznań 1912, s.134.

⁴⁷ D.Mieczkowski, *Obrazy historyczne z czasów Stanisława Leszczyńskiego z odcieniami obyczaju i charakteru ludzi*, Kraków 1861, s.122 i n.

⁴⁸ T.Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, t.II, *Epoka przedrozbiorowa*, Lwów-Warszawa-Kraków 1923, s.16.

⁴⁹ Np. W.Konopczyński, *Polska a Szwecja: od pokoju oliwskiego do upadku Rzeczypospolitej 1660-1795*, Warszawa 1924, s.129.

autorstwa G. Löschina⁵⁰ była powodem pojawiania się różnych nazw polskich, będących formami inspirowanymi od zaproponowanego imienia *Jagel* - Góra Jagiełłowa⁵¹, Góra Jagłowa⁵² czy Góra Jagielna⁵³. Zjawisko odwoływania się do legendy o istnieniu na wzgórzu warownego grodu zaowocowało także próbą wprowadzenia dla *Hagelsberg* miana Góry Zamkowej⁵⁴. Inną propozycją, którą próbowano zaszczyć już na gruncie polskim była także Góra Gajowa⁵⁵, która wprost odnosiła się do dawnej, pierwotnej (tj. sprzed 1519 r.) nazwy wzgórza. Chociaż świadczyło to niewątpliwie o głębszej niż u innych autorów znajomości historii *Hagelsberg*, to jednak była to propozycja chybiona z tego względu, że odwoływała się ona do określenia wymarłego, pod którym interesujące nas wzniesienie nie występowało już od przeszło czterystu lat.

Tymczasem dosłowna kalka językowa niemieckiego *Hagelsberg* – Góra Gradowa była spotykana już coraz rzadziej (a jeśli już, to zazwyczaj w formie tłumaczenia nazwy właściwej). Swego rodzaju wyjątkiem był w tym względzie utwór literacki Stefana Żeromskiego pt. „Wiatr od morza”⁵⁶, a także pierwsza powojenna synteza dziejów Gdańska⁵⁷.

Być może szansa na adaptację nazwy Góry Gradowej i jej utrwalenie w tym okresie była, gdyż takie posunięcie wydawało się najbardziej oczywiste (dosłowne tłumaczenie!), lecz w roku 1949 pogrzebano możliwość prostego rozwiązania nazewnictwa Góry Gradowej, nadając oficjalną nową nazwę - Grodzisko⁵⁸. Określenie to całkowicie zerwało z dotychczasową niemiecką tradycją nazewniczą, co następcza oczywistych problemów chociażby w kwestiach badawczych. Jaskrawym tego przykładem może być katalog Instytutu Herdera w Marburgu, gdzie napisany przed kilkoma laty polskojęzyczny przewodnik zatytułowany „Fort Grodzisko” został skatalogowany pod postacią dosłownego tłumaczenia

⁵⁰ Matthias Gotthilf Löschin był znanym i cenionym pedagogiem oraz historykiem gdańskim; w latach 1822-1823 opracował nowatorską dwutomową *Historię Gdańska*, w późniejszym okresie także przyczynki do historii miasta, z których chętnie korzystano przy redagowaniu późniejszych opracowań krajoznawczych czy encyklopedycznych Gdańska (np. hasła do *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego...*) - M.Gliński, *Ludzie dziewiętnastowiecznego Gdańska*, Gdańsk 1994, s.63-64.

⁵¹ Oprócz przytaczanego już odpowiedniego ustępu *Słownika geograficznego* (1881) także: J.Kilarski, *Gdańsk miasto nasze. Przewodnik po Gdańsku starym i nowym*, Kraków 1947, s.190-191, 194-195; T.Kruszyński, *Przewodnik po Gdańsku i okolicy z planem miasta i okolicy*, Warszawa 1914, s.38.

⁵² K.Jażdżewski, W.Chmielewski, *op.cit.*, s.37; w ostatnim czasie powrócono do tego pojęcia – zob. A.Januszajtis, *op.cit.*, s.7-8.

⁵³ *Encyklopedia powszechna S.Orgelbranda*, t.VII, Warszawa 1900, s.379.

⁵⁴ M.Orłowicz, *Przewodnik po Gdańsku, Oliwie i Sopotach*, Warszawa 1921, s.83.

⁵⁵ M.Pelczar, *Polski Gdańsk*, Gdańsk 1947, s.74.

⁵⁶ S.Żeromski, *Wiatr od morza*, Warszawa 1946, s.110.

⁵⁷ K.Piawski, *Dzieje Gdańska w zarysie*, Gdańsk 1946, s.175.

⁵⁸ S.Hrabec, *op.cit.*, s.27-28.

jako *Fort Vorzeitburg*⁵⁹. Trudno w tym przypadku zarzucać pracownikom niemieckiej instytucji ignorancję – wprowadzenie przez polską administrację w 1949 r. całkowicie odmiennej nazwy musiało w końcu doprowadzić do podobnej sytuacji.

Po drugie, oficjalna nazwa Grodzisko nie podkreśla charakteru danego miejsca, nie uwidacznia jego pozycji w najbliższej okolicy, tak jak to ma miejsce chociażby z sąsiednią Biskupią Górką, której już sama nazwa wskazuje, że dotyczy ona wzniesienia (nawet poprzednie polskie nazwy, jakkolwiek nieprawidłowe, zawsze przecież zawierały w sobie określenie charakteryzujące dominującą rolę tego obszaru). Wprawdzie autorzy powojenni szybko zaczęli dodawać do nazwy Grodzisko wyrazy wzgórze i góra⁶⁰ lub też - wzmiankując ciąg flankujących miasto od zachodu wyniesień - używać terminu wzgórze, pogórze czy podgórze⁶¹, lecz na większości map (np. il.8,10) oraz w oficjalnych wytycznych⁶² teren ten figurował i figuruje wciąż jako Grodzisko

Po trzecie, termin grodzisko jest wspólny dla wielu ośrodków miejskich, bowiem pozostałości po wczesnośredniowiecznych, ufortyfikowanych osadach znajdują się w wielu miejscach. Problem dublowania tej nazwy jest dziś doskonale widoczny chociażby na przykładzie Grodziska w sąsiednim Sopocie. O ile bowiem sopockiemu skansenowi archeologicznemu o tej nazwie, który jest oddziałem Muzeum Archeologicznego w Gdańsku, nie można odmówić słuszności nazwy, to o tyle w przypadku terenu położonego nad obecnym dworcem PKS sprawa nie jest tak jednoznaczna.

W tym miejscu uwidacznia się najważniejszy kontrargument dla nadania w 1949 r. nazwy Grodzisko, a mianowicie fakt, że nie ma żadnych niepodważalnych dowodów, że na

⁵⁹ Taki wynik wyświetlał się podczas po wpisaniu frazy „Krzysztof Biskup” (autor przewodnika) w katalogu on-line Instytutu Herdera w Marburgu (<http://opac.ub.uni-marburg.de>) jeszcze w kwietniu 2008 r.; w momencie oddania niniejszej pracy błąd ten został już usunięty.

⁶⁰ Np. J.Kilariski, *op.cit.*, s.185; W.Szremowicz, *Gdańsk*, Warszawa 1953, s.142; J.Staszewski, *Wojsko Polskie na Pomorzu w roku 1807*, Gdańsk 1958, s.141; *Poznajemy Gdańsk*, Gdynia 1960, s.162; T.Gruszczynski, *op.cit.*, s. 50 i n.

⁶¹ Np. *Gdańsk-Grodzisko. Studium koncepcyjne...*, s.15; I.Strzok, *Strategia rewitalizacji zespołu „Fort Grodzisko” w Gdańsku*, cz. VI. *Program funkcji rekreacyjnych i turystycznych oraz powiązań komunikacyjnych zespołu Fort Grodzisko*, Gdańsk-Paryż 2001, s.8; B.Szermier, *Gdańsk – przeszłość i teraźniejszość*, Warszawa 1971, s.66; J.Stankiewicz, *Urbanistyczny i przestrzenny rozwój miasta*, [w:] *Historia Gdańska t.II 1454-1655*, pod red. E.Cieślaka, Gdańsk 1982, s.423.

⁶² Doskonałym przykładem jest tu chociażby określenie omawianego obszaru z dokumentach służb konserwatorskich jako umocnienia Grodziska – zob. np. *Decyzja w sprawie uzupełnienia decyzji A-268 wpisującej dobro kultury do rejestru zabytków z dn. 3.3.1998*; J.Ciemnołoński, S.Philipp, *Studium konserwatorsko-urbanistyczne do miejscowego planu szczegółowego zagospodarowania przestrzennego i rewaloryzacji śródmieścia Gdańska. Jednostka morfogenetyczna: X – Grodzisko (ZN/3179/XII)*, Gdańsk 1986, s.2 i n.; *Rozpoznanie wartości środowiska kulturowego i wnioski konserwatorskie do miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Gdańsk-Śródmieście: rejon Grodzisko (ZN/3183)*, Gdańsk 1996, s. 3 i n.

wzniesieniu tym istniał kiedykolwiek gród⁶³. Termin grodzisko jest zarezerwowany dla siedliska, które było ufortyfikowane (wałem ziemnym, palisadą itp.)⁶⁴. Wprawdzie na *Hagelsberg* znajdowano pojedyncze skarby (głównie monety z X-XI w.), które mogą wskazywać na istnienie tu pewnego siedliska w wymienionym okresie⁶⁵, lecz nie dowodzi to jeszcze istnienia samego grodu. Takie wnioski można wysnuć jedynie na drodze analogii z innymi, podobnie usytuowanymi na wzgórzach morenowych, grodami (np. Oksywiem czy wspomnianym obszarem w Sopocie)⁶⁶. Fragmentaryczne badania archeologiczne przeprowadzone w XX w. na terenie fortu Grodzisko wykazały, że prowadzone w ubiegłych stuleciach liczne prace ziemne przy wznoszeniu czy przebudowie fortyfikacji Góry Gradowej uniemożliwiają obecnie uzyskanie wiarygodnego wyniku na podstawie prac archeologicznych⁶⁷. Tym samym nazwy Grodzisko najprawdopodobniej nigdy nie uda się uzasadnić istnieniem w tym miejscu przedhistorycznego osiedla obronnego. Oczywiście z tych samych faktów można również wywnioskować, że nie ma przeciwwskazań, aby używać pojęcia Grodzisko. Jeśli jednak weźmiemy pod uwagę, że nazwa ta w żaden sposób nie nawiązuje do poprzedniej (niemieckiej), to wydaje się logiczne, że argumenty niezbędne do tak radykalnej zmiany powinny być zdecydowanie pewniejsze niż jedynie oparcie się *de facto* na przekonaniu, że brak możliwości zaprzeczenia nazwie Grodzisko wystarczy jednocześnie do jej akceptacji⁶⁸. Ponadto należy zaznaczyć, że nazwa Grodzisko została nadana mimo posiadania już wówczas (!) informacji, że niemożliwe jest potwierdzenie na podstawie badań archeologicznych istnienia w tym miejscu wczesnośredniowiecznego grodziska⁶⁹.

⁶³ Pośrednio na taki stan rzeczy wskazuje A. Szuldrzyński – zob. A. Szuldrzyński, *op.cit.*, s.81.

⁶⁴ J. Bogdanowski, Z. Holcer, M. Kornecki, *Słownik terminologiczny architektury. Architektura obronna*, Warszawa 1994, s.17; J. Bogdanowski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa-Kraków 2002, s.522.

⁶⁵ Opisy wykopanych na Górze Gradowej skarbów (monet), a także kontrowersje wokół znalezionego jakoby podczas prac fortyfikacyjnych w XVII w. na tym wzniesieniu posążka opisane zostały przez: T. i R. Kiernowsky, *Wczesnośredniowieczne skarby z Pomorza*, Warszawa-Wrocław 1975, s.41-42; A. Zbierski, *Ośrodek handlowy i portowy*, [w:] *Historia Gdańska, t.I do 1454*, pod red. E. Cieślaka, Gdańsk 1978, s.200; A. Abramowicz, *Urny i ceramika*, Acta Archeologica Lodziensia, nr 27, Łódź 1979, s.154; A. Szuldrzyński, *op.cit.*, s.82.

⁶⁶ Do takich wniosków doszli niemalże wszyscy badający dotąd wzgórze archeolodzy – oprócz przytoczonych K. Jążdżewskiego, W. Chmielewskiego, A. Zbierskiego (zob. A. Zbierski, *Gdańsk w monarchii piastowskiej*, [w:] *Historia Gdańska, t.I do 1454*, pod red. E. Cieślaka, Gdańsk 1978, s.262) oraz A. Szuldrzyńskiego, także H. Wiklak – por. H. Wiklak, *Stanowiska archeologiczne w najbliższej okolicy Gdańska*, Sprawozdania Archeologiczne, t.VI, Warszawa 1959, s.165.

⁶⁷ Co do tego faktu zgodni są wszyscy badacze prowadzący na terenie Grodziska prace archeologiczne – K. Jążdżewski, W. Chmielewski, *op.cit.*, s.37; Z. Hołowińska, *op.cit.*, s.204-205; A. Szuldrzyński, *op.cit.*, s.81.

⁶⁸ Oczywiście można byłoby w tym wypadku podnieść argumenty podane przez omawianego wcześniej B. Czerwińskiego, który wskazuje na pierwotną nazwę Grodowa Góra; należy jednak pamiętać, że jest to relacja niepoparta aparatem naukowym, a ponadto żaden z dotychczasowych autorów optujących za nazwą Grodzisko nigdy nie uwzględnił w swoich opracowaniach pracy ustaleń R. Czerwińskiego.

⁶⁹ S. Hrabec, *op.cit.*, s.28.

Tymczasem, mimo przeszkód, nazwa Góra Gradowa przetrwała do dnia dzisiejszego. Rzadko, ale jednak, pojawiała się ona w poszczególnych opracowaniach historycznych (wprawdzie nie dotyczących bezpośrednio fortu), niekiedy przyjmując formę analogiczną do sąsiedniego wzgórza (tj. Gradowa Górka)⁷⁰. Choć nazwa ta odnosi się wprost do *Hagelsberg*, to jednak jest niepotrzebnym zniekształceniem właściwego określenia. Jej trwanie nie jest zasługą tylko zmiany mentalności gdańszczan, wśród których systematycznie wydaje się wzrastać świadomość historyczna, lecz także dzięki faktowi, że określenie Góry Gradowej w szcztąkowej formie przetrwało w sferze publicznej np. zaadoptowane na nazwę punktu widokowego (il.3) usytuowanego w najwyższym punkcie zespołu umocnień Góry Gradowej (obecnie stoi tam tzw. Pomnik Milenijny w postaci krzyża). Warto jednak pamiętać, że ściśle rzecz biorąc ów punkt widokowy zlokalizowany jest na bastionie Jerozolimskim, któremu – choć stanowi najstarsze i najlepiej zachowane dzieło ziemne całego fortu - trudno przypisać całą nazwę Góry Gradowej (o tym jednak w dalszej części pracy).

Omawiając problemy z ustaleniem odpowiedniej terminologii interesującego nas obszar ujawnia się druga kwestia dotycząca fortu Grodzisko, a mianowicie problem zasięgu terytorialnego nazw używanych w niniejszym opracowaniu. Podobnie, jak z samym znaczeniem (tu: rodowodem) terminów, także ich zasięg oddziaływania w wypadku kwartału Grodzisko nastrocza dużych problemów, bowiem poziom trudności wzrasta nie tylko dzięki niekonsekwencji używaniu terminów współcześnie, lecz przede wszystkim dzięki faktowi, że zasięg poszczególnych pojęć ulegał deformacji w ciągu minionych dwóch stuleci.

Zmiana zasięgu terytorialnego pojęć związanych z obecnym kwartałem Grodzisko zmieniała się na przestrzeni dziejów w zależności od potrzeb i celów ich używania. Upraszczając można założyć, że do początków XIX w. sprawa nazewnictwa interesującego nas obszaru była jasna. Tereny te określane były nie inaczej, jak po prostu *Hagelsberg*, a wśród samych umocnień wyróżniano poszczególne, silnie zarysowane i nie budzące większych obiekcji, dzieła ziemne (bastion Jerozolimski, Kurkowy, Kessela itd.).

Taka sytuacja uległa jednak zmianie w ciągu XIX w. - szczególnie druga połowa stulecia przyniosła znaczące przeobrażenia w krajobrazie i funkcji pełnionej przez Górę Gradową. W ciągu kolejnych dziesięcioleci wzniesienie to zaczęło ciążyć ku systemowi miejskiemu. Jego obszar został poddany znacznym przeobrażeniom nie tylko poprzez wytyczenie nowych oraz poszerzenie już istniejących ciągów komunikacyjnych, lecz również

⁷⁰ A.Pilarczyk, H.Sonnenburg, *Z gdańskich tradycji rewolucyjnych 1918-1921*, Gdańsk 1972, s.88 i n.; *55 lat Oddziału Gdańskiego Przemysłowego Instytutu Telekomunikacji*, Gdańsk 2005, s.11.

poprzez lokowanie u podnóża wzgórza i na jego stokach obiektów o zupełnie nowych funkcjach. Już kilka lat po ponownym przejęciu miasta przez władze pruskie tuż obok Góry Gradowej zaczęły powstawać nowe cmentarze⁷¹. W połowie stulecia od strony Nowych Ogrodów wybudowano pierwsze zabudowania sądów, stały dom bractwa strzeleckiego oraz pomieszczenia nowego aresztu⁷², a za nimi budynki mieszkalne (np. il.27,29). Najpoważniejsze zmiany przyniosła jednak przeprowadzona w latach 1867-1874 gruntowna modernizacja umocnień Góry Gradowej, nadająca temu obszarowi formę, która w dużej mierze zachowała się do dziś. Stare, sięgające początków połowy XVII w. założenie dzieła rógowego Góry Gradowej zastąpiono nowym fortem artyleryjskim o narysie poligonalnym. Zachowano jedynie częściowo kształt bastionu Jerozolimskiego, także podział na wyższą i niższą część fortyfikacji, jak również południowy zrąb umocnień dzisiejszego bastionu Neubauera/Kessela⁷³).

Umocnienia Góry Gradowej zostały wyposażone w kaponiery broniące dna suchej fosy, w liczne stanowiska artyleryjskie, a także podziemne chodniki. Zmodernizowano istniejące już dzieła (reditę napoleońską oraz lunetę Senarmonta/Börstella). Rozbudowano dojścia i zespoły bramne fortu, podkreślając ponadto jego zarys ciągiem muru Carnota. W późniejszym okresie w bezpośrednim sąsiedztwie fortu wzniesiono koszary dla wschodniopruskich pionierów (przekształcone w 1894 r. na Szkołę Wojenną)⁷⁴, wytyczono ciąg komunikacyjny, który szybko stał się główną arterią obsługującą od wschodu wzniesienie, czyli dzisiejszą ul. 3 Maja (wówczas *Promenade*)⁷⁵, jak również później przecinającą górę *Am Hagelsberg*, powstałą w miejscu esplanady (obecna ul. gen. H. Dąbrowskiego oraz fragment ul. Powstańców Warszawskich)⁷⁶. Gdy w połowie lat 90. XIX w. zaczęto niwelować część wewnętrznego systemu nowożytnych umocnień miejskich (m.in.

⁷¹ Góra Gradowa i jej okolica były miejscami pochówku już od późnego średniowiecza – zob. J.Labenz, *Założenia cmentarne w granicach administracyjnych Miasta Gdańska. Studium historyczno-konserwatorskie, czyli historia rozwoju założeń cmentarnych na obszarze Gdańska z wyszczególnieniem chronologii, lokalizacji oraz przynależności wyznaniowej*, Gdańsk 1999, s. 6.

⁷² R.Hirsch, *Zmiany w architekturze i przeznaczeniu obiektów więziennych przy ulicy Kurkowej i jej okolicy w XIX i XX w.*, [w:] *Przegląd Więziennictwa Polskiego. Kwartalnik poświęcony zagadnieniom kryminologicznym i penitencjarnym*, nr 46, wydanie specjalne: więzienie w Gdańsku w systemach represji XX wieku, Warszawa-Gdańsk 2005, s.22.

⁷³ Stosowane w tym rozdziale w odniesieniu do niektórych dzieł strukturalnych fortu podwójne nazewnictwo zostało szerzej wyjaśnione w suplemencie *Pojęcia* na końcu niniejszego opracowania.

⁷⁴ K.Biskup, *Fort Grodzisko*, s.59-62.

⁷⁵ Ulica o nazwie *Promenade* istniała od pocz. XX w., choć oczywiście sam trakt biegnący u podnóża Góry Gradowej (od strony wschodniej) funkcjonował już wcześniej, przyjmując różne nazwy – *Neues Adreßbuch für Danzig und die städtische Vororte Langfuhr, Neufuhrwasser, Schidlitz, Zigankenbergr usw.* [dalej: NAD] 1902, T.III, s.166; M.Abramowicz, *Promenada 3 Maja*, Kwartalnik Był Sobie Gdańsk, nr 4, Gdańsk 1998, s.22.

⁷⁶ Ulica *Am Hagelsberg* wytyczona została między 1925 a 1928 r. w miejscu wcześniejszej esplanady i nieoznaczonej szosy – E.Püttner, *Danzig ehemalige Freie Reichs- und Hansastadt, jetzt Hauptstadt der Provinz Westpreussen*, Danzig 1894, s.116; *Adressbuch für Danzig und seine Vororte* [dalej: ABD] 1925, T.II, s.1; ABD 1928, T.II s.11; także il. 90.

bastion Bożego Ciała i św. Elżbiety wraz z przylegającymi fragmentami fosy mokrej)⁷⁷ przez moment wydawało się, że cały zespół umocnień Góry Gradowej ma szansę na trwałe połączyć się z resztą organizmu miejskiego⁷⁸. Jednak tory kolejowe, które wytyczono na miejscu dawnej fosy i bastionów wkrótce przejęły rolę dawnej granicy (umocnień) obu części miasta, stanowiąc odtąd niemniej skuteczny *limes* między Starym Miastem a rejonem Góry Gradowej⁷⁹. I choć wraz z niwelacją części umocnień zniknęły jednocześnie dotąd funkcjonujące zamiennie dla tej części miasta pojęcia *Aussenwerke* i *innere Vorstädte*⁸⁰, to jednak rejon od Biskupiej po Gradową Górę pozostał terenem o odmiennym, nieco peryferyjnym wciąż charakterze.

Procesy zachodzące przez cały wiek XIX wymusiły nie tylko zmiany w nazewnictwie i zasięgu stosowanych dotąd pojęć, ale również wykształcenie się zupełnie nowych terminów. Obok pojęcia *Hagelsberg* pojawiło się określenie *Fort Hagelsberg* (m.in. il.25), dotyczące już zawężonego obszaru o charakterze *stricte* militarnym. Podział na ogólnodostępną („cywilną”) część Góry Gradowej (przede wszystkim pld.-wsch. oraz wsch. obszar dzisiejszego Grodziska) i autonomiczną („wojskową”)⁸¹, czyli rejon umocnień, przetrwał praktycznie do pocz. lat 20. XX w., kiedy to cały obszar miasta został zdemilitaryzowany. Ale nawet wówczas, kiedy wojsko opuściło umocnienia Gradowej Góry, a one same częściowo uległy rozbiórce⁸², odmienny charakter obu stref nie zniknął, zmienił jedynie swoje oblicze. Już w 1922 r., kiedy decydowano o losach ponemieckiego mienia na terenie Wolnego Miasta Gdańska, osobnie rozpatrywano umocnienia Góry Gradowej z szeregiem obiektów na jej wyższym poziomie, a odrębnie budowle znajdujące się przy promenadzie (np. Zbrojownię), a więc położone w „cywilnej” części tego obszaru⁸³. I choć w dwudziestolecu międzywojennym na mapach termin *Fort Hagelsberg* pojawia się już sporadycznie, to

⁷⁷ K.Biskup, J.Stankiewicz, *op.cit.*, s.91.

⁷⁸ Takie odczucia mieli współcześni autorzy, rozpoznając w niwelowaniu fortyfikacji wew. zachodniego ciągu umocnień Gdańska proces powstawania nowej dzielnicy miasta - *Danzig mit besonderer Berücksichtigung der geographischen Verhältnisse*, Danzig 1899, s.58; podobne opinie można było spotkać także w okresie WMG – por. E.Keyser, *Die Danziger Stadtteile*, [w:] *Danziger Hochschulführer 1931*, Danzig 1931, s.37.

⁷⁹ Na swój sposób peryferyjny układ ciągu *Promenade* zwrócono już wcześniej uwagę – M.Abramowicz, *op.cit.*, s.22.

⁸⁰ G.Löschin, *Danzig (1828)*, s.23; W.F.Zernecke, *op.cit.*, s.28-29, *Danzig im Jahre 1852. Der neuste Wegweiser für Fremde und Einheimische*, Danzig 1852, s.2.

⁸¹ Niektóre z obszarów dzisiejszego kwartału Grodzisko, takie jak nieistniejący dom bractwa strzeleckiego Fryderyka Wilhelma, szkoła wojenna czy cmentarze były oczywiście dostępne dla mieszkańców. Aby jednak dostać się na teren samego Fortu trzeba było uzyskać odpowiednią przepustkę u komendanta twierdzy gdańskiej – zob. NAD 1896, T.III, s.27.

⁸² K.Biskup, *Fort Grodzisko*, s.63.

⁸³ APG 260/77, s.43, 53.

przetrwiał on m.in. w książkach adresowych i informatorach turystycznych⁸⁴. W latach 1939-1945 (a również i później) utrzymano odrębność tego miejsca od reszty krajobrazu⁸⁵.

Niestety po 1945 r. administracja polska zdawała się nie zauważać zaistniałego stanu rzeczy i w 1949 r. nadała jedną nazwę obowiązującą dla całego – tak już przecież zróżnicowanego zarówno pod względem pełnionych funkcji, jak i formy – fragmentu krajobrazu.

Efektem takiego stanu rzeczy jest więc panujący również obecnie chaos w zasięgu oddziaływań poszczególnych pojęć. W ciągu ostatnich dziesięcioleci problem ten pogłębił się, bo przy jednoczesnym braku rzetelnego opracowania ujmującego zarówno aspekty historyczne, jak i architektoniczne, powstał szereg opracowań studialnych, które używają powstałych stosunkowo niedawno specjalistycznych pojęć z dziedzin urbanistyki i architektury krajobrazu, a z drugiej weszło do użycia szereg potocznych określeń zupełnie niepoprawnych (np. bunkry, forty czy „forty napoleońskie”)⁸⁶.

Wspomniane opracowania studialne (konceptcje, studia zagospodarowania, inwentaryzacje konserwatorskie itp.) powstały przede wszystkim pod koniec lat 90. XX w. oraz na początku XXI stulecia. W okresie 1997-2001 napisano ponad 35 różnych prac studialnych poświęconych w większym lub mniejszym stopniu fortyfikacjom Grodziska⁸⁷. Problem w tym, że żadne z nich (ani żadne z późniejszych) w sposób dostateczny (jeśli w ogóle) nie wyjaśnia różnic ani zakresu stosowanych pojęć; trudno też zauważyć konsekwencję w używaniu poszczególnych pojęć między badaczami, nawet w obrębie jednej pracy zbiorowej⁸⁸. Należy jednak pamiętać, że specyfika tego typu opracowań, polegająca na ich wybitnie utylitarnym charakterze, gdzie kwestie historyczne nie mające bezpośredniego

⁸⁴ Np. ABD 1925, T.III, s.58.; E.Carstenn, *Danzig. Führer mit Pharusplan und Abbildungen*, Danzig 1929, s.22.

⁸⁵ Wybitnym tego dowodem jest chociażby odseparowanie od reszty miasta terenu fortu poprzez jego zamknięcie dla mieszkańców, a następnie uzbrojenie i obsadzenie stałą załogą, co miało miejsce już na przełomie czerwca i lipca 1939 r. – zob. T.Cyprian, J.Sawicki, *Agresja na Polskę w świetle dokumentów*, Warszawa 1946, s.156-157.

⁸⁶ Nawet opracowania konserwatorskie czy wykonywane na zlecenie PKiW „Grodzisko”, jak również opracowania o charakterze historycznym nie ustrzegły się tego typu uproszczeń: K.Biskup, *Rozwój historyczny układu*, s. 27; A.Przesmycka, J.Duriasz, M.Ciechanowski, C.Wójcik, J.Kowalczyk, *Projekt ochrony przyrody terenów w PKiW „Grodzisko” w Gdańsku ze szczególnym uwzględnieniem ochrony czynnej gatunków roślin i zwierząt chronionych*, Gdańsk 2001, brak paginacji – s.4 z kolei; W.Kowalski, *Dwie strony krat. Z historii więzienia w Gdańsku*, Gdańsk 2003, s.9; J.Włodarski, *Politechnika w Gdańsku w latach 1904-1945*, [w:] *Zarys dziejów politechniki w Gdańsku 1904-2004*, pod red. J.Włodarskiego, Gdańsk 2004, s.16 i n.; wobec tej sytuacji nie może dziwić fakt, że tym bardziej artykuły prasowe często nazywają fort nieprawidłowo.

⁸⁷ I.Strzok, *Problematyka zachowania, ochrony i konserwacji zespołu „Fort Grodzisko” w Gdańsku. Raport dla Rady Ochrony i Konserwacji Architektury Obronnej przy Generalnym Konserwatorze Zabytków*, Gdańsk 2001, s.17.

⁸⁸ Mowa tu przede wszystkim o dziele złożonym z kilku obszernych opracowań, będącym swego rodzaju posumowaniem ożywionej działalności poszczególnych badaczy w okresie 1997-2002: *Strategia rozwojowa dla Zespołu „Grodzisko”*, Gdańsk 2002.

przełożenia na poruszane kwestie schodzą na dalszy plan, w dużym stopniu usprawiedliwiają autorów. Brak konsekwencji nie tylko w nadawaniu znaczeń poszczególnych pojęć, ale również w ich zapisie zdecydowanie utrudnia obecnie badanie dziejów i rozwoju fortyfikacji kwartału Grodzisko.

Warto więc spróbować na podstawie materiałów historycznych, opracowań studialnych powstałych w II poł. XX w. i współcześnie, a także uwzględniając istniejące podziały administracyjne, urbanistyczne oraz stan prawny, ustalić najbardziej odpowiadający historii oraz jednocześnie pełnionym obecnie funkcjom podział i zakres terytorialny podstawowych czterech pojęć, bez których omawianie dziejów tej części miasta wydaje się niemożliwe:

1. **kwartał Grodzisko (Grodzisko)**
2. **zespół forteczny Góry Gradowej (zespół forteczny Grodzisko)**
3. **fort Góry Gradowej (fort Grodzisko)**
4. **Góra Gradowa**

Kwartał Grodzisko powinien być terminem o najszerszym znaczeniu, niejako częściowo przejmując rolę przedwojennego terminu *Hagelsberg*. Pozostawienie w użyciu jedynie dosłownej kalki tego ostatniego w tym wypadku – wbrew pozorom – nie byłoby rozwiązaniem wskazanym z kilku powodów. Po pierwsze: mimo, że nadana w 1949 r. nazwa Grodzisko jest nazwą błędną, nie można jej już dziś całkowicie ignorować chociażby z tego faktu, że jest wciąż obowiązującym oficjalnie określeniem. Po drugie: we wszystkich opracowaniach studialnych występuje ona jako określenie interesującego nas obszaru i już choćby z tego powodu całkowite dziś odejście od nazwy Grodzisko byłoby niemniej nierozsądnym posunięciem, niż to z roku 1949. Wreszcie po trzecie: istnienie dwóch tożsamyh sobie pojęć jest wskazane ze względów praktycznych, gdyż umożliwia uniknięcie stylistycznie niewygodnych powtórzeń jednakowo brzmiącego terminu.

Użycie określenia kwartał implikuje ponadto charakter terminu, podkreśla bowiem fakt, że pojęcie to dotyczy wytyczonego fragmentu tkanki miejskiej, którego granice są podyktowane przede wszystkim współczesnymi podziałami urbanistycznymi⁸⁹, a nie względami tylko historycznymi⁹⁰. Z tego też powodu wydaje się uzasadnionym, aby stosować

⁸⁹ Podział na jednostki morfogenetyczne (określi historyczne -> jednostki urbanistyczne), a także inne podziały Gdańska są dostępne na internetowym serwisie miejskim: www.gis.gdansk.pl [stan na: 20.11.2008].

⁹⁰ Za te ostatnie może częściowo posłużyć przykład definiowania jeszcze w I poł. XIX w. zasięgu części *Aussenwerke*, w których w skład wchodziły trzy bramy: *Petershagen*-, *Neugarten*- i *Olivaer Tor*. Obszar umocnień wraz z fragmentem miasta zawarty między tymi dwoma ostatnimi określany był często jako

oba terminy, pamiętając jednak przy tym, że ten ostatni z pewnością dokładniej wskazuje na charakter i zakres określanego przez niego obszaru. Przy okazji warto podkreślić, że termin Grodzisko, jeśli występuje niesamodzielnie, powinien być zapisany w mianowniku l. poj., nie zaś – tak jak to czasem można spotkać⁹¹ – w dopełniaczu (np. kwartał Grodzisko, nie kwartał Grodziską), a także bez niepotrzebnych znaków jak np. cudzysłów⁹².

Kwestia wyznaczenia granic kwartału Grodzisko była jednym z najważniejszych postulatów już na początku badań nad omawianym terenem dawnych umocnień miasta podnieśli naukowcy. Ostatecznie za obszar kwartału Grodzisko został uznany teren zamknięty obecnie ciągami ulic: 3 Maja, gen. H. Dąbrowskiego, Powstańców Warszawskich oraz Nowe Ogrody⁹³. Powstaje naturalne pytanie, czy można znaleźć uzasadnienie dla zaproponowanego podziału? I w jaki sposób należy używać pojęcia kwartał Grodzisko?

Granice zostały oparte o system ulic, co nie dziwi, chociażby z tego powodu, że dziś ciągi komunikacyjne są jednymi z najczytelniejszych punktów odniesienia dla dzielenia tkanki miejskiej. Wymienione wyżej ulice są w większości bezpośrednią kontynuacją dróg (lub przestrzeni, jak np. esplanady) o starszym rodowodzie, które były wytyczone względem istniejących już wówczas umocnień lub też częściowo samego wzgórza. Od strony południowej jest to ciąg Nowych Ogrodów, gdyż droga ta bezpośrednio kontynuuje tradycje szlaku komunikacyjnego o rodowodzie późnośredniowiecznym⁹⁴ (należy w tym miejscu pamiętać o pierwszej wzmiance dot. *Hagensbergh*, której tereny były opisane właśnie względem Nowych Ogrodów). Dopełnieniem granicy od strony południowo-zachodniej jest także fragment ul. Powstańców Warszawskich, której trasa zdaje się w miarę wiernie pokrywać się z układem dawnego zespołu Bramy Siedleckiej (Bramy Nowych Ogrodów). Od strony wschodniej i północnej granicę obszaru wyznacza ul. 3 Maja (biegnie równolegle względem dawnej linii wew. ciągu umocnień miejskich i pokrywa się ze starym traktem omijającym od strony zachodniej mury Starego Miasta), natomiast od zachodniej - ul. gen. H. Dąbrowskiego (dawna esplanada). W tych dwóch przypadkach rodzi się jednak pytanie, co

Hagensberg i tym samym odpowiada w dużej mierze zaproponowanej definicji pojęcia kwartał Grodzisko – G.Löschin, *Danzig (1828)*, s.23.

⁹¹ A.Przesmycka, J.Duriasz, M.Ciechanowski, C.Wójcik, J.Kowalczyk, *op.cit.*, brak paginacji – s. 4 z kolei.

⁹² Stosowanie znaku cudzysłowie przy zapisywaniu pojęć „Grodzisko” czy „Fort Grodzisko” było zabiegiem dość częstym. W pewien sposób podkreślał on umowność stosowanego pojęcia; można go uznać za dowód świadomości autorów o niezgodności pojęcia Grodzisko z historyczną tradycją nazewniczą – zob np. S.Kruczkowski, K.Rudziński, I.Strzok, *Fort Grodzisko to dzień więcej w Gdańsku. Projekt aktywizacji i zagospodarowania*, Gdańsk 1999, s.1 i n.; P.Lorens, *Strategia rozwoju Grodziska. Raport podsumowujący prace warsztatowe*, Gdańsk 2001, s.6 i n.; I.Strzok, *Ekspertyza możliwości wykorzystania obiektów Fortu Grodzisko w Gdańsku dla utworzenia P.O.P.N. i T. „Hewelium”*, Paryż-Gdańsk 2003, s.2 i n.

⁹³ P.Lorens, *Problemy kształtowania*, s.2.

⁹⁴ W.Stephen, *Danzig. Gründung und Straßennamen*, Marburg/Lahn 1954, s.186.

należy uczynić z terenem lunety Senarmonta/Börstella na zachodzie oraz terenem między ul. 3 Maja a linią kolejową na wschodzie (dziś zespół ceglanych budynków i trawiaste boisko)?

Luneta Senarmonta/Börstella leży już poza śródmieściem Gdańska (granicą w tym rejonie jest właśnie ul. gen. H. Dąbrowskiego)⁹⁵, a więc poza obszarem zdefiniowanym wcześniej jako kwartał Grodzisko. Z drugiej strony jej powstanie, funkcjonowanie, a także przeobrażenia wiążą się ściśle z historią całego zespołu fortecznego i nie sposób rozpatrywać jej dziejów osobno. Co więcej – luneta wchodziła od początku w obszar zarządzany przez Park Kultury i Wypoczynku „Grodzisko” i także obecnie jest pod opieką PKFM „Twierdza Gdańsk”. Te względy decydują, że mimo lokalizacji poza kwartałem Grodzisko lunety Senarmonta/Börstella nie sposób pominąć w niniejszej pracy. Można również przytoczyć decyzję służb konserwatorskich, które powiązały lunetę Senarmonta/Börstella z fortem, zaliczając ją do zespołu fortyfikacji Grodziska (na równi z np. bastionem Jerozolimskim czy majdanem)⁹⁶.

Rzecz podobnie ma się z trzema ceglаныmi budynkami, wzniesionymi w latach 1894-1896 przy obecnej ul. 3 Maja przez fundację szpitala Bożego Ciała. Jeden z nich w 1895 r. został wydzierżawiony przez dyrekcję kolei⁹⁷. Dziś budynki zlokalizowane po drugiej stronie ul. 3 Maja względem fortu i starszego założenia szpitalnego, położonego bezpośrednio przy kościele Bożego Ciała, są poza kwartałem Grodzisko. Podobnie jednak jak w przypadku lunety Senarmonta/Börstella, nie sposób rozpatrywać dziś historii tych budynków w oderwaniu od samego Grodziska, chociażby z tego powodu, że przebieg ciągu traktu dziś zwanego ul. 3 Maja został skorygowany względem pierwotnego, który niegdyś omijał budynki od strony wschodniej, łącząc się tuż za nimi z główną arterią komunikacyjną przy końcu wiaduktu na Błędniku (por. il.66). Również trawiaste boisko przylegające od zachodniej strony do wymienionych wyżej budynków jest związane z Górą Gradową, bowiem w tym właśnie miejscu przebiegały od 1656 r. linie fortyfikacji (zakosy) tzw. Ciągu Oliwskiego, łączące bastion Jerozolimski z Bramą Oliwską⁹⁸.

Mimo drobnych mankamentów wynikających z zaproponowanych granic kwartału Grodzisko pojęcie to jest użyteczne chociażby ze względu na swoją łatwość do stosowania formę (granicami istniejące dziś ulice). Nie bez znaczenia pozostaje też dość częste

⁹⁵ Granica wyraźnie widoczna na dostępnych na stronie www.gis.gdansk.pl planach [stan na: 20.11.2008].

⁹⁶ Por. *Decyzja w sprawie uzupełnienia decyzji A-268 wpisującej dobro kultury do rejestru zabytków z dn. 03.03.1998 (L.Dz. WKZ-5340/3/98/1395)*.

⁹⁷ M.Gliński, J.Kukliński, *Kronika Gdańska 997-1997, t.I 997-1945*, Gdańsk 1998, s.180.

⁹⁸ Poczynając od bastionu Jerozolimskiego były to: zakos Bożego Ciała, zakos Stodolny i zakos Oliwski – K.Biskup, J.Stankiewicz, *op.cit.*, s.84 i 106.

stosowanie w dotychczasowych opracowaniach. Jest to twór współczesny, całkowicie oderwany od dawnego słownictwa fortyfikacji Góry Gradowej – dzięki temu jednak używanie go nie powinno rodzić żadnych obiekcji, ponieważ termin ten nie odwołuje się bezpośrednio do żadnego z dawnych określeń.

Kierując się podobną zasadą jak w przypadku terminu kwartał Grodzisko, należałoby uściślić i ujednolicić pojęcia zespół forteczny (fortyfikacji) Góry Gradowej oraz fort Góry Gradowej, które – z tych samych przyczyn, co termin poprzedni – nie powinny całkowicie zrywać z istniejącą już 60 lat nomenklaturą – i być tym samym wymiennie stosowane z (odpowiednio) terminami zespół forteczny (fortyfikacji) Grodzisko oraz fort Grodzisko.

Samo pojęcie zespół w terminologii urbanistycznej jest pojęciem o wielorakim zastosowaniu – na potrzeby niniejszego opracowania zaadaptowano trzy jego wersje : zespół architektoniczny, krajobrazowy oraz urbanistyczny⁹⁹. Stosowane pojęcie zespołu fortu Grodzisko w tym wypadku powinno być więc tożsame z pojęciem zespołu architektonicznego, a więc oznaczać jedynie zbiór elementów wchodzących w skład samego fortu, a nie całość terenów dawnych fortyfikacji Góry Gradowej. Kierując się przyjętymi kryteriami, w przypadku niniejszej pracy pojęciem zespołu krajobrazowego będzie pojęcie zespołu fortecznego (umocnień) Góry Gradowej / zespołu fortecznego (umocnień) Grodzisko. Z kolei zespołem przestrzennym będzie wspomniany na początku kwartał Grodzisko. Tak przyjęty podział umożliwi stosowanie terminu zespół w trzech, różnych przecież, odniesieniach. Ponadto, ale w tym wypadku nigdy nie sprawiającym problemów, jest w użyciu termin zespół w jego najwęższym znaczeniu – zespół zabytkowy¹⁰⁰ (np. kościoła Bożego Ciała) czy też zespół danego obiektu militarnego, czyli zbiór związanych ze sobą przestrzennie i funkcyjnie budowli, pomieszczeń oraz chodników komunikacyjnych (np. zespół reduty napoleońskiej, na który składa się sam budynek reduty, wieża obserwacyjna plot., fosa, przeciwskarpa z galerią strzelecką, przejście pod fosą oraz klatka schodowa do stóp wzgórza)¹⁰¹. Graficzne podsumowanie stopnia zależności między zastosowanymi i omówionymi powyżej pojęciami przedstawia il.5.

⁹⁹ K.Wejchert, *Elementy kompozycji urbanistycznej*, Warszawa 1984, s.23.

¹⁰⁰ M.Kurzątkowski, *Mały słownik ochrony zabytków*, Warszawa 1979, s.91.

¹⁰¹ Takie użycie terminu zespół występuje m.in. w: *Koncepcja zagospodarowania zespołu fortecznego „Fort Grodzisko” w Gdańsku. Cz.1 Studium konserwatorskich uwarunkowań dostępności inwestycyjnej „Fortu Grodzisko” w Gdańsku*, Gdańsk 1998, s. 27; R.Hirsch, *Stan badań nad architekturą Grodziska*, [w:] *Zespół forteczny Gdańsk - Wisłoujście. Materiały Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji zorganizowanej pod auspicjami Generalnego Konserwatora Zabytków w ramach Krajowego Programu Ministerstwa Kultury i Sztuki „Ochrona i Konserwacja Architektury Obronnej”*, pod red. P.Molskiego, Gdańsk 1998, s.70.

Warto tu jednak zauważyć, że wśród wielu opracowań pojawia się błąd, czy może raczej pewna nieścisłość w rozumieniu samego pojęcia fortu. Termin ten określa bowiem obszar o ściśle określonym zasięgu, najczęściej samodzielne dzieło obronne o mniej lub bardziej regularnym narysie, obsadzone ponadto stałą załogą¹⁰². Wg. tak przyjętej definicji można dyskutować już na przynależnością do fortu bastionu Neubauera/Kessela z terenem obecnego parku pofortecznego czy lunety Senarmonta/Börstella. Gwoli ścisłości należy też pamiętać, że w XIX w. również niekonsekwentnie określano interesujący nas teren. Obok określenia *Fort Hagelsberg* (i to nawet po modernizacji z lat 60-70.XIX w.) interesujący nas teren był określany po prostu jako *Hagelsberg-Befestigung*¹⁰³ lub *Festungswerk*¹⁰⁴. Ze względów praktycznych jednak zaleca się stosowanie obecnie pojęcia fort Góry Gradowej.

Z dzisiejszej perspektywy fort Góry Gradowej, którego narys określić można przebiegiem linii dawnego muru Carnota i zachowaną obecnie fosą suchą, jak również stokiem wzniesienia od strony wschodniej i – upraszczając – przebiegiem wtórnej ul. Gradowej od strony wschodnio-południowej, jest terenem wyróżniającym się w całym krajobrazie Grodziska, lecz należy pamiętać, że ściśle poprowadzenie cezur terytorialnej jest zawsze na swój sposób mylne¹⁰⁵. Jak bowiem zaliczyć i potraktować np. podziemne chodniki biegnące pod dnem fosy suchej bądź też galerie przeciwsłupowe poszczególnych kaponier? Czy jako integralną część fortu czy też już elementy składowe otuliny np. bastionu Neubauera/Kessela? Oczywiście, nieuniknionym jest przyjęcie pewnego rozgraniczenia między poszczególnymi dziełami strukturalnymi całego zespołu umocnień Góry Gradowej, lecz jednocześnie należy pamiętać, że w praktyce trudno jest całkowicie osobno rozpatrywać dzieje poszczególnych części i ich precyzyjne wygraniczenie służyć ma *de facto* wyłącznie teoretycznym rozważaniom (przynajmniej w ramach niniejszego opracowania).

Mimo dość oczywistej różnicy między poszczególnymi, trzema częściami całego zespołu fortecznego Góry Gradowej, wielu autorów utożsamia całość terenu dawnych fortyfikacji zawartych w kwartale Grodzisko z pojęciem fortu. Różnicą między zespołem fortecznym Góry Gradowej a samym fortem jest wykluczenie z obszaru tego drugiego terenów parku pofortecznego z bastionem Neubauera/Kessela oraz lunety Senarmonta/Börstella i ich otuliny. Jednostka PKFM „Twierdza Gdańsk” zarządza terenem

¹⁰² J.Bogdanowski, *op.cit.*, s.518-519.

¹⁰³ Por. np. il.30-34.

¹⁰⁴ *Danzig im Jahre 1852...*, s.21; *Danzig mit besonderer Berücksichtigung...*, s.13; F.A.Luben, *Das sehenswerte Danzig*, Danzig 1928, s.26; F.Schwarz, *Danzig.Führer durch Stadt und Umgebung*, Danzig 1936, s.49-50.

¹⁰⁵ Por. K.Biskup, *Fort Grodzisko*, s.64.

całego zespołu fortecznego Góry Gradowej, choć ze zrozumiałych względów (istnienie budowli kubaturowych, najcenniejszych zabytków architektury militarnej oraz majdanu, gdzie organizowane są imprezy) działalność jego skupia się przede wszystkim na samym forcie. Z tego też powodu często występuje uproszczenie, polegające na identyfikowaniu pod względem nazwy całego terenu zespołu fortecznego Góry Gradowej z pojęciem węższym - fort Góry Gradowej (fort Grodzisko). Nie ustrzegli się tego również niektórzy współcześni badacze¹⁰⁶.

Problemów nastrocza też rozróżnienie i używanie pojęć zespół fort Grodzisko i zespół fortu Grodzisko. Forma druga (w dopełniaczu) bywa stosowana w odniesieniu do dzieł wchodzących w skład fortu (w rozumieniu jako zespół architektoniczny), natomiast pierwsza propozycja (również w postaci zespół „Fort Grodzisko”) określa nie tylko sam fort, ale też bastion Neubauera/Kessela z parkiem pofortecznym oraz lunetę Senarmonta/Börstella - a więc stosowana jest w rozumieniu zespołu krajobrazowego. W praktyce stosowanie takiego podziału, gdzie różnica dotyczy wyłącznie przypadku (mianownik-dopełniacz) oraz rzadziej użycia znaku cudzysłowu, nastrocza oczywistych problemów, stąd wydaje się słusznym, aby w tym wypadku formę w dopełniaczu zarezerwować tylko dla określenia odnoszącego się do zespołu architektonicznego fortu, natomiast dla obszaru całości fortyfikacji stosować konsekwentnie termin zespół forteczny Góry Gradowej lub ewentualnie termin zespół forteczny Grodzisko (czyli zespół umocnień).

Wreszcie ostatni termin – Góra Gradowa. Wobec istniejącej dziś sytuacji, kiedy to dawne wypiętrzenie w ciągu ostatnich dwóch stuleci uległo znacznemu przekształceniu, proponuje się, aby termin ten odnosić przede wszystkim do okresu do 1945 r. Obecne używanie terminu Góra Gradowa do całości jej obszaru byłoby po prostu niepraktyczne ze względu na problem z wyznaczeniem jej obecnego, realnego zasięgu. Dziś spotyka się zabieg identyfikacji Góry Gradowej jedynie z najwyższą częścią całego kwartału, a więc z *de facto* ze szczytem bastionu Jerozolimskiego¹⁰⁷, co jest nieścisłością. Upraszczając można przyjąć, że obecnie funkcję tego terminu przejęło po części już pojęcie kwartał Grodzisko / Grodzisko, choć odradza się jego dokładne, zamienne stosowanie (wydaje się, że Góra Gradowa pierwotnie sięgała nieco dalej w kierunku zach.-płn, poza ściśle wyznaczone ramy dzisiejszego kwartału Grodzisko, jednocześnie nie obejmując terenów zlokalizowanych

¹⁰⁶ Np. *Studium wykonalności projektu pn.: „Centrum Hewelianum: Budowa kompleksu edukacyjno-rekreacyjnego w Gdańsku. Etap IB”*, Warszawa 2009, s.2.

¹⁰⁷ Zob. np. J.Samp, *Miasto tysiąca tajemnic. Glosariusza gdańskiego część druga*, Gdańsk 1999, s.165.

bezpośrednio przy samej ul. Nowe Ogrody¹⁰⁸ - np. il.19). W tym miejscu należy też odrzucić stosowanie wszelkiego rodzaju połączeń stosowanych dotąd przez badaczy w postaci wzgórze Grodzisko czy góra Grodzisko itp. Dzięki zastosowaniu w tym wypadku dosłownego tłumaczenia niemieckiej nazwy *Hagelsberg* zabiegi te są wydają się już zbędne.

Pozostaje jeszcze kwestia regulacji pojęć dotyczących poszczególnych obiektów i dzieł strukturalnych zespołu fortecznego Góry Gradowej, które będą pojawiać się na stronach niniejszej pracy. Oprócz powtórzenia ww. terminów przytoczone w suplemencie na końcu pracy zostały także te obiekty, których zasięg czy forma nie budzą żadnych nieporozumień. Precyzyjne ich wymienienie w suplemencie ma za zadanie jedynie ujednolicenie ich pisowni lub też ewentualne wyjaśnienie używanych skrótów.

¹⁰⁸ Taki wniosek nasuwa się nie tylko po analizie większości dawnych map interesującego nas obszaru, ale także na podstawie m.in. informacji zawartych w źródłach z końca XIX w. (np. NAD 1897, T.III, s.76) oraz niektórych opracowaniach (np. F.Mamuszka, *Gdańsk i okolice. Przewodnik*, Warszawa 1990, s.206-207).

2. Na peryferiach miasta (zarys historii do 1814 r.)

„Die Rede gieng, daß der Hagelsberg nicht mehr zu halten sey (...) Auf dem Hagelsberge wurden die Gefechte immer mörderischer, und jeder dorthin Commandirte konnte sich als Todesopfer betrachten.”

(fragment relacji z oblężenia Gdańska w roku 1807)¹⁰⁹

Z racji postawionego przed niniejszą pracą zadania, jakim jest w miarę najpełniejsze przedstawienie historii fortu Góry Gradowej, jego rozwoju i osiedli w okolicy, a także pełnionej przez nią rolę w życiu miasta Gdańska w ciągu niemalże całych ostatnich dwóch stuleci, należy przedstawić w miarę możliwości kompleksowo jej dzieje i pełnione przez nią funkcję do roku 1814 r., a więc momentu, w którym pruska administracja ponownie – po zakończeniu oblężenia – objęła w posiadanie miasto oraz jego fortyfikacje.

. Znaleźiska archeologiczne sugerują istnienie na terenie Góry Gradowej siedliska średniowiecznego. Pomijając już przytoczone wcześniej wątpliwości dotyczące samej nazwy Grodzisko, istnieje grupa badaczy, która ostrożnie zakłada istnienie tego typu osiedla właśnie gdzieś w rejonie kwartału Grodzisko. Wobec ostatnich trudności z identyfikacją grodu gdańskiego z X w., o którym wspomina Jan Kanapariusz w żywocie św. Wojciecha, teoria ta zyskuje nieco na prawdopodobieństwie¹¹⁰, choć – jak już to zostało wyraźnie zaznaczone – możliwość poświadczenia jej wiarygodnymi, nowymi wynikami prac archeologicznych wydaje się obecnie znikoma.

Znając usytuowanie z kolei zamku komturii w Gdańsku, a także organizację punktów obronnych Zakonu, można ostrożnie założyć, że gdzieś na Górze Gradowej mogła funkcjonować drewniana wieża (tzw. dostrzegalnia), która z racji swego położenia, służyła

¹⁰⁹ *Danzig während der Belagerung im Jahr 1807*, Hamburg 1807, s.93-94.

¹¹⁰ Taki pogląd prezentuje m.in. prof. dr hab. B.Śliwiński - hasło *Grodzisko* do przygotowywanej pozycji pod roboczym tytułem *Encyklopedia Gdańska* (tekst nieopublikowany).

załodze gdańskiego zamku do komunikowania się z najbliższymi ośrodkami, gdzie Zakon posiadał swoją umocnioną placówkę (Grabiny Zameczek, Tczew)¹¹¹.

Pierwsze poświadczone źródłowo informacje wyraźnie jednak wskazują, że jeśli nawet nie istniał tu żaden punkt obserwacyjny, to i tak początki osadnictwa w rejonie Góry Gradowej należy wiązać właśnie z działalnością Zakonu Krzyżackiego. Teren u jej podnóża należał do komtura gdańskiego i on to pod koniec XIV w. wytyczył tu pierwsze działki, na których powstały ogrody¹¹². Prawdopodobnie część z nich należała później m.in. do uposażenia (również pozostającego pod kontrolą Zakonu) kościoła św. Rocha¹¹³. W tym samym czasie powstaje również pierwszy obiekt sakralny w tym rejonie, mianowicie kaplica oraz szpital dla trędowatych Bożego Ciała; na miejscu tejże kaplicy w XV w. powstała świątynia pod tym samym wezwaniem¹¹⁴. Do tego zespołu wiodła od ul. Korzennej – nieistniejąca już dziś – ulica Bożego Ciała. Kaplica, jak i szpital, podlegała zwierzchnictwu rady Starego Miasta¹¹⁵. Warto jedynie wspomnieć, że na północ od linii umocnień Głównego Miasta w tym czasie istniało także inne zgrupowanie ogrodów wraz z kościołem szpitalnym (mowa tu oczywiście o rejonie dzisiejszych Nowych Ogrodów)¹¹⁶.

U podnóża Góry Gradowej powstał więc kompleks szpitalniczo-świątynny z pierwszymi jednocześnie miejscami pochówku, przeznaczonymi dla najuboższej i chorej części ludności. Taka funkcja nie może dziwić, bowiem zabieg wyprowadzania poza obręb murów ośrodków (lazaretów i przytułków), w których izolowano jednostki chore, było zwykłym środkiem zapobiegawczym w większości średniowiecznych miast¹¹⁷.

Prawdopodobnie przynajmniej część z wymienionych wyżej założeń zostało zniszczonych podczas wydarzeń z 1433 r., kiedy to zagony husytów czeskich najechały Pomorze Gdańskie i zagroziły samemu miastu. Był to też pierwszy raz, kiedy starano się wykorzystać strategiczną rolę flankujących Gdańsk od zachodu wzgórz (tabory czeskie ulokowały się na Górze Gradowej oraz Biskupiej Górze, ustawiając na nich lekką podówczas

¹¹¹ Na możliwość wykorzystania już w tym okresie Góry Gradowej na funkcje obserwacyjne wskazał już: K. Rudziński, *Fort Grodzisko. Przewodnik*, s.1.

¹¹² M. Biskup, *op.cit.*, s.373

¹¹³ Ibidem, s.466.

¹¹⁴ Pierwsza pewna źródła wiadomość dot. kaplicy szpitala Bożego Ciała pochodzi z 1395 r., niemniej jednak prawdopodobnym jest, że zarówno przytułek, jak i kaplica istniały już w latach 80. albo nawet 50. XIV w.; sam kościół powstał na miejscu kaplicy najpóźniej w połowie następnego stulecia – zob. W.G. Deurer, *Gdańsk i jego kościoły. Dokumentacja 56 zabytkowych istniejących i nieistniejących kościołów Gdańska*, Gdańsk 2003, s.106-107.

¹¹⁵ M. Biskup, *op.cit.*, s.376.

¹¹⁶ Ibidem, s.373; W. Stephan, *op.cit.*, s.186.

¹¹⁷ J. Labenz, *op.cit.*, s.6.

jeszcze daleko nieskuteczną artylerię w postaci prymitywnych bombard)¹¹⁸. Wraz bowiem z wejściem w użycie artylerii ujawnił się podstawowy dla obronności Gdańska problem, jakim było sąsiedztwo dwóch, o wystarczająco rozległych i płaskich wierzchołkach wzgórz, z których można było prowadzić skuteczny ostrzał miasta. Problem ten był tym większy, że podejścia na oba wzniesienia od zachodu były łagodne, minimalne odległości od szczytów obu wzgórz do murów miejskich wynosiły zaledwie 300-350 m., a przewyższenie stanowisk ogniowych w stosunku do celu znacznie poprawiało ponadto zarówno skuteczność ognia atakującego, jak i możliwość obrony przed ostrzałem obrońców¹¹⁹.

Mimo tych oczywistych, wydawałoby się, przesłanek, a także kolejnych doświadczeń z walk o miasto z 1520 r.¹²⁰, ani Biskupia Górka, ani też Gradowa Góra nie zostały w XVI w. nawet objęte jakimkolwiek planem ufortyfikowania. W 1547 r. wprawdzie podjęto prace mające na celu wzmocnienie północno-zachodniego frontu Starego Miasta (a więc najbardziej narażonego na ostrzał z Gradowej Górki)¹²¹, ale prace dotyczyły wyłącznie linii istniejących już umocnień, samo wzniesienie pozostawiając nietknięte.

Tymczasem stoki Góry Gradowej zaczęły być od początku XVI stulecia użytkowane jako miejsca zebrań ludności. To właśnie na zboczach Góry Gradowej w lipcu 1522 r. odbyło się pierwsze publiczne w Gdańsku wystąpienie zwolennika nauk Marcina Lutra, byłego kaznodziei kościoła szpitalnego Bożego Ciała Jakoba Hegge (Finkenblocka), co można uznać za początek doby protestantyzmu w mieście¹²². Wybór Góry Gradowej na miejsce kazania zapewne nie było przypadkowe, bowiem wzniesienie z jednej strony znajdowało się już poza obrębem murów miejskich, z drugiej strony wciąż dostatecznie blisko, by móc zgromadzić wszystkich chętnych słuchaczy.

Niewiele dalej na południe, także na zboczach Góry Gradowej, zaczęto organizować w XVI w. w dniu Zielonych Świątek uroczystości związane z kultywowaniem wśród patrycjatu tradycji rycerskich. Młodzi mieszczenie odziani w pancerze opuszczali przy akompaniamencie muzyki i trąb bramy miejskie, by zebrać się u stóp Góry Gradowej. Następnie odbywało się coś na kształt parady wojskowej przyjmowanej przez radę, której towarzyszyły tłumy gapiów. Kulminacyjnym punktem całej imprezy były zawody łucznicze

¹¹⁸ L. Rogalski, *op.cit.*, s.209;

¹¹⁹ G. Bukal, *Fortyfikacje Gdańska 1454-1793*, [w:] *Fortyfikacje Gdańska*, pod red. G. Bukala, Gdańsk 2006, s.25-26.

¹²⁰ Ibidem, s.26.

¹²¹ Ibidem, s.27.

¹²² S. Glücksmann, *Ruchy społeczne w Gdańsku w początkach reformacji (1522-1526)*, Warszawa 1937, s.17; H. Hassbargen, *Die Reformation in Danzig 1525*, Danzig 1937, s.21; M. Gliński, J. Kukliński, *op.cit.*, s.51.

oraz wybór „graфа majowego”, który zostawał królem obchodów¹²³. Uroczystości te związane były z tradycjami praktykowanymi w Gdańsku już od I poł. XIV w., a zapoczątkowanymi ponoć przez Wielkiego Mistrza Zakonu Winricha von Kniprode. To właśnie on miał spopularyzować w Gdańsku zawody strzeleckie, podczas których mieszczanie rywalizowali w mierzeniu z kuszy do figurki ptaka ustawionej na wysokim maszcie (*Schießstange*). Zawody te miały na celu podnoszenie zdolności bojowych gdańszczan. Do końca stulecia w mieście powstały dwa bractwa strzeleckie, które przeprowadzały regularne szkolenia.

Trudno dziś jednoznacznie określić, czy cotygodniowe ćwiczenia wyewoluowały z corocznych obchodów, czy też odwrotnie, dość jednak powiedzieć, że już w 1543 r. u stóp wzniesienia stała pierwsza, stała strzelnica, które powstanie niekiedy wiąże się z działalnością enigmatycznego Bractwa Puszkarzy (*Gesellschaft der Büchschützen*). Od 1552 r. w miejscu tym corocznie organizowano opisany wyżej swego rodzaju przegląd zdolności bojowej gdańszczan¹²⁴.

W kilka lat później doszło do kolejnego konfliktu, w którym to wykorzystano dogodne położenie wzgórz – zatargu z polskim monarchą Stefanem Batorym¹²⁵. Wojska koronne podeszły pod miasto, lekką artylerią obsadziły flankujące Gdańsk od zachodu wzniesienia i rozpoczęły ostrzał, chcąc tym samym zmusić do uległości niepokorne miasto¹²⁶. Kulminacyjnym punktem, decydującym o rezultacie zmagania, było jednak oblężenie Wisłoujścia. Ostrzał artyleryjski miasta był raczej chaotyczny i nie wyrządził większych szkód, a nadmorskiej twierdzy nieudało się zdobyć. Po zakończeniu działań wojennych władze miejskie zdecydowały się na modernizację fortyfikacji, ale... wyłącznie Wisłoujścia i to również na niewielką skalę¹²⁷. Gdańskim zwyczajem niezbędne prace odłożono w czasie lub wykonano je w niewystarczającym stopniu.

Na terenie dawnej strzelnicy u stóp Gradowej Góry wciąż organizowano cotygodniowe ćwiczenia, z tą jednak różnicą, że wprowadzono do użytku nowe rodzaje broni,

¹²³ M. Bogucka, *Życie w dawnym Gdańsku. Wiek XVI-XVII*, Warszawa 1997, s. 215.

¹²⁴ M. Stąporek, *Dom strzelecki Fryderyka Wilhelma*; popularno-naukowy artykuł opublikowany 1.05.2006 na łamach wirtualnej Akademii Rzygaczy – www.rzygacz.webd.pl, brak paginacji.

¹²⁵ Więcej na ten temat: E. Cieślak, C. Biernat, *Dzieje Gdańska*, Gdańsk 1994, s. 144-148.

¹²⁶ Ibidem, s. 145.

¹²⁷ G. Bukal, *op.cit.*, s. 32.

głównie palnej (falkonety i muszkiety), jak również piki¹²⁸; w związku z tymi zmianami wzniesiono także w 1601 r. rodzaj nowej, krytej strzelnicy – *Schießbude*¹²⁹ (il.12).

W tym okresie można mówić również o wręcz swego rodzaju „węźle komunikacyjnym” Góry Gradowej, bowiem to właśnie w tym rejonie (dokładniej: wokół zespołu szpitala i świątyni Bożego Ciała) krzyżowało się kilka podmiejskich, ważnych traktów drogowych. Na stosunkowo wąskim pasie ziemi między fosą miejską a skarpą Góry Gradowej biegły drogi w sumie z czterech kierunków. Od wschodu był to odcinek ważnego traktu prowadzącego od Bramy Bożego Ciała w kierunku Wrzeszcza i Oliwy. Od zachodu wiodło odgałęzienie od głównego traktu, które zadaniem był skrócenie drogi do Świętej Studzienki (dziś rejon Wrzeszcza) – droga ta najszybciej ze wszystkich wymienianych została zlikwidowana, bowiem zniknęła już do końca XVII stulecia. Od strony południowej pięła się stroma droga na wzniesienie od strony Starego Miasta, a od północy – trakt o najstarszym rodowodzie łączący Stare Miasto z Suchaninem. Oprócz wyżej wymienionych szlaków po okolicy wzniesienia wiła się także jeszcze jedna droga, która od ostatniego traktu odbijała w lewo i wiodła przez flankujące Górę Gradową od południa wypiętrzenie Notzkenberg, by ponownie się połączyć ze starym traktem już po drugiej stronie wzgórza¹³⁰.

Najpóźniej od XVII w. zachodzą również zmiany w kwestii ilości i funkcji dotychczasowych cmentarzy u podnóża Góry Gradowej. Sam cmentarz Bożego Ciała zaczął pełnić odtąd potrójną rolę. Było to już nie tylko miejsce pochówku dla osób zmarłych w szpitalu, lecz również cmentarz komunalny dla innych parafii oraz parafialny dla odbudowanego po zniszczeniach kościoła Bożego Ciała¹³¹. Ten ostatni zresztą systematycznie zyskiwać na znaczeniu.

Kościół Bożego Ciała po niepokojach religijnych ostatecznie stał się świątynią protestancką w 1557 r. Od 1592 r. zyskał on status ewangelickiego kościoła farnego, a od 1642 r. mianowano przy nim kaznodzieję na stałe. W XVII i XVIII w. powiększono jego obszar duszpasterski o kilka gmin wiejskich oraz kolejne okręgi podmiejskie, co było

¹²⁸ M.Bogucka, *Kultura materialna i obyczajowość*, [w:] *Historia Gdańska, t.II 1454-1655*, pod red. E.Cieślaka, Gdańsk 1982, s.673.

¹²⁹ M.Staperek, *op.cit.*, brak paginacji.

¹³⁰ J.Stankiewicz, *Urbanistyczny i przestrzenny rozwój miasta*, s.423.

¹³¹ Mowa tu o zniszczeniach spowodowanych walką miasta z królem Stefanem Batorem, z których kościół Bożego Ciała został odbudowany dopiero w latach 1594-1596 – zob. J.Baszanowski, *Przemiany demograficzne w Gdańsku w latach 1601-1846 w świetle tabel ruchu naturalnego*, Gdańsk 1995, s.94.

powodem zajęcia pierwszego miejsca przez kościół w hierarchii wszystkich podmiejskich kościołów¹³².

Częściowo w związku z reorganizacją sieci szpitali podmiejskich, część dotychczasowych podopiecznych szpitala Bożego Ciała przeniesiono już w 1601 r. do znajdującego się dalej Domu Ospy (Domu Zarazy, Lazaretu)¹³³. W związku z tym ostatnim na południe od cmentarza Bożego Ciała można już od I poł. XVII w. zidentyfikować co najmniej dodatkowe miejsce pochówku, : cmentarz Domu Ospy (Lazaretu) . W tym rejonie pojawia się także tzw. Chłopski Dół (*Bauer-Kaul*), który nie był powiązany z żadną instytucją i był przeznaczony dla najuboższej części ludności, której nie stać było na godny pochówek.

Tymczasem rozwój wydarzeń na arenie międzynarodowej ponownie zwrócił uwagę władz miejskich Gdańszczan na kwestię fortyfikacji. Zakończona niepowodzeniem ekspedycja Zygmunta III i początek wojny w Inflantach skłoniły władze miejskie do wpierw prowizorycznego ufortyfikowania już w 1598 r. wschodniego frontu (który dotąd był praktycznie bezbronny), a następnie w 1600 r. do zainteresowania się możliwościami lepszego wzmocnienia obronny miasta. To właśnie wówczas, w projekcie przedłożonym Radzie Miejskiej przez włoskich inżynierów, z którymi nawiązano kontakt, po raz pierwszy pojawia się propozycja budowy umocnień na wzgórzach. Plan zakładał wprawdzie wyłącznie wzniesienie pięciobastionowego fortu na Biskupiej Górze, ale miał on umożliwiać panowanie nad przedpolami, z Gradową Górką włącznie¹³⁴. Jak zresztą historia wykazała, to właśnie rytm kolejnych etapów zmaganiań polsko-szwedzkich, a co za tym idzie – zmieniająca się sytuacja samego Gdańska – wyznaczała intensywność i przebieg fortyfikowania wzgórz.

I tak dopiero w 1620 r. ponownie podjęto kwestię obronności zachodnich wzniesień. Inicjatywa ta była związana prawdopodobnie z wygaśnięciem w tym samym roku rozejmu między Karolem IX a Zygmuntem III Wazą – Szwedzi wznowili działania wojenne¹³⁵, a Gdańsk ponownie zintensyfikował starania, aby jak najlepiej ochronić się przed niebezpieczeństwem.

Wówczas to powstał plan sporządzony przez Jana Strakowskiego¹³⁶. Zakładał on poprowadzenie linii fortyfikacji bastionowych przez Biskupią i Gradową Górę. I ta jednak

¹³² W.G.Deurer, *op.cit.*, s.110.

¹³³ Ibidem, s.110.

¹³⁴ G.Bukał, *op.cit.*, s.35-36.

¹³⁵ J.Stankiewicz, *Strakowscy. Fortyfikatorzy, architekci i budowniczowie gdańscy*, Gdańsk 1955, s.55.

¹³⁶ W niniejszej pracy używana jest polska wersja nazwiska członków rodziny *Strakewitz* – więcej na ten temat: J.Stankiewicz, *Strakowscy*, s.14.

propozycja nie została wówczas zrealizowana – inżynier przedstawił bowiem schematyczny, w zupełności nie liczący się z ukształtowaniem terenu i zakrojony na wielką skalę (a co za tym idzie – bardzo kosztowny) projekt ufortyfikowania zachodniego ciągu wzgórz¹³⁷. Pamiętajmy, że w tym okresie władze miejskie podjęły olbrzymi wysiłek, jakim było wzniesienie nowoczesnych, staroholenderskich bastionów wokół całej twierdzy. Być może zakładany przez ten sam projekt fort na Biskupiej Górze źle kojarzył się mieszkańcom z rozebrany przed półtora wiekiem zamkiem krzyżackimi i z tej racji z rezerwą podchodzili oni do idei wzniesienia silnego punktu bezpośrednio przy wewnętrznym, zachodnim ciągu umocnień, który w razie przejścia przez nieprzyjaciela mógł z łatwością szachować Gdańsk¹³⁸. Ostatecznie w latach 1626-1630 powstały wprawdzie ziemne fortyfikacje (trzy bastiony) na szczycie Biskupiej Górki, a od strony doliny potoku siedleckiego wzniesiono nawet niewielki szaniec Vigilance, ale umocnienia te nie miały formy projektowanego wcześniej fortu, a wkrótce niedostatecznie niekonserwowane, popadły w ruinę¹³⁹. W tym czasie opisywane w niniejszej pracy wzgórze pozostawało wciąż bezbronne.

Pierwszą poważną przymiarką do wzniesienia umocnień na Górze Gradowej był projekt syna Jana Strakowskiego – Jerzego. W 1635 r. plan umocnień fortyfikacji wzgórza został wykonany na polecenie Rady Miasta. To wówczas właśnie po raz pierwszy zaproponowano wzniesienie samodzielnego szczytu o narysie dzieła rogowego (dwa półbastiony połączone kurtyną – późniejszy przykład adaptacji tego dzieła to il.15). Warto podkreślić, że propozycja z tego roku stała się podstawą systemu umocnień tej części miasta na następne ponad dwa stulecia¹⁴⁰.

Jednak dzieło rogowe nie zostało wówczas wzniesione. Pokój w Sztumskiej Wsi z 1635 r. odsunął na czas jakiś niebezpieczeństwo szwedzkie, a tym samym potrzebę wnoszenia kolejnych, kosztownych inwestycji wojskowych. Niemniej jednak wraz z mijaniem kolejnych lat, idea Jerzego Strakowskiego ewoluowała i była podstawą kolejnych projektów¹⁴¹ (zob. il.13).

¹³⁷ K.Biskup podaje pierwotnie datę ok.1620, natomiast w publikacji późniejszej pada już sprecyzowanie pochodzenia projektu z 1621 – por. K.Biskup, *Rozwój historyczny układu*, s.9; R.Hirsch, G.Bukał, I.Strzok, *Fortyfikacje*, 30 Dni, nr2(52), 2004, s.33. W tej ostatniej został również zreprodukowany w kolorze omawiany plan J.Strakowskiego, na którym wyraźnie widać planowany ciąg umocnień wzgórz..

¹³⁸ G.Bukał, *op.cit.*, s.39.

¹³⁹ Budowa tych umocnień była podyktowana zerwaniem krótkotrwałego rozejmu ze Szwedami z lat 1624-1625 – zob. Ibidem, s.39; K.Biskup, *Fortyfikacje Biskupiej Górki w Gdańsku*, Infort, nr 2 (9), 1995, s.2.

¹⁴⁰ K.Biskup, *Rozwój historyczny układu*, s.9.

¹⁴¹ Ibidem, s.9.

Sytuacja uległa zmianie dopiero w przededniu wybuchu drugiej wojny północnej, czyli tzw. potopu szwedzkiego. Co ciekawe, jeszcze w kwietniu 1655 r. władze miejskie nie były w stanie podjąć ostatecznej decyzji, w jaki sposób przygotować wzniesienia do obrony na ewentualność szwedzkiego ataku, mimo posiadanych już od kilkunastu lat gotowych projektów¹⁴². Ostatecznie zdecydowano się na w niewielkim stopniu zmodyfikowaną koncepcję zaproponowaną wcześniej przez Jerzego Strakowskiego, wznosząc na Górze Gradowej dwa półbastiony z rawelinem (dzieło rogowe) oraz fosę. Na sąsiedniej Biskupiej Górze zbudowano nowe dzieło koronowe¹⁴³. Zadanie te były dość trudne, bowiem dotąd w historii miasta nie budowano umocnień w terenie tak mocno pofałdowanym¹⁴⁴.

Mimo tego prace zostały przeprowadzone w stosunkowo szybkim tempie – umocnienia obydwóch wzgórz zostały połączone systemem fortyfikacji ziemnych przecinających dolinę Potoku Siedleckiego już 23 czerwca, tak więc kiedy w połowie lipca strona szwedzka rozpoczęła działania przeciw Rzeczypospolitej, Gdańsk posiadał już prowizoryczne zabezpieczenie zewnętrznego pierścienia zachodniego, obejmującego oprócz samych samej Biskupiej i Gradowej Góry, także przestrzeń między nimi, czyli dolinę Potoku Siedleckiego¹⁴⁵.

Poprowadzenie jednak umocnień w tym ostatnim miejscu wiązało się z podzieleniem istniejącego już tam osiedla, jakim były Nowe Ogrody. Wobec zaistniałej sytuacji sami mieszkańcy tego przedmieścia wraz z żołnierzami wzniesli dodatkowy, zewnętrzny pierścień transzei, które obejmował już całe Nowe Ogrody. Rada Miejska wyraziła na te działania zgodę jedynie pod warunkiem, że po zakończeniu działań wojennych zostanie ta dodatkowa linia umocnień rozebrana. Latem 1656 r. cały system fortyfikacji w tym rejonie Gdańska był już gotów (il.14)¹⁴⁶.

W trakcie wojny (lata 1655-1660) nie rezygnowano z dalszych prac mających na celu podniesienie walorów obronnych zachodniego, zewnętrznego systemu umocnień wzgórz. Na przedpolu (wzgórzach Suchanina) wzniesiono dwie ziemne reduty, które nazwano Admiralską i Wiceadmiralską (il.16)¹⁴⁷. Z dziełem rogowym Góry Gradowej połączono je transzejami. Również od strony Nowych Ogrodów zbudowano szereg prowizorycznych szańców¹⁴⁸. W

¹⁴² G.Köhler, *Geschichte der Festungen T.I*, s.340.

¹⁴³ K.Biskup, *Fortyfikacje Biskupiej Górki*, s.2.

¹⁴⁴ G.Bukał, *op.cit.*, s.43.

¹⁴⁵ G.Köhler, *Geschichte der Festungen T.I*, s.341.

¹⁴⁶ G.Bukał, *op.cit.*, s.43.

¹⁴⁷ K.Biskup, *Rozwój historyczny układu*, s.10.

¹⁴⁸ K.Biskup, J.Stankiewicz, *op.cit.*, s.106.

kurtynie umocnień na wysokości wzniesienia Notzkenberg powstała prawdopodobnie w tym czasie powstała także tymczasowa, niewielka brama¹⁴⁹.

Kiedy w 1660 r. podpisano pokój oliwski, stało się jasne, że należy zabrać się do porządkowania tego chaotycznego, wznoszonego naprędce, systemu umocnień. Regulacji uległ przede wszystkim południowy fragment omawianego obszaru.

Uzupełniony został półbastion Kurkowy przylegającym doń od południa wzniesieniem, co było wyraźnym dostosowaniem narysu fortyfikacji do zróżnicowanej rzeźby terenu¹⁵⁰. W miejscu nieregularnych umocnień górki Notzkenberg wzniesiono rawelin¹⁵¹. W miejscu dwóch zakosów położonych na północ od Bramy Siedleckiej Jerzy Strakowski zaprojektował w końcu jeden, duży bastion. Śmierć w 1675 r. uniemożliwiła mu dokończenie prac. Tego zadania podjął się jego następca, francuski inżynier Christian Neubauer, który podjął kierownictwo robót w 1681 r. Ostatecznie ok. 1685 r. udało mu się doprowadzić do regulacji fortyfikacji – dokończony przez Neubauera bastion uzyskał też jego imię¹⁵². Na samym końcu przystąpiono do niwelacji tymczasowych dzieł ziemnych na przedpolu – szańców, redut i transzei. Proces ten rozciągnął się na lata i trwał aż do 1699 r., co można wyjaśnić zapewne brakiem realnego zagrożenia w owych latach i zrozumiałej niechęci mieszkańców zewnętrznych Nowych Ogrodów do znalezienia się poza ochroną miejskich fortyfikacji¹⁵³.

Tymczasem mimo wzniesienia na Górze Gradowej pierwszych nowożytnych fortyfikacji w przededniu wojny ze Szwecją, a następnie systematycznego ich porządkowania oraz modernizacji, wzniesienie i jego najbliższa okolica wciąż pełniła rolę, jakie im wyznaczono wcześniej – miejsca pochówków, ważnego węzła komunikacyjnego oraz miejsca różnych uroczystości.

¹⁴⁹ Brama widoczna jest na późniejszym planie (il.17), ale można ostrożnie założyć, że powstała ona w czasie wojny.

¹⁵⁰ K.Biskup podkreśla fakt, że po tej modernizacji dotychczasowy półbastion zyskał miano „Wysokiego”, natomiast południowa część – „Niskiego” (K.Biskup, *Rys historyczny układu*, s.11.); z tego też założenia wywodzą się współcześnie używane pojęcia Niskiego i Wysokiego Czoła Kurkowego; zdaniem autora taki zabieg niepotrzebnie zaciemnia historię Góry Gradowej – w XIX w. w użyciu było powszechnie bastion Kurkowy (odpowiednik Wysokiego Czoła Kurkowego – WCK) oraz bastion Notzkenberg, będący odpowiednikiem używanego przez K.Biskupa Niskiego Czoła Kurkowego (NCK); patrz suplement *Pojęcia*.

¹⁵¹ To późniejszy (tj. z XIX w.) rawelin Neu(ge)bauera. Nie znaleziono żadnej wzmianki, jak rawelin ten nazywano w XVII i XVIII w.; patrz suplement *Pojęcia*.

¹⁵² Bastion Neubauera (ok.1685 r.) został po 1814 r. przemianowany na bastion Kessela; obecnie ponownie w użyciu jest nazwa pierwotna, tj. z XVII w. W niniejszej pracy stosuje się przede wszystkim nazwę niemiecką, tj. bastionu Kessela; patrz suplement *Pojęcia*.

¹⁵³ K.Biskup, *Rys historyczny układu*, s.11.

Jeszcze w trakcie II wojny północnej, prawdopodobnie w związku z dużą śmiertelnością, przeprowadzono reorganizację grzebalnictwa. W 1658 r. dotychczasowy Chłopski Dół zastępuje tzw. Cmentarz Ubogich – *Armenkirchof* (*Bauer-Kaul* wciąż istnieje, lecz nie notowano na nim już pogrzebów). Nowy cmentarz częściowo przejął także funkcję cmentarza Domu Ospy¹⁵⁴.

W 1669 r. (dokładniej 29 września, w dniu św. Michała) stoki Góry Gradowej były świadkami niecodziennej inscenizacji. Za murami miasta, przy polnej drodze wiodącej na to wzniesienie gdańscy pirotechnicy zbudowali skomplikowaną konstrukcję z fajerwerkami, która miała stanowić widowiskowy akt, rodzaj hołdu dla polskiego monarchy, który tego dnia miał zostać koronowany (mowa oczywiście o Michale Korybutie). Na czworosiennej podstawie zbudowano wzniesienie, a na jego szczycie tron, na którym postać dziewczycy dzierżącej berło i jabłko reprezentowała Rzeczpospolitą. Naprzeciw niej na postumencie siedziała figura Archaniola Michała. Całości kompozycji dopełniały dwa maszty unoszące imię królewskie, a także moździerz, a przy nich drewniane serca oraz baseny z syrenami¹⁵⁵. Cała konstrukcja rozjarzyła się fajerwerkami wieczorem, stając się z pewnością nie lada atrakcją dla gdańszczan i mieszkańców podmiejskich osad.

Z początkiem XVIII w. rozbudowano nieznacznie umocnienia Góry Gradowej. Autorstwo projektów, na podstawie których przeprowadzono prace, przypisuje się zatrudnionemu w Gdańsku od 1696 r. francuskiemu fortyfikatorowi Janowi Charpentierowi¹⁵⁶.

W latach 1704-1705 wzniesiono krótki, bastionowy odcinek zamykający dostęp do wzniesienia od strony miasta, który łączył bastion Jerozolimski z przeciwskarpą fosy lewego czoła bastionu Bożego Ciała (były to tzw. „okulary” Steinbocka¹⁵⁷). W 1705 r. również zaopatrzone oba bastiony Góry Gradowej w dolne barki i poszerzono samą fosę, natomiast przed bastionem Notzkenberg usypano dwie małe lunety - późniejszą *demilune Kessel* oraz lunetkę zwaną Świńską Głową¹⁵⁸. W 1710 r. dzieło rogowe Góry Gradowej połączono z systemem wewnętrznych fortyfikacji także od strony południowej, gdzie powstał odcinek wału

¹⁵⁴ J. Baszanowski, *op.cit.*, s.95.

¹⁵⁵ T. Witczak, *Teatr i dramat staropolski w Gdańsku. Przegląd historyczno materiałowy*, Gdańsk 1959, s.91.

¹⁵⁶ K. Biskup, *Rozwój historyczny układu*, s.11.

¹⁵⁷ Wg. K. Biskupa nazwa odnosiła się do szwedzkiego gen. hr. Magnusa Steenbocka (też: Steinbock, Stenbock), dowódcę wojsk Karola XII, który w okresie wielkiej wojny północnej (1700-1721) dowodził na terenie północnej Polski, a od samego Gdańska w 1703 r. ściągnął kontrybucję. Określenie to miało nawiązywać typem dzieła obronnego (okularami) do osobistej cechy tego generała, który jakoby nosił szkła – K. Biskup, J. Stankiewicz, *op.cit.*, s.113.

¹⁵⁸ K. Biskup, J. Stankiewicz, *op.cit.*, s.106; lunetka zwana Świńską Głową w XIX w. już zanikła – por. il.28.

ziemnego łączący bastion Kurkowy z przeciwskarpą fosy bastionu św. Elżbiety. Tym samym zakończył się proces wydzielania samodzielnego dzieła obronnego Góry Gradowej (zob. il.18)¹⁵⁹.

Choć same działania wojenne w tym konflikcie bezpośrednio nie dotknęły Gdańska i jego umocnień, to w związku z wydarzeniami jej towarzyszącymi (przemarsze żołnierzy szwedzkich, za pomocą których łatwiej rozpowszechniały się choroby), miasto nawiedziła największa w historii Gdańska epidemia dżumy. Zaraza, która szalała w Gdańsku od lipca do listopada 1709 r. zebrała krwawe żniwo, uśmiercając blisko połowę ludności miasta. Aby zwalczać jej rozprzestrzenianie zorganizowano m.in. sieć polowych szpitali, w których umieszczano zarażonych „trupim powietrzem”. Jeden z tzw. izolatorów morowych, przeznaczony wyłącznie dla żołnierzy miejskiego garnizonu, zlokalizowano także w pustym bastionie na Górze Gradowej¹⁶⁰.

Tymczasem położony u jej podnóża cmentarz Bożego Ciała, który mimo faktu, że już od lat XVII w. był najrozleglejszym i ilościowo najbardziej wykorzystywanym w Gdańsku miejscem pochówku¹⁶¹, okazał się niewystarczający. Władze miejskie zmuszone zostały poszukać nowych terenów, gdzie można byłoby chować masowo umierających mieszkańców. Kolejne miejsca pochówków wyznaczono także na peryferyjnych obszarach: na Rudnikach, przy Siedlcach, a także za Bramą Oliwską, w okolicy obecnego cmentarza garnizonowego¹⁶².

Blisko po ćwierćwieczu od wybuchu największej w historii Gdańska epidemii dżumy, miastu przyszło znów przeżywać ciężkie chwile. W konflikcie, jaki narodził się w związku z podwójną elekcją tronu polskiego, władze miejskie błyskawicznie i jednoznacznie (co było swego rodzaju precedensem w historii stosunków na linii Gdańsk – monarcha) opowiedziały się za królem Stanisławem Leszczyńskim. Pociągnęło to za sobą zaangażowanie się miasta w konflikt dwóch obozów państw europejskich, który do historii przeszedł pod nazwą wojny o sukcesję tronu polskiego¹⁶³.

Już w lutym 1734 r. pod Gdańsk podciągnęły wojska rosyjskie, a później także i saskie. Miasto zostało szybko objęte blokadą, a po dostarczeniu ciężkiej artylerii, rozpoczęto

¹⁵⁹ K.Biskup, *Rozwój historyczny układu*, s.11.

¹⁶⁰ Inna z relacji wspomina z kolei o izolatorium w „baszcie na Grodzisku”, co jednak jest zapewne błędem, bowiem w tym okresie na Górze Gradowej nie istniał żaden murowany tego typu obiekt – W.Borzestowski, *Wielka dżuma 1709*, 30 DNI, nr 5(31), 2001, s.57-59; A.Karpiński, „Złe domy” w miastach Rzeczypospolitej w XVI-XVIII w. *Zarys problematyki*, [w:] *Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, pod red. B.Gedigi, Wrocław 2004, s.314.

¹⁶¹ J.Baszanowski, *op.cit.*, s.94.

¹⁶² W.Borzestowski, *Wielka dżuma*, s.59.

¹⁶³ *Zarys historii wojny i udziału w nim Gdańska* – E.Cieślak, C.Biernat, *op.cit.*, 259-266.

ostrzał artyleryjski. Podejmowano także bezpośrednie ataki¹⁶⁴. To właśnie wówczas, kiedy to wojska dowodzone przez rosyjskiego gen. Münnicha próbowały zdobyć miasto, nowożytnie fortyfikacje Góry Gradowej po raz pierwszy miały możliwość dowieść swojej wartości. Sam fakt skupienia większości sił i uwagi nieprzyjaciela właśnie na zachodnio-północnym fragmencie pierścienia zewnętrznych umocnień miejskich¹⁶⁵ dowodził ważnej roli, jaką Góra Gradowa pełniła wówczas w systemie obronnym całego Gdańska. Egzamin dzieło rogowie Góry Gradowej zdało najwyraźniej celująco, bowiem oblegającym ostatecznie nie udało się przełamać tego punktu oporu i zdobyć całego Gdańska. Samo wzniesienie zresztą na stałe zapisało się w historii miasta przede wszystkim dzięki hekatombie, jaką złożyli nacierający podczas jednego z ataków na umocnienia żołnierze rosyjscy. Podczas jednego tylko szturmego miało ich polec ponad cztery tysiące. Niecałe siedem setek poległych w boju pogrzebano, a miejsce ich pochówku zaczęto określać już w następnych dniach mianem „rosyjskiego grobu” (*„Russisches Grab”*)¹⁶⁶.

Zdumiewające jest, że pojęcie to na trwałe wyryło się w pamięci gdańszczan i wymieniane jest dosłownie zawsze przy okazji opisu Góry Gradowej – nierzadko bywa także główną (jedyną) atrakcją, o której wspomina się w kontekście tego rejonu miasta¹⁶⁷. Warto przy okazji zaznaczyć, że wbrew obiegowej opinii ów *„Russisches Grab”* - gdyby pokusić się o jego dzisiejszą lokalizację - wcale nie znalazłby się tam, gdzie obecnie stoi pomnik poświęcony poległym żołnierzom rosyjskim, lecz kilkaset metrów dalej, w kierunku południowym, w miejscu dawnego rawelina Neu(ge)bauera¹⁶⁸.

Gdańsk poddał się na początku lipca 1734 r. Skutki długotrwałego oblężenia były katastrofalne. Choć miasto pozostało niezdobyte, to w ogólnym rozrachunku należy uznać konflikt za przegrany – zginęło ponad 6 tys. gdańszczan, wiele domów było zrujnowanych ostrzałem artyleryjskim, władze musiały wykupić z rąk wrogich wojsk twierdzę Wisłoujście, uzyskać potwierdzenie swoich przywilei, zapłacić kontrybucję. W sumie szkody miasta szacowano na astronomiczną na tamte czasy sumę 5-6 mln talarów¹⁶⁹. Związane z tymi

¹⁶⁴ Dość szczegółowy opis oblężenia roku 1734, a co za tym idzie walk o Górę Gradową, przytaczają: G.Köhler, *Geschichte der Festungen T.II*, s.1-57; E.Cieślak, *W obronie tronu króla Stanisława Leszczyńskiego*, Gdańsk 1986, s. 51-163.

¹⁶⁵ Por. K.Biskup, *Rozwój historyczny układu*, s.12.

¹⁶⁶ G.Köhler, *Geschichte der Festungen, T.II*, s.33.

¹⁶⁷ Przytoczone jedynie wybrane przykłady spośród wielu: E.J.G.Litssas, *Kleine Chronik der Stadt und Festung Danzig von ihrer ersten Entstehung an bis zu ihrer Belagerung und Einnahme im Jahr 1807*, Berlin 1807, s.35; E.Püttner, *op.cit.*, s.116, K.Małkowski, S.Podgórczyk, *Przewodnik po Trójmieście. Gdańsk-Sopot-Gdynia*, Warszawa 1979, s.143.

¹⁶⁸ Do takiego wniosku można dojść nawet po pobieżnej analizie wybranych map (np. il.25). Sam rawelin niejednokrotnie był opisywany właśnie mianem *Russisches Grab*.

¹⁶⁹ E.Cieślak, C.Biernat, *op.cit.*, s.266.

zobowiązaniami problemy natury ekonomicznej odcisnęły swoje piętno także na późniejszych pracach fortyfikacyjnych nie tylko w całej twierdzy¹⁷⁰, ale też i na Górze Gradowej - do końca stulecia nie przeprowadzono już żadnych poważniejszych inwestycji na tym wzniesieniu¹⁷¹. Jedynie w 1761 r. wymurowano w kurtynie między bastionem Kurkowym a Jerozolimskim poternę, a w trzy lata później zbudowano nad fosą „okularów” Steinbocka nowy most zaopatrzony obustronnie w drewniane furty¹⁷². Dodatkowo na bastionie Notzkenberg zbudowano niewielkie, murowane poterny pod wałami kurtyn, których zadaniem było ułatwienie komunikacji z rawelinem dzieła rogowego oraz bastionu Notzkenberg z rawelinem Ne(ge)bauera¹⁷³.

Okres wojny sprzyjał jednak rozwojowi cmentarzy w rejonie Góry Gradowej. Liczne zmiany nazw, zasięgu oraz przerwy w rejestracji zgonów na zlokalizowanych w tej części miasta cmentarzach (szczególnie dla najuboższych) skutecznie jednak utrudniają dokładny opis tychże przeobrażeń¹⁷⁴, co zresztą wykracza poza zadania wyznaczone niniejszemu opracowaniu. Należy jedynie zaznaczyć, że obok istniejących cmentarzy Bożego Ciała oraz cmentarza Lazaretu (wg. niektórych badaczy był to w tym okresie jedno i to samo miejsce¹⁷⁵) zaczyna funkcjonować też pierwszy, osobny, parafialny cmentarz kościoła niepołożonego u podnóża wzniesienia kościoła¹⁷⁶. Jednocześnie około połowy stulecia dla kilku większych i mniejszych cmentarzy przeznaczonych dla biedaków, samobójców i skazańców zaczęła funkcjonować dumnie brzmiąca nazwa Państwa Zmarłych (*Reich der Todten*), które obejmowało całą przestrzeń między cmentarzem Bożego Ciała, skarpą wzniesienia oraz ul. Kurkową¹⁷⁷. Nie można również zapomnieć, że w XVIII w. rozbudowie uległ także system zabudowań samego szpitala Bożego Ciała, który od dłuższego czasu służył przede wszystkim już jako dom starców i opieki społecznej¹⁷⁸.

O ile jednak u podnóża wzniesienia krajobraz w XVIII w. uległ dalszym zmianom, o tyle sytuacji umocnień Góry Gradowej nie zmienił nawet fakt przejęcia przez Królestwo Pruskie fortyfikacji miejskich po zagarnięciu Gdańska w 1793 roku. Przypuszcza się, że już wówczas – właśnie z powodu długiej przerwy w poważniejszych pracach modernizacyjnych

¹⁷⁰ G.Bukal, *op.cit.*, s.46.

¹⁷¹ K.Biskup, *Rozwój historyczny układu*, s.12.

¹⁷² K.Biskup, J.Stankiewicz, *op.cit.*, s.103.

¹⁷³ K.Biskup, *Rozwój historyczny układu*, s.12.

¹⁷⁴ Zob. J.Baszanowski, *op.cit.*, s.97.

¹⁷⁵ J.Laben, *op.cit.*, nr katalogu 26.

¹⁷⁶ Chodzi o cmentarz parafialny kościoła św. Bartłomieja (późniejszy cmentarz św. Bartłomieja I) – Ibidem, nr katalogu 54.

¹⁷⁷ J.Baszanowski, *op.cit.*, s.97

¹⁷⁸ W.G.Deurer, *op.cit.*, s.110.

całego zespołu umocnień – fortyfikacje Góry Gradowej znajdowały się w stanie poważnego zaniedbania¹⁷⁹.

W 1806 r. okazało się, że brak należytej uwagi poświęconej Górze Gradowej w latach poprzednich może być dla Gdańska katastrofalny w skutkach. Dość niespodziewanie bowiem miasto zostało wciągnięte w działania wojenne związane z wojną cesarza Napoleona Bonapartego z wojskami państw wchodzących w skład III koalicji. Po dotkliwej porażce armii pruskiej pod Jeną i Auerstadt wojska francuskie i sprzymierzone ruszyły dalej na wschód. Po zdobyciu Berlina, a następnie wkroczeniu na tereny przedrozbiorowej Polski stało się jasne, że i Gdańsk musi szykować się do wojny¹⁸⁰.

W połowie lutego 1807 r. Prusacy rozpoczęli gorączkowe przygotowania do oblężenia. W ciągu zaledwie miesiąca wykonano najpilniejsze prace fortyfikacyjne – to wówczas właśnie wzniesiono wysunięty w kierunku zachodnim półstały szaniec o narysie dzieła rogowego, który zyskał nazwę szanca Bousmarda¹⁸¹. Dobudowano jednocześnie umocnienia drogi krytej przeciwskarpy fosy głównej, która została wyposażona m.in. w drewniano-ziemne blokhauzy¹⁸².

Przebieg najstraszniejszego chyba oblężenia Gdańska z roku 1807 był w zasadzie podobny do wydarzeń z roku 1734 – znów główny wysiłek, tak atakujących, jak i obleganych – skupił się na stokach Góry Gradowej (zob. il.20,22,23)¹⁸³. Gdy pod koniec maja twierdza skapitulowała, Góra Gradowa musiała zapewne być mocno zniszczona.

Okres pierwszego Wolnego Miasta Gdańska (lata 1807-1813/1814) był brzemienным w skutkach dla kształtu umocnień Góry Gradowej. Francuscy fortyfikatorzy dzięki doświadczeniom wyniesionym z walk z roku 1807 skupili się przede wszystkim na wzmocnieniu trzech, najważniejszych punktów obrony twierdzy. Obok Biskupiej Górki i wyspy Ostrów (Holm) była to oczywiście Góra Gradowa, której system obronny nie tylko

¹⁷⁹ K.Biskup, *Rozwój historyczny układu*, s.12.

¹⁸⁰ E.Cieślak, C.Biernat, *op.cit.*, s.342.

¹⁸¹ I.Strzok, *Fortyfikacje XIX-wiecznego Gdańska*. [w:] *Fortyfikacje Gdańska*, pod red.G.Bukala, Gdańsk 2006, s.49.

¹⁸² K.Biskup, *Rys historyczny układu*, s.13.

¹⁸³ Najobszerniejszy i najbardziej szczegółowy na chwilę obecną opis w jęz. polskim oblężenia z roku 1807 (a także z 1813 r.) zawarty jest w katalogu z wystawy: A.Paczuski, *Gdańsk napoleoński. Oblężenia 1807,1813. Katalog wystawy*, Gdańsk 2000, s.10-58; godny polecenia jest również artykuł A.Rapickiej - A.Rapicka, *Napoleońska układanka*, 30 Dni, nr 10 (24), 2000, s.8-18 – oraz współczesne relacje, m.in.: E.J.G.Litssas, *op.cit.*; F.K.G. von Duisburg, *Geschichte der Belagerungen und Blockaden Danzigs*, Danzig 1808; *Pamiętnik Walentego Wolskiego z Niestępowa...* Oprócz wymienionych pozycji wydarzeniom z początku XIX w. sporo uwagi poświęca też G.Köhler (G.Köhler, *Geschichte der Festungen*, T.II, s.67-217).

odbudowano ze zniszczeń wojennych (przywracając układ dzieła rogowego), ale który także wybitnie wzmocniono nowymi założeniami.

Przede wszystkim zbudowano potężną, pięcioboczną, skazamatowaną baterię artyleryjską, która przez współczesnych nazwana została fortem Vaubana¹⁸⁴, natomiast dziś określana jest mianem redity napoleońskiej. Miała ona stanowić kluczowy, ostatni punkt obrony całego dzieła obronnego Góry Gradowej. O jej wyjątkowości świadczy nie tylko zastosowanie w niej tzw. „kazamat Haxo”, lecz również szeroka, przesklepiona klatka schodowa, prowadząca z dziedzińca do stóp wzniesienia od strony miasta i kontynuowana aż po drogę krytą miejskich fortyfikacji otwartym odcinkiem drogi ukrytej w wykopie (il.21). Uzbrojona w 9 do 12 ciężkich oraz 12 lekkich armat redita była przystosowana do prowadzenia ostrzału w kierunku Biskupiej Górki, wschodnich zboczy Suchanina i Bramy Oliwskiej¹⁸⁵.

Oprócz redity odbudowano również wzniesiony wcześniej przez pruskich fortyfikatorów pięcioboczny, wysunięty na przedpole szaniec Bousmarda, który został przemianowany na lunetę Senarmonta. Zmodernizowano także sam rawelin dzieła rogowego (rawelin Hagel), wzmacniając jego strukturę drewnem¹⁸⁶. Warto zauważyć, że prace fortyfikacyjne na Górze Gradowej, podobnie zresztą jak na Biskupiej Górze i wyspie Ostrów, były na początku 1813 r. (mimo rozpoczęcia ich w 1811 r.) jeszcze w trakcie realizacji¹⁸⁷. Dowodzi to pośrednio ogromu prac, jakie zostały podjęte, aby możliwie jak najlepiej wzmocnić obronę „Gibraltar Bałtyku”.

Okolice Góry Gradowej w okresie tzw. francuskiego Wolnego Miasta nie uległa już większym przeobrażeniom przestrzennym. Być może warto jedynie wspomnieć o przemianowaniu zlokalizowanego przy Bramie Oliwskiej zieleńca *Irrgarten* (Błędnik) na plac Napoleona¹⁸⁸ oraz utraceniu przez świątynię Bożego Ciała na krótki okres (1812-1815?) swojej funkcji sakralnej (urządzono w niej magazyn)¹⁸⁹. Chociaż to właśnie w okresie pierwszego Wolnego Miasta Gdańska zapoczątkowano generalną reformę miejskiego

¹⁸⁴ Taka nazwa pojawia się na jednym z francuskich planów redity – zob. il.21.

¹⁸⁵ Dokładniejsze opisy budowy i wykorzystania redity – zob. I.Strzok, *Inwentaryzacja konserwatorska redity napoleońskiej fortu Grodzisko w Gdańsku i identyfikacja oryginalnej struktury budowli na podstawie badań archiwalnych*, Paryż-Gdańsk 2004, s.4-6.

¹⁸⁶ K.Biskup, *Rozwój historyczny układu*, s.13.

¹⁸⁷ Wydaje się że jedynie redita została ukończona jeszcze w 1812 r. - G.Köhler, *Geschichte der Festungen, T.II*, s.231; I.Strzok, *Inwentaryzacja konserwatorska redity napoleońskiej*, s.4.

¹⁸⁸ Nową nazwę widać na il.24.

¹⁸⁹ W.Deurer, *op.cit.*, s.110.

systemu grzebalnictwa, to jej widoczne efekty w postaci parcelacji i przeniesienia pod Górą Gradową kolejnych cmentarzy parafialnych nastąpiła dopiero po 1815 roku¹⁹⁰.

W następstwie klęski Wielkiej Armii Napoleona w Rosji i jej odwrotu, Gdańsk ponownie znalazł się w stanie oblężenia, tym razem za obrońców mając wielonarodowy garnizon pod dowództwem francuskim¹⁹¹. W przeciwieństwie jednak od wcześniejszych dwóch oblężeń, tym razem fortyfikacje Góry Gradowej nie były miejscem walk minerskich czy bezpośrednich szturmów. Długotrwałe zmagania między wojskami oblegającymi a wielonarodowym korpusem garnizonu twierdzy toczyły się na wysuniętych pozycjach, w stosunku do umocnień Góry Gradowej ograniczając się praktycznie jedynie do ostrzału artyleryjskiego¹⁹². Symptomatycznym jest fakt, że to właśnie zdobycie tym razem dogodnych pozycji na stokach Biskupiej, a nie Gradowej Góry, przesądziło pod koniec 1813 r. o losach twierdzy. Z początkiem 1814 r. fortyfikacje miejskie przeszły pod zarząd pruski i tym samym rozpoczął się nowy okres w dziejach umocnień Góry Gradowej.

Góra Gradowa od początku swego istnienia pełniła role wynikające z jej charakterystycznego położenia i rzeźby terenu. Z jednej strony fakt, że znajdowała się ona już poza obrębem murów miejskich, decydował o lokowaniu na jej zboczach szpitali i cmentarzy, a w późniejszym okresie na jej szczycie umocnień zewnętrznego pierścienia miejskich fortyfikacji, które miały za zadanie wziąć na siebie główny ciężar obrony miasta od północnego-zachodu. Z drugiej strony bezpośrednia bliskość organizmu miejskiego czyniła z Góry Gradowej naturalne zaplecze, gdzie organizowane były różnego rodzaju uroczystości, pokazy czy wydarzenia wymagające zgromadzenia publiczności czy wreszcie miejsce, któredy biegły ważne, podmiejskie trakty komunikacyjne. Wzgórze górujące nad Starym Miastem być może wykorzystywane było jako punkt obserwacyjny już przez władze zakonne w średniowieczu; w późniejszym okresie jej położenie docenili nie tylko dowodzący wojskami broniącymi bądź też atakującymi miasto, lecz również graficy i kartografowie, którzy początkowo najchętniej właśnie ze szczytu Góry Gradowej portretowali nowożytne emporium handlowe¹⁹³.

¹⁹⁰ Por. J.Labenz, *op.cit.*, s.7; J.Baszanowski, *op.cit.*, s.99-100.

¹⁹¹ E.Cieślak, C.Biernat, *op.cit.*, s.358.

¹⁹² K.Biskup, *Rozwój historyczny układu*, s.14.

¹⁹³ Pierwszy panoramiczny widok Gdańska, datowany na 1573r., którego autorstwo przypisuje się Franciszkowi Hogenbergowi, ukazuje miasto widziane właśnie ze szczytu Góry Gradowej – zob. J.Stankiewicz, *Rozwój przestrzenny i demograficzny Gdańska pod berłem Jagiellonów*, [w:] *Historia Gdańska t.II 1454-1655*, pod red. E.Cieślaka, Gdańsk 1982, s.28.

Wzniesienie wprawdzie szybko okazało się trwałą przeszkodą w rozprzestrzenianiu się organizmu miejskiego w kierunku zachodnim i stało się przez to cezurą wyznaczającą granicę Starego Miasta¹⁹⁴, lecz jednocześnie niemal od początków istnienia na górze pierwszych osiedli i obiektów, było ono nierozzerwalnie związane z Gdańskiem oraz podlegało jurysdykcji miejskiej.

Należy wreszcie podkreślić, że większość z funkcji nadanych Górze Gradowej w okresie od XIV do początków XIX wieku – miejsce pochówku, funkcjonowanie świątyni wraz ze szpitalem, miejsce ćwiczeń bractwa kurkowego czy wreszcie (a może przede wszystkim) strategiczna rola całego wzniesienia w systemie obronnym miasta - zostały utrzymana także i w kolejnych dziesięcioleciach.

¹⁹⁴ Ibidem, s.12.

3. W cieniu Biskupiej Górki (lata 1814-1874)

„In neuerer Zeit sind noch einige Veränderungen damit vorgenommen und Vorsetzungswerke angelegt. Ein Theil des Hagelsbergs heißt jetzt Bastion Horn, zur Ehre des jetzt verstorbenen General-Lieutenants v. Horn, welcher sich als Major bei der Vertheidigung dieses Festungswerks vom 24. April bis 24. Mai 1807 ganz besonders ausgezeichnet hatte.“

(wzmianka o fortyfikacjach Góry Gradowej w jednym z opracowań krajoznawczych)¹⁹⁵

W dniu 2 stycznia 1814 r. Gdańsk został opuszczony przez dotychczasowy, wielonarodowy garnizon, a już 3 lutego władze pruskie oficjalnie przejęły we władanie miasto, a wraz z nim system miejskim fortyfikacji oraz wszystkie obiekty wojskowe.¹⁹⁶ Ze względu na sytuację polityczną, a także tarcia między stacjonującymi w mieście oraz jego okolicy oddziałami pruskimi i rosyjskimi¹⁹⁷ w Gdańsku specjalny stan był utrzymywany aż do 1818 r.¹⁹⁸ Niepewność, co do losów Gdańska i częsta reorganizacja struktury garnizonu nie sprzyjała także nowym inwestycjom.

Należy jednak zwrócić uwagę, że umocnienia Góry Gradowej, które nie były areną tak zaciekłych walk, jak chociażby sąsiednia Biskupia Górka, z pewnością przeszły we władania nowych gospodarzy w lepszym stanie niż pozostałe fragmenty dzieł zewnętrznych. Pośrednio wskazuje na taki stan rzeczy fakt, że w ciągu pierwszych lat nie przeprowadzono na Górze

¹⁹⁵ W.F.Zernecke, *op.cit.*, s.122.

¹⁹⁶ M.Gliński, J.Kukliński, *op.cit.*, s.140.

¹⁹⁷ E.Cieślak, C.Biernat, *op.cit.*, s.364.

¹⁹⁸ W latach 1814-1818 nie przeprowadzono rozbrojenia oddziałów stacjonujących w mieście i tym samym utrzymywano wciąż stan pogotowia – BayHStA, Abt. IV Kr.MKr. 4605/2, s.271; K.Biskup, *Rejony ograniczeń budowlanych twierdzy gdańskiej w wiekach XIX i XX*, [w:] *Gdańsk – pomnik historii, cz.1*, pod red. A.Kostarczyka, Gdańsk 1998, s.117.

Gradowej żadnych większych robót fortyfikacyjnych¹⁹⁹, a ograniczono się jedynie do drobnych uzupełnień²⁰⁰.

Pierwszymi inwestycjami po oblężeniu było wzniesienie trzech nowych prochowni. Miało to związek z katastrofą, jaka wydarzyła się w Gdańsku 6 grudnia roku 1815²⁰¹. Wówczas to przez nieostrożność artylerzystów doszło do zaprószenia ognia w bramie św. Jakuba na Starym Mieście, w której przechowywano czarny proch. Wybuch nie tylko zniszczył sam magazyn, ale również spory fragment dzielnicy. Aby uniknąć tego typu katastrof w przyszłości zdecydowano się na wyprowadzenie poza obręb ścisłej zabudowy miejskiej magazynów prochowych²⁰².

Jedną z prochowni zlokalizowano na dziedzińcu lunety Börstella, natomiast drugą na placu broni drogi krytej przeciwskarpy prawego czoła bastionu Kessela²⁰³. Były to dwa magazyny prochowe na czas pokoju²⁰⁴. Trzeci z magazynów - powstały najpóźniej, bo prawdopodobnie w 1826 r.²⁰⁵ – wzniesiono natomiast w naturalnym zagłębieniu, mniej więcej w połowie wysokości zbocza, za „okularami” Steinbocka²⁰⁶. Powstała prochownia wojenna wymusiła także przebudowę samego wymienionego wyżej dzieła ziemnego, który uzyskał formę zakosu dowiązującego bark bastionu Jerozolimskiego z przeciwskarpą fosi głównej²⁰⁷. Dziś prochownia powstała w 1826 r. jest – po redicie – najstarszym murowanym obiektem całego fortu i pełni funkcję użytku ekologicznego.

Kolejne inwestycje w umocnieniach Góry Gradowej nie były znaczne i z powodu skąpości bazy źródłowej nie można dokładnie odtworzyć wszystkich zmian dot. fortyfikacji tego rejonu. Po 1818 r. zachowano jednak na pewno układ wcześniej wzniesiony (por. il.24,25,30,31). Wciąż głównym założeniem obronnym pozostało dzieło rogowe wraz z lunetą, którego obronność wydatnie podnosiła obecność potężnej redity skomunikowanej z miastem podziemną klatką schodową oraz ciągiem komunikacyjnym w otwartym wykopie, który docierał aż do brzegu fosi miejskiej. Na południe od dzieła rowego znajdował się

¹⁹⁹ Wśród zachowanych w niemieckich archiwach stosunkowo bogatej dokumentacji pierwszego okresu przedstawiają pierwsze lata garnizonu i twierdzy gdańskiej po 1814 r. nie ma żadnej wzmianki o jakiegokolwiek inwestycjach na terenie fortu – zob. GStA PK, I.HA, Rep.151 IC, Nr.5339.

²⁰⁰ K.Biskup, *Rozwój historyczny układu*, s.14.

²⁰¹ M.Gliński, J.Kukliński, *op.cit.*, s.141.

²⁰² *Gdańsk-Grodzisko.Studium koncepcyjne...*, s.79.

²⁰³ K.Biskup, *Rozwój historyczny układu*, s.14.

²⁰⁴ *Gdańsk-Grodzisko.Studium koncepcyjne...*, s.79.

²⁰⁵ K.Biskup datuje prochownię na rok 1826, natomiast G.Bukal wraz z A.Kapuścińskim – na okres między 1826 a 1835 – zob. G.Bukal, A.Kapuściński, *Ekspertyza techniczna prochowni wojennej Fortu Grodzisko w Gdańsku*, Gdańsk 2007, s.4.

²⁰⁶ K.Biskup, *Rozwój historyczny układu*, s.14.

²⁰⁷ *Gdańsk-Grodzisko.Studium koncepcyjne...*, s.79.

bastion Notzkenberg, a dalej bastion Kessela. Między nimi rozpostarty był rawelin Neu(ge)bauera, a przed bastionem Kessela dodatkowo utrzymano wysunięty półksiężyc o takiej samej nazwie (*demilune Kessel* – półksiężyc Kessela). Na dalekim przedpolu założenia obronnego dzieła rogowego Góry Gradowej utrzymano również szereg półstałych dzieł obronnych (szańców)²⁰⁸.

W ciągu pierwszych dekad ponownego panowania pruskiego w twierdzy poza wzniesieniem prochowni nieznacznie skorygowano barki bastionu Kessela i Notzkenberg²⁰⁹ oraz wzmocniono także ziemne fragmenty umocnień murowanymi obiektami²¹⁰. Zmiany te dotyczyły dwóch blokhauzów drogi krytej flankujących rawelin dzieła rogowego, które przebudowano w 1832 r. na podstawie sporządzonych dwa lata wcześniej planów²¹¹. Biorąc pod uwagę fragment przytoczony we wstępie niniejszego rozdziału, zaczerpnięty z opracowania W.F. Zernecke’ego, można przyjąć, że to właśnie o tych pracach wspomina w swej pracy autor²¹². W 1832 r. też najpóźniej wykopano podziemny tunel komunikacyjny, który łączył wewnętrzny dziedziniec lunety Börstella z południowym blokhauzem rawelinu (zob. il.26).

Należy jednak podkreślić, że inwestycje te były nad wyraz skromne, jeśli porównać chociażby zmiany, które w analogicznym okresie miały miejsce na sąsiednim wzgórzu. Na Biskupiej Górze wzniesiono bowiem w latach 1828-1833 potężną redutę koszarową²¹³, która przez kilka dekad dzierżyła palmę pierwszeństwa pod względem wielkości wśród budynków koszarowych w całym garnizonie gdańskim²¹⁴. W jej wnętrzach przez większą część XIX w. stacjonowały pododdziały elitarnego 4. (Wschodniopruskiego) Pułku Grenadierów²¹⁵, a kazamatach urządzono m.in. pralnię garnizonową²¹⁶. Warto zauważyć, że pruscy fortyfikatorzy przy wznoszeniu reduty na Biskupiej Górze zaczerpnęli rozwiązanie wcześniej zastosowane na Górze Gradowej – mowa tu oczywiście o podziemnym chodniku komunikacyjnym, który łączył szczyt wzniesienia z jego podnóżem.

²⁰⁸ Widać je zarówno na planie z okresu oblężenia Gdańska, jak i np. w 1840 r. – por. il.30; APG 1121/6.

²⁰⁹ *Gdańsk-Grodzisko. Studium koncepcyjne...*, s.80.

²¹⁰ BayHStA / Abt. IV MKr. 4605/2, s.271.

²¹¹ Zob. il.26.

²¹² Trudno przyjąć, aby do pocz. lat 40. XIX w. powstały na terenie Góry Gradowej inne jeszcze murowane obiekty – wskazuje na to wyraźnie il.30.

²¹³ K.Biskup, *Fortyfikacje Biskupiej Górki*, s.4.

²¹⁴ J.Daniluk, *Miasto skoszarowane*, 30 Dni, nr 1(81), 2009, s.24.

²¹⁵ Ibidem, s.28.

²¹⁶ Ta jakże istotna z punktu widzenia garnizonu instytucja działała na Biskupiej Górze nieprzerwanie aż do 1873 r., kiedy oddano do użytku przy obecnej ul. Toruńskiej nowy gmach pralni garnizonowej – *Garnison-Waschanstalt zu Danzig*, *Zeitschrift für Bauwesen*, 36.Jg, 1886, s.16-18.

Wśród zachowanych planów dot. umocnień dzisiejszego Grodziska uwagę zwraca szczególnie kolejny projekt przebudowy jednego z obiektów Góry Gradowej, a mianowicie budynku nazwanego kaponierą (*Caponiere*) z roku 1846²¹⁷. W rzeczywistości był to raczej rodzaj blokhauzu²¹⁸. Przedstawiony, jednoprzestrzenny budynek wyraźnie osadzony jest w zagłębieniu i ma formę podłużnego obiektu z szeregiem strzelnic po obu bokach. Prawdopodobnie w tym samym roku, kiedy planowano zmodernizować ów blokhauz, przebudowano także sam rawelin dzieła rogowego - cofnięto jego czoła w przybliżeniu o połowę ich długości²¹⁹, a jego dziedziniec uzbrojono w bliżej niezidentyfikowany murowany obiekt (blokhauz? prochownię?)²²⁰. W latach 40. XIX w. wzniesiono też między terenem cmentarza św. Piotra i Pawła, a odcinkiem wału łączącego bastion Notzkenberg z przeciwskarpą fosy bastionu św. Elżbiety wolnostojący obiekt (gospodarczy? magazynowy?) należący do Urzędu Fortyfikacji (*Fortifikations-Schoppen*) oraz przebudowano znajdujący się w odcinku łączącym bastion Jerozolimski z zespołem bramnym Bramy Oliwskiej dotychczasowy budynek (blokhauz?) na magazyn prochowy²²¹.

Podłużny blokhauz, którego w 1846 r. planowano przebudowę, zlokalizowany był najprawdopodobniej po przeciwległej stronie wzgórza niż rawelin, a więc od strony miasta²²², w wykopie łączącym wyjście z klatki schodowej reduty z brzegiem fosy miejskiej, mniej więcej na wysokości bastionu Bożego Ciała.

Układ ten został wykonany jeszcze 1812 r. w postaci bomboodpornego korytarza, który wiódł do blokhauzu przystani na brzegu fosy miejskiej. Trudno jednoznacznie ustalić, kiedy Prusacy zlikwidowali przesklepienie, odsłaniając cały wykop, nastąpiło to jednak z całą pewnością nie później niż w 1841 roku²²³. Nad wykopem komunikującym skarpe Góry Gradową z przystanią przerzucono dwie kładki.

Przez pierwsze dziesięciolecia XIX w. na Górze Gradowej (w odróżnieniu do Biskupiej Górki) nie wzniesiono żadnego budynku, w którym stacjonowała stała załoga. Tym samym na podstawie dostępnych źródeł nie jest możliwe skonstruowanie odpowiedzi na pytanie, kto służył w tym okresie na umocnieniach Góry Gradowej. Według wszelkiego

²¹⁷ GStA PK XI. HA, Karten, E 71209.

²¹⁸ Na błędną nazwę obiektu wskazano już w 1977 r. – zob. *Gdańsk-Grodzisko. Studium koncepcyjne...*, s.80.

²¹⁹ K.Biskup, *Rozwój historyczny układu*, s.15; wyraźnie mniejsze rozmiary rawelinu widać już na planie z 1847 r. – zob. APG 1121/121.

²²⁰ Budynek ten widać już wyraźnie na planie z ok. 1850 r. – il.29.

²²¹ Obiekt ten powstał najpóźniej w 1840 r. (il.28) – na jego późniejszą adaptację na magazyn prochowy wskazuje widoczny na planie z ok. 1850 r. (il.29) charakterystyczny zarys budowli.

²²² K.Biskup, *Rozwój historyczny układu*, s.15.

²²³ GStA PK, XI.HA, Karten, F 71091.

prawdopodobieństwa fortyfikacje te, podobnie jak pozostałe wewnętrznego ciągu, były miejscem patroli wybranych oddziałów piechoty (grenadierów?) garnizonu gdańskiego, a także prac czy wart wybranych oddziałów wojsk inżynieryjnych i artyleryjskich. Z okresu I połowy XIX w. jedynym znanym rysunkiem jest szkic prezentujący reditę od strony majdanu (il.28). Niestety, mimo walorów estetycznych, nie wnosi on wiele dla poznania dziejów tej części umocnień dzieł zewnętrznych.

Do połowy lat 60. XIX w. prowadzono kolejne drobne prace (np. przebudowa prochowni wojennej²²⁴, a także pewne, lecz trudno do określenia, prace przy redicie²²⁵) W odróżnieniu jednak od samych umocnień rejonu Góry Gradowej, które generalnie wciąż trwały w formie zaproponowanej przez inżynierów z poprzednich epok, okolica wokół nich zaczęła w I poł. XIX stulecia gwałtownie się przeobrażać.

Już od początku lat 20. XIX stulecia na Nowych Ogrodach („wewnętrznych”, tj. zlokalizowanych wewnątrz umocnień linii Potoku Siedleckiego) zaczęły powstawać nowe osiedla. Wśród nich wzniesiono także pierwszy w tym rejonie sąd wraz z więzieniem, początkowo wyposażonym jedynie w 12 cel. Była to zapowiedź zresztą rozwoju tej części miasta właśnie jako reprezentacyjnej części Gdańska, gdzie obok ogrodów i budynków mieszkalnych miały zostać zlokalizowane gmachy użyteczności publicznej²²⁶.

Jednocześnie u stóp wzgórza zaczęto lokować nowe cmentarze. Było to związane z nowymi przepisami, które ze względów sanitarnych, jak i braku miejsca przy świątyniach położonych w centrum miasta, nakazywały przenosiny cmentarzy parafialnych poza obrębem wałów²²⁷. Około 1819 r. zlikwidowano więc m.in. cmentarze dla najuboższych zlokalizowane²²⁸ pod Górą Gradową i rozpoczęto tam lokalizację nowych miejsc pochówków²²⁹. W I poł. XIX stulecia powstały więc na przestrzeni, która dziś odpowiada terenowi dworca PKS trzy nowe cmentarze: św. Bartłomieja II (cmentarz św. Bartłomieja I istniał tam już wcześniej), św. Piotra i Pawła oraz św. Katarzyny. Dalej na południe, a więc przy ul. Kurkowej i ul. Strzeleckiej ulokowano z kolei cmentarz Najświętszej Marii Panny

²²⁴ G.Bukał, A.Kapuściński, *op.cit.*, s.7.

²²⁵ I.Strzok, *Inwentaryzacja konserwatorska redity napoleońskiej*, s.6.

²²⁶ R.Hirsch, *Zmiany w architekturze*, s.22.

²²⁷ J.Labenz, *op.cit.*, s.100.

²²⁸ Nazwa Państwa Zmarłych utrzymała się jednak przynajmniej przez kilkanaście następnych lat, a cmentarz, choć mocno okrojony, wciąż istniał – por.il.21.

²²⁹ J.Labenz, *op.cit.*, s.100.

oraz Nowy Katolicki (*Neuer Katholischer Kirchhof*). Po drugiej stronie wzgórza, już na przedpolu umocnień powstał także cmentarz wojskowy (garnizonowy) – *Militärkirchhof*²³⁰.

Osobnym elementem krajobrazowym tej części miasta był kościół Bożego Ciała wraz z całym zespołem szpitalnym, w którego w skład w 1830 r. wchodziło w sumie 42 niewielkich domów, a także pewna ilość budynków gospodarczych i stajni²³¹.

W 1850-1851 przeobrażeniu uległa też przestrzeń znajdująca się we władaniu bractwa strzeleckiego, bowiem oprócz regulacji samego terenu ogrodu i strzelnicy, wzniesiono także nowy budynek - dom bractwa strzeleckiego Fryderyka Wilhelma (*Friedrich-Wilhelm-Schützenhaus* – il.58). Budynek został wykonany wg. projektu mistrza murarskiego Pasdacha, a dzięki korzystnemu ułożeniu pośród ogrodów i bogatemu wyposażeniu (restauracja, kawiarnia, pomieszczenia do gier i duża sala widowiskowa) szybko zyskał status jednego z modniejszych miejsc rozrywki w całym Gdańsku²³².

W tym samym roku, kiedy oddano do użytku dom bractwa strzeleckiego, poczyniono także pierwsze kroki ku wzniesieniu nowego, odpowiadającego rosnącym potrzebom miasta, kompleksu sądowiczo-więziennego. Pod zabudowę na powyższe cele wydzielono kwartał między dzisiejszymi ulicami Nowe Ogrody, Strzelecka, 3 Maja i Kurkowa²³³. W latach 1854-1855 zaprojektowano, a w 1858 oddano do użytku trzy, nowe gmachy: budynek A (funkcje sądowo-administracyjne, obecnie Sąd Apelacyjny przy ul. Nowe Ogrody), budynek B (areszt, obecnie Pawilon Zachodni Aresztu Śledczego) i budynek C (tak dawniej, jak i obecnie pełni rolę więzienia pobytowego, czyli zakładu karnego)²³⁴. Nowy kompleks widocznych z daleka budynków na stałe wrósł w pejzaż tej części miasta.

Od strony zachodniej krajobraz również uległ zmianom, choć oczywiście nie w tak znacznym stopniu, jak *Aussenwerke*. Oprócz cmentarza garnizonowego na przedpolu umocnień Góry Gradowej, w pewnej odległości od czoła lunety Börstella ulokowano także (między 1822 a 1840 r.) poligon przeznaczony dla wojsk inżynierskich (*Pionierübungsplatz*).

Poniżej cmentarza oraz poligonu w I poł. XIX w. można także dostrzec biegnącą wśród wzgórz drogę, podówczas jeszcze mocno nieregularną (jest to zapewne w pewnym stopniu pozostałość po dawnym trakcie, który przecinał Górę Gradową). W tym okresie

²³⁰ Cmentarz ten zostały założony między 1813 a 1822 r. – por. il. 21 i il.22, a także: J.Labenz, *op.cit.*, s.8.

²³¹ W.Deurer, *op.cit.*, s.109.

²³² M.Abramowicz, *op.cit.*, s.22.

²³³ R.Hirsch, *Zmiany w architekturze*, s.22-23.

²³⁴ W.Kowalski, *op.cit.*, s.9.

jednak szczególnie silnie rozwinęła się zewnętrzna część Nowe Ogrody (*Neugarten II*), a więc przedmieście znajdujące się poza linią umocnień miejskich. Osiedle to rozprzestrzeniło się, rozlewając po niemalże całej dolinie Potoku Siedleckiego²³⁵. Warto tu jednak zaznaczyć, że rozwój osiedli na Siedlcach nie przybrałby tej skali, gdyby nie zawężone rejony ograniczeń budowlanych, które wyjątkowo w twierdzy gdańskiej zostały wprowadzone dużo wcześniej, niż jednolite przepisy regulujące to zagadnienie w całym państwie pruskim. Pruska komendantura twierdzy wyciągnęła bowiem lekcję z doświadczeń z okresu napoleońskiego i już przed 1818 r. wprowadziła dla twierdzy zawężone (377 i 754 m. szerokości) ale jednak, rejony, w których wznoszenie jakichkolwiek konstrukcji musiało uzyskać aprobatę władz wojskowych. Dzięki temu też, kiedy w 1820 i 1828 r. wprowadzono zdecydowanie drastyczniejsze przepisy (rejony ograniczeń do 560 i 810 m.), wcześniejsze uregulowanie tego zagadnienia dla miasta okazało się dla niektórych przedmieść zbawienne, bowiem pozwalało nie stosować nowego prawa i stosować jedynie wcześniejsze, bardziej liberalne przepisy. Najwięcej na tej sytuacji skorzystały właśnie Siedlce, a także Orunia²³⁶.

Wydaje się też, że proces – dziś nazwalibyśmy go urbanizacją – zachodniego przedpoła twierdzy był jednym z podstawowych czynników, jakie wpłynęły na decyzję o generalnej przebudowie umocnień zespołu Góry Gradowej. W przyjętych bowiem założeniach można wyczytać – oprócz chęci uproszczenia i modernizacji istniejącego praktycznie od dwustu lat założenia obronnego – także zamiar stworzenia znacznie większej liczby stanowisk artyleryjskich i niedopuszczenia do przewyższenia Góry Gradowej przez wzniesienia (zabudowę) Suchanina. Był to krok podyktowany bez wątpienia wprowadzeniem na uzbrojenie skuteczniejszej artylerii gwintowanej i użycia w boju zmasowanych jej sił (*vide*: wnioski z przebiegu walk w Danii o Sonderburg-Düppel z roku 1864)²³⁷. Dotychczasowy bowiem narys bastionowy, choć skuteczny w obronie bliskiej, nie dawał obrońcom możliwości ustawienia takiej ilości dział jaką można byłoby usytuować na długich, prostych wałach poligonalnych²³⁸. Warto także zauważyć, że modernizacja na taką skalę starych założeń była wówczas przedsięwzięciem już raczej odosobnionym – częściej przygotowywano się już do zastępowania istniejących fortyfikacji ciągłych rozległymi obozami warownymi, pozostawiając stare umocnienia jako pomocniczą linię obrony, w którą nie opłacało się specjalnie inwestować²³⁹.

²³⁵ Widać to doskonale chociażby na il.27.

²³⁶ K.Biskup, *Rejony ograniczeń budowlanych*, s.117.

²³⁷ K.Biskup, *Rozwój historyczny układu*, s.16.

²³⁸ *Gdańsk-Grodzisko.Studium koncepcyjne...*, s.81.

²³⁹ *Ibidem*, s.80.

Generalna przebudowa fortyfikacji Góry Gradowej, której realizację można zamknąć w przedziale 1866-1874, była – wraz z modernizacją umocnień Biskupiej Górki – praktycznie ostatnią poważną kompleksową inwestycją w system lądowych umocnień miasta, bowiem w następnych dekadach wysiłek inżynierów skupiał się już przede wszystkim na wzmacnianiu linii obrony pasa nadmorskiego²⁴⁰.

Najwcześniejsze plany dokumentujące zamiar modernizacji umocnień Góry Gradowej pochodzą z 1866 r.(zob. il.32)²⁴¹. Przystawiony plan jedynie w kilku (i najczęściej drugorzędnych) kwestiach odbiegał od wersji ostatecznie zrealizowanej. W założeniu przewidywano zmianę wielokrotnie przebudowywanego narysu bastionowego na prostolinijne odcinki wałów poligonalnych, bronione przez kaponiere skarpowe, jednocześnie starając się zachować zarówno ogólną koncepcję umocnienia wzgórza, jak i rozmiary całego obszaru umocnień²⁴². Nowy fort miał być – podobnie jak uprzednio – wyodrębnionym punktem oporu w łańcuchu zachodnich wzgórz miasta²⁴³.

Pierwsze prace rozpoczęto już w 1867 r. Prace skupiły się wokół południowej części bastionu Notzkenberg, gdzie zbudowano duże pod względem rozmiarów obiekty: galerię strzelecką wraz z kojcem wschodnim (il.33), a także kaponierę południową wraz z galerią przeciwskarpową (il.34). Pod barkiem dzielącym bastion Kurkowy oraz bastion Notzkenberg poprowadzono murowaną poternę, dziś określaną mianem poterny do NCK. W części północnej dzieła rogowego, w miejscu, gdzie istniał rawelin, rozpoczęto natomiast budowę baterii moździerzy (il.36), a także poterny prowadzącej do niej z obecnego majdanu.

W 1868 r. prowadzono dalsze prace mające na celu niwację dotychczasowego systemu obronnego – to wówczas już ostatecznie, jak się wydaje, przestał istnieć rawelin dzieła rogowego. Na jego miejscu ukończono baterię moździerzy, a także wzniesiono kolejne obiekty nowego założenia fortecznego – kaponierę środkową wraz z galerią przeciwskarpową i blokhauzem (ostatnie dwie budowle ukończono dopiero w 1869 r.), a także murowaną poternę drogi straży, dalej bramę zachodnią i wreszcie najmniejszą z kaponier – kaponierę północną. Jednocześnie wyposażono także galerię strzelecką w klatkę schodową, dzięki której można było wygodnie komunikować się z nią z poziomu bastionu Notzkenberg.

²⁴⁰ Ibidem, s.15.

²⁴¹ GStA PK, XI. HA Karten, E 71211.

²⁴² Pewnym wyjątkiem było w tej kwestii „zagarnięcie” przez fort bastionu Notzkenberg, który uprzednio ciążył bardziej ku zespołowi umocnień doliny Potoku Siedleckiego, a więc bastionowi Kessela – o tym w dalszej części pracy.

²⁴³ *Gdańsk-Grodzisko. Studium koncepcyjne...*, s.81.

Rok 1869 przyniósł budowę dwóch kolejnych obiektów, lecz już nie tak dużych, jak wzniesione w poprzednich trzech latach – na Górze Gradowej powstało przynajmniej jedno laboratorium amunicyjne oraz magazyn prochowy. Można założyć, że w tym okresie trwały jeszcze zakrojone na szeroką skalę roboty ziemne oraz kończono okalający całe założenie mur Carnota.

W 1870 r. kontynuowano prace związane z wyposażaniem fortu w kolejne pomieszczenia do produkcji i przechowywania materiałów wybuchowych oraz amunicji – powstały następne dwa laboratoria amunicyjne i jeden magazyn prochowy, a także zmodernizowano prochownię istniejącą od 1826 r. Fort zyskał także wzmocnienie dwóch, tradycyjnych wjazdów od strony południowej i północnej w postaci nowych zespołów bramnych (por.il.35). W tym roku rozpoczęto także budowę pierwszych w dziejach Góry Gradowej koszar schronowych (il.38). Kwestia budynku koszarowego w tym wypadku jest o tyle ciekawa, że pierwotnie planowano jego budowę w zupełnie innej formie. W 1866 r. zakładano budowę dużego bloku koszarowego o półkolistej formie na dziedzińcu fortu. Blok, jak się zdaje, poza funkcją koszarową, miał również pełnić rolę podobną, jak redita (ostatni punkt oporu). Charakterystyczna forma niedwuznacznie nawiązywała do równolegle realizowanego fortu w Brzeźnie. Można przypuszczać, że najwyższa kondygnacja tego obiektu miała przewyższać poziom korony wałów. Ostatecznie nie zrealizowano tego pomysłu, decydując się na wzniesienie trzykondygnacyjnego budynku pod wałem bastionu Kurkowego²⁴⁴.

W latach 1871-1874 założenie obronne Góry Gradowej ostatecznie uzyskało formę fortu artyleryjskiego o narysie poligonalnym. Na wałach fortu stanęły także cztery remizy artyleryjskie oraz sześć schronów-wartowni. W 1872 r. ukończono również budowę koszar wraz z łaźnią dla żołnierzy.

Wyżej przedstawiony ogólny obraz modernizacji²⁴⁵, sporządzony przede wszystkim w oparciu o daty widniejących na zachowanych do dnia dzisiejszego obiektach²⁴⁶ oraz dokumentacji wykonawczej²⁴⁷, pozwala domniemywać, że większość prac, wymagających największych środków, zostało zrealizowanych w początkowej fazie modernizacji. To

²⁴⁴ *Gdańsk-Grodzisko. Studium koncepcyjne...*, s.86.

²⁴⁵ Stosunkowo wyczerpująco temat tej modernizacji pod kątem architektury obronnej przedstawia: Ibidem, s.80-87; K.Biskup – K.Biskup, *Rozwój historyczny układu*, s.15-18.

²⁴⁶ Dane te zostały uporządkowane i zebrane w jednej publikacji m.in. przez: R.Hirsch, *Stan badań*, s.70-73; I.Strzok, *Strategia rewitalizacji zespołu „Fort Grodzisko” w Gdańsku cz.IV. Problematyka adaptacji obiektów zespołu „Fortu Grodzisko” w Gdańsku w świetle wytycznych konserwatorskich*, Paryż-Gdańsk 2001, s.10-18.

²⁴⁷ GStA PK, XI. Karten, A 70804 Bl.1-23.

wówczas zbudowano największe obiekty, a także wykonano większość z wymagających ogromnego nakładu sił, prac ziemnych. Należy sobie bowiem uświadomić, że choć utrzymano dawną dyspozycję wysokościową z utrzymaniem podziału na część wyższą (bastion Kurkowy i Jerozolimski) oraz niższą (bastion Notzkenberg), to jedynie północny zrab części wałów bastionu Jerozolimskiego i w pewnej mierze zachodni fragment „okularów” Steinbocka został zachowany w planie. Modernizacja praktycznie nie objęła bastionu Kessela i umocnień bezpośrednio z nim związanych.

Podczas generalnej przebudowy z lat 1866-1874 całkowicie zmieniono środkowy i południowy przebieg umocnień Góry Gradowej. Zlikwidowano narys bastionowy, a z nim raweliny: dzieła rogowe oraz Neu(ge)bauera. Nadanie całemu założeniu nowej formy narysu poligonalnego pociągnęło za sobą nie tylko np. zdecydowany wzrost liczby obiektów murowanych, ale również pewnego rodzaju przesunięcie akcentu fortu w kierunku południowym. Przed modernizacją na cały zespół umocnień rejonu Góry Gradowej wchodziło przede wszystkim dzieło rogowe (dwa bastiony oraz rawelin) wraz z lunetą, natomiast bastion Kessela z sąsiadującym bastionem Notzkenberg oraz dwoma dziełami ziemnymi znajdującymi się przed nimi – półksiężycem Kessela oraz rawelinem Neu(ge)bauera – tworzył jakby nieco osobną formę. W trakcie modernizacji umocnień poprzez niwelację rawelinu Neu(ge)bauera, wytyczenie fosy wraz z murem Carnota, który okalał oprócz bastionu Jerozolimskiego i Kurkowego, także i bastion Notzkenberg, czy wreszcie uzbrojenie wszystkich wymienionych dzieł ziemnych w nowe stanowiska bojowe i wytyczenie nowych ciągów komunikacyjnych wewnątrz fortu - w pewien sposób związane bastion Notzkenberg na trwałe właśnie z nowym założeniem fortem (doskonałym narzędziem do porównania ilości i jakości zmian są dwa szkice autorstwa dr Hirscha – il.39, 40).

W trakcie opisanych wyżej prac doszło także do kilku błędów podczas projektowania, które tylko dzięki szybkiej reakcji nie zakończyły się katastrofami budowlanymi o nieodwracalnych skutkach. Najpoważniejsza z nich dotyczyła niezwykle oryginalnej w swej formie baterii moździerzy, zaprojektowanej w formie długiego, sklepionego kolebkowo pomieszczenia, otwierającego się ośmioma poprzecznymi do jego osi kazamatami, w których zlokalizowane były moździerze. Zbyt wątle filary nie wytrzymały jednak rozpory sklepień i zaczęły pękać stycznie do kierunku działających sił, grożąc zawaleniem. Awarię błyskawicznie zauważono, otwory prowizorycznie podstemplowano, a następnie sporządzono projekt usunięcia awarii. Założono stalowe ściągi wiążące filary z tylną ścianą, a następnie

same filary także pogrubiono i przedłużono aż do tej ściany, pozostawiając w nich wąskie przejścia. Dodatkowo wsparto konstrukcję od zewnątrz trójkątnymi przyporami²⁴⁸. Ciekawostką jest, że o ile sama bryła baterii wykonana jest w przeważającej części z cegły noszącej stempel *Koliebken*, o tyle elementy wykonane w ramach prac interwencyjnych (przypory i uzupełnienia) pochodzą już z innej cegielni (*Gr.Bölkau*). Opisana wyżej katastrofa budowlana jest jedną z pierwszych w historii Gdańska udokumentowaną fotograficznie²⁴⁹.

Pruscy inżynierowie po wydarzeniach z baterią móździerzy na wszelki wypadek analogicznymi przyporami wsparli również ścianę zewnętrzną laboratorium przy poternie do NCK (do bastionu Notzkenberg). Jak się okazało jednak, nie był to koniec kłopotów – również w przypadku projektowanej na początku przebudowy galerii strzeleckiej nie ustrzeżono się błędów. Pierwotne założenia okazały się nieprawidłowe i dwukrotnie (lata 1870-1871) należało pogłębić kazamaty strzeleckie galerii, a także do jej południowego zwieńczenia dostawić dla wzmocnienia ponad metrowej grubości ceglany mur²⁵⁰.

Na koniec warto poświęcić chwilę uwagi na zmiany nazw poszczególnych obiektów i części umocnień Góry Gradowej w XIX w. Dzięki analizie dostępnych map, planów i opracowań²⁵¹ można zaprezentować przekształcenia tych nazw w postaci poniższej tabelki. Należy jednak jednocześnie pamiętać, że podane w tabelce lata są możliwie najwcześniejszymi do wskazania na chwilę obecną momentami pojawienia się nowych nazw, co oczywiście nie wyklucza, że część z nich nie funkcjonowała już od jakiegoś okresu.

	1832	1840	1860	1874
fort	Hagelsberg	Hagelsberg (?)	Horn	Horn / Hagelsberg **
rawelin *	Hagel	Horn	Pullet	-
redita	Hagel (?)	Hagel	Hagel	Horn

* - rawelin określany także sporadycznie jako bastion

** - nazwy funkcjonujące zamiennie

W latach 1814-1866 umocnienia Góry Gradowej uległy niewielkim zmianom, w przeciwieństwie do otaczającego je krajobrazu zarówno dzieł zewnętrznych, jak terenów

²⁴⁸ K.Biskup, *Rozwój historyczny układu*, s.18.

²⁴⁹ Zob. il. 37a, 37b.

²⁵⁰ K.Biskup, *Rozwój historyczny układu*, s.18.

²⁵¹ Przede wszystkim il.24, il.28; APG 1121/121; W.F.Zernecke, *op.cit.*, s.22; K.Biskup, *Rozwój historyczny układu*, s.15.

zlokalizowanych poza obrębem pierścienia fortyfikacji wzgórz. Wzniesienie na przełomie lat 20. i 30. XIX w. potężnej reduty koszarowej na Biskupiej Górce zadecydowało o przyznaniu palmy pierwszeństwa w tej części miejskich umocnień właśnie wzniesieniu zlokalizowanemu na południowym końcu miasta. Na taki stan rzeczy miały wpływ zapewne zarówno doświadczenia z ostatniego oblężenia, jak i warunki terenowe, które na Biskupiej Górze sprzyjały śmielszym inwestycjom.

W I poł. XIX w. przestrzeni, którą obecnie można określić kwartałem Grodzisko, wyznaczono ostatecznie kierunki rozwoju, które utrzymano do 1945 r.: powstały pierwsze budynki użyteczności publicznej i liczne cmentarze. Dopiero na przełomie lat 60. i 70. XIX w. nadszedł czas modernizacji samych umocnień Góry Gradowej, dzięki którym fortyfikacje te uzyskały całkowicie nowy kształt - kształt, w którym w przeważającej większości dotrwał do naszych czasów i czyni z fortu Góry Gradowej wyjątkowe miejsce w krajobrazie współczesnego Gdańska.

4. Paradoks fortu Góry Gradowej (lata 1874-1920)

„Der Hagelsberg (an der Schützenhaus-Promenade) altes Danziger Fort, am Fuße desselben die Gebäude der Königl. Kriegsschule. Zum Betreten des Hagelsberges und andrer militärischer Anlagen ist eine von der Königl. Kommandantur ausgefertigte Erlaubniskarte erforderlich.“

(opis fortu góry Gradowej w jednej z książek adresowych)²⁵²

Wraz z zakończeniem prac modernizacyjnych na stokach Góry Gradowej w połowie lat 70. XIX w. rozpoczął się nowy okres w historii tej części miejskich umocnień. Fort nie tylko zyskał nową formę i stałą załogę, lecz zaczął także z czasem pełnić w systemie garnizonowej twierdzy zupełnie nowe funkcje.

Inwestycji na forcie nie zakończono bynajmniej w 1874 r. Do końca dekady na jego terenie lub w bezpośrednim sąsiedztwie wzniesiono także kolejne obiekty – wozownię artyleryjską (il.43), zbrojownię (il.42) oraz dom walmistrza (il.41). Pierwszy budynek powstał na majdanie fortu najprawdopodobniej w 1875 r. (choć nie wyklucza się jego budowy także i w 1871 r.)²⁵³. Ten trzykondygnacyjny, o konstrukcji szachulcowej obiekt służył do przechowywania wszelkiego rodzaju wehikułów i sprzętów służących do transportu artylerii oraz amunicji (lawety, jaszczce, wozy itp.). W przyziemiu wyposażony był przynajmniej w dwie bramy, natomiast kolejna ulokowana była na wysokości wału bastionu od strony zachodniej, od której na poziom umocnień biegła kładka (po niej to – w razie potrzeby – wytaczano lawety z wozowni bezpośrednio na wały²⁵⁴). Analogicznie do innych, zachowanych do dnia dzisiejszego podobnych, dawnych wozowni oraz przepisów armii pruskiej²⁵⁵ można założyć, że wewnątrz wozowni posiadało stropy, ale wnętrza każdej z kondygnacji nie były przedzielone ściankami działowymi. Ze względu na opisaną wyżej kładkę, w środku budynku znajdował się zapewne co najmniej jeden mechanizm wyciągowy.

²⁵² NAD 1900, T.VII, s.4.

²⁵³ Tylko ze względu na brak potwierdzających ten fakt źródeł nie zalicza się budowy wozowni artyleryjskiej do szeregu inwestycji przeprowadzonych w ramach generalnej przebudowy fortu z lat 1866-1874.

²⁵⁴ Do dziś widać pozostałość po przebicciu w murze wozowni od strony wału – zob. il.43.

²⁵⁵ R.Wagner, *Sammlung technischer Bestimmungen für Fortifications-, Artillerie- und Garnisonbauten*, Berlin 1881, s.226-227.

Pozostałe dwa obiekty powstały w bliskim sąsiedztwie fortu. Zbrojownia (*Zeughaus*, też: *Artilleriegebäude*) została zbudowana obok starej prochowni z 1826 r. Podłużny, wzniesiony z czerwonej i żółtej cegły budynek stoi do dziś prostopadle do obecnej ul. 3 Maja. Na jego zapleczu zbudowano także niewielką wozownię, która pełniła funkcje magazynowe. Dziś jest ona w dużym stopniu zniekształcona i zatraciła swoją pierwotną formę²⁵⁶.

Trzeci z obiektów natomiast – dom wałmistrza – powstał w południowej części całego systemu umocnień, mianowicie na niewielkim majdanie bastionu Kessela. Budynek służył za lokum pracownikowi gdańskiego Urzędu Fortyfikacji (*Wallmeister* – wałmistrzowi), który odpowiedzialny był za utrzymanie w odpowiednim stanie technicznym wybranego fragmentu umocnień miejskich. Wszystkie wyżej budynki (tj. zbrojownia z wozownią oraz dom wałmistrza) powstały najpóźniej ok. 1880 roku²⁵⁷.

Z momentem wybudowania koszar na forcie zaczęła stacjonować stała załoga – nie była ona jednakże liczna (jedna kompania, czyli – w zależności od rodzaju wojsk – ok. 100 ludzi). Były to tym samym najmniejsze, o trwałej konstrukcji koszary w całym garnizonie gdańskim²⁵⁸. Przez osiemnaście lat (tj. w okresie od 1872 r. do 1890 r.) na forcie stacjonowali pionierzy z 1. (Wschodniopruskiego) Batalionu Pionierów²⁵⁹. Była to najstarsza, regularna jednostka pruskich wojsk inżynieryjnych, która w Gdańsku przebywała nieprzerwanie od 1820 r.²⁶⁰, natomiast wcześniej brała także udział w obydwóch oblężeniach miasta²⁶¹. Tym samym na forcie stacjonowała załoga jednostki związanej historycznie z dramatycznymi wydarzeniami z początku XIX stulecia.

Również następna dekada przyniosła kolejne inwestycje w obrębie fortu Góry Gradowej. Dla pionierów rozpoczęto u podnóża Góry Gradowej budowę w 1880 r. nowego kompleksu koszarowego. Został on zlokalizowany między cmentarzem św. Piotra i Pawła a terenem bractwa strzeleckiego z drugiej. Inwestycję, na którą składał się główny, murowany, trzykondygnacyjny budynek zbudowany na planie litery „L”, a także szereg budowli pomocniczych (warsztat broni, szopy, magazyny itp.) ukończono w 1882 r. Nowe koszary

²⁵⁶ R.Hirsch, *Stać badań*, s.72.

²⁵⁷ K.Biskup, *Rozwój historyczny układu*, s.18.

²⁵⁸ Równie niewielkie, lecz zbudowane z blachy falistej prowizoryczne koszary znajdowały się na Placu Wałowym przed zespołem koszar Wijbego na Starym Przedmieściu – por. J.Daniluk, *Miasto skoszarowane*, s.31.

²⁵⁹ Na ten stan rzeczy wskazują nieliczne współczesne źródła (np. APHD 1884, T.II, s.26), a także opracowanie I.Strzoka – zob. I.Strzok, *Ekspertyza techniczna i funkcjonalna możliwości adaptacji koszar schronowych fortu Grodzisko w Gdańsku na hotel klasy turystycznej*, Paryż-Gdańsk 2002, s.3.

²⁶⁰ G.Wagner, *Deutschlands Heere bis 1918. Bd.9 Pioniere*, Osnabrück 1987, s.35.

²⁶¹ Szczegóły dotyczące udziału pionierów w obronie Gdańska – Günther, *Geschichte des Pionier-Bataillons Fürst Radziwill (Ostpreußischen) Nr.1*, Stuttgart 1910, s.28-37, 50-56.

(il.46) były przeznaczone dla trzech kompanii; posiadały ponadto mieszkania służbowe dla 4 oficerów (w tym ew. lekarza) oraz 15 żonatych podoficerów (lub urzędników). Autorem całego projektu był gdańszczanin Rühle von Lilienstern, który zaprojektował w Gdańsku także koszary w Nowym Porcie²⁶².

W I poł. lat 80. XIX w. także południowa część kwartału Grodzisko uległa przekształceniu, bowiem Wokół Nowych Ogrodów powstała w końcu w pełnej formie dzielnica reprezentacyjna. Po obu stronach powstały nowe, okazałe budynki użyteczności publicznej: Gmach Nadprezydentury i Rejencji (*Oberpräsidium und Regierung*) oraz Zarząd Prowincji (*Landeshaus*)²⁶³. Wpłynęło to wyraźnie na ożywienie ruchu, jak i budownictwa mieszkalnego w następnych latach.

Paradoksalnie po zaledwie dziesięciu latach po generalnej modernizacji, fort Góry Gradowej zaczął tracić swoje walory obronne. Było to związane z szerszym zjawiskiem, jakim był kryzys fortyfikacji murowanej spowodowany wprowadzeniem ok. 1885 r. pocisków wypełnionych materiałami burzącymi. Wielokątne, kamienne lub ceglane forty, których wiele pojawiło się w Europie zaledwie kilkanaście lat wcześniej, utraciły nagle swoją wartość bojową²⁶⁴. Wymownym dowodem na tracenie wartości fortu w systemie fortyfikacji miasta jest fakt, że w latach 1880-1887 przeprowadzono jeszcze szereg uzupełnień i modernizacji, mających na celu wzmocnienie umocnień Biskupiej Górki – w analogicznym czasie nie przeprowadzono jednak już żadnych robót na Gradowej Górze²⁶⁵. Stan ten pośrednio zadecydował o dalszych losach fortu.

Wschodniopruscy pionierzy stosunkowo niedługo cieszyli się swoją nową siedzibą, bowiem już w marcu 1890 r. zostali oddelegowani do służby w Królewcu. Zmiana ta była zresztą jedną z wielu, jakie zaszły w tym roku w całym garnizonie gdańskim. Powołanie do życia nowych instytucji wojskowych, przemieszczenia istniejących lub tworzenie nowych formacji wojskowych spowodowane było wydzieleniem ze struktur dotychczasowego okręgu wojskowego I Korpusu Armijnego nowej jednostki administracji wojskowej – okręgu XVII Korpusu Armijnego. Zasięgiem nowy okręg wojskowy obejmował całą prowincję Prusy Zachodnie, a także część prowincji pomorskiej i wschodniopruskiej. Siedzibą naczelnego

²⁶² *Statistische Nachweisungen, betr. die in den Jahren 1873-1884 vollendeten Bauten der Garnison-Bauverwaltung des Deutschen Reiches. I. Casernements*, Zeitschrift für Bauwesen, 36.Jg, 1886, s.42-43

²⁶³ W.Gruskowski, *Rozwój przestrzenny Gdańska*, [w:] *Historia Gdańska T.IV cz.1 1815-1920*, Sopot 1999, s.257-258.

²⁶⁴ I.Strzok, *Fortyfikacje XIX-wiecznego Gdańska*, s.55.

²⁶⁵ BayHStA / Abt. IV MKr. 4605/2, s.273; szczegóły dot. przebudowy umocnień Biskupiej Górki– K.Biskup, *Fortyfikacje Biskupiej Górki*, s.6.

dowództwa, a także związanych z nią instytucji, został Gdańsk. Niosło to ze sobą oczywiście duże zmiany w strukturze samego garnizonu miejskiego, władz administracyjnych i gospodarczych tak twierdzy, jak i naczelnych Korpusu²⁶⁶. Rok 1890 jest tym samym silną cezurą w historii wojskowości gdańskiej, ale – jak się okazuje – także i samego fortu.

Prawdopodobnie w tym roku fort Góry Gradowej zyskał także zupełnie nową funkcję – zlokalizowano tu jedną z garnizonowych stacji telegraficznych. Warto jednak zauważyć, że w tej kwestii zebrano się jak dotąd wiele niejasności, które dotyczą zresztą nie tylko funkcjonowania i lokalizacji samej stacji telegraficznej, ale także pośrednio kwestii obsady fortu i samych koszar.

W twierdzy gdańskiej połączenie linią telegraficzną poprowadzono wpierw między fortyfikacjami nadbrzeżnymi a miastem – inwestycję tę zrealizowano w latach 1879-1883²⁶⁷. Wprawdzie zachowały się dokumenty wskazujące na sporządzenie planów dotyczących rozwinięcia podziemnego systemu garnizonowej łączności telegraficznej w samym obrębie śródmieścia (i Górze Gradowej) już z 1884 r.²⁶⁸, jednak wg. wszelkiego prawdopodobieństwa przyjętą w archiwum datację należy uznać za błędną. Wskazuje na to pośrednio brak jakichkolwiek wzmianek o tej inwestycji²⁶⁹, a także umiejscowienie na wymienionym planie obiektów, które po prostu nie istniały w połowie lat 80. XIX w.²⁷⁰

Można więc ostrożnie przyjąć za słuszną tezę, że pierwsze stacje telegraficzne garnizonowej łączności w śródmieściu powstały dopiero w 1890 lub 1891 r. Dowodem na to mogą być wydawane informatory wojskowe dot. garnizonu gdańskiego²⁷¹. Z zawartych nich wskazówek jasno wynika, że jeszcze w 1889 r. część oficerów z jednostek miejskiego garnizonu odbywało szkolenie w głębi kraju w szkole telegrafii fortecznej²⁷² i dopiero po ich powrocie uruchomiono pierwsze garnizonowe stacje telegraficzne w śródmieściu. Tym samym najpóźniej w 1891 r. roku było ich w Gdańsku łącznie już pięć: na Długich Ogrodach

²⁶⁶ Por. J. Daniluk, *Miasto skoszarowane*, s.25.

²⁶⁷ BayHStA / Abt. IV MKr. 4605/2, s.273.

²⁶⁸ APG 1121/250, s.1-4.

²⁶⁹ BayHStA / Abt. IV MKr. 4605/2, s.273-274.

²⁷⁰ Mowa tu przede wszystkim o uwzględnionej w archiwalnych planach bryle dworca głównego kolei żelaznej, który powstał dopiero w latach 1896-1900 – zob. APG 1121/250, s.3.

²⁷¹ Mowa tu o wydawanych nieprzerwanie od 1888 r. informatorach *Wohnungsliste der Offiziere und Beamten der Garnison Danzig* [dalej: *Wohnungsliste der Offiziere*], w których były zawarte informacje o strukturze i rozmieszczeniu w twierdzy gdańskiej i Wisłoujściu oddziałów, urzędów, magazynów i władz wojskowych itp. Co roku wydawano dwa numery (wydanie letnie oraz zimowe), które odpowiadały zmianom, jakie zazwyczaj zachodziły w garnizonach niemieckich z dniem 1 kwietnia i 1 października danego roku.

²⁷² *Wohnungsliste der Offiziere 1889 (Sommer-Ausgabe)*, s.4.

(przy siedzibie komendanta twierdzy), w koszarach Wijbego, w Nowym Porcie, Wisłoujściu (fort Quarre) i na Górze Gradowej właśnie²⁷³.

Co zastanawiające, mniej więcej w tym samym czasie, kiedy zaczyna funkcjonować stacja telegraficzna, jednocześnie ze źródeł znika pozycja *Kaserne Hagelsberg*. Na próżno szukać choćby najmniejszej wzmianki o jednostkach, które w okresie od 1890 do 1897 zajmowały koszary na Górze Gradowej²⁷⁴. Również na dokładnych planach fortyfikacji miejskich z 1896 r. nie widać najmniejszej wzmianki o miejscu, gdzie mogłaby przebywać obsada fortu²⁷⁵.

Najprostszą odpowiedzią jest oczywiście zmiana funkcji koszar. O tym, że to właśnie w budynku koszar urządzono stację telegraficzną, zdaje się przesądzać przywołany wcześniej dokument archiwalny dot. sieci telegraficznej. Widać na nim wyraźnie, jak od strony miasta poprowadzono kabel telegraficzny do południowego końca *Hangardkaserne*²⁷⁶. Wprawdzie dokument, tak jak to zostało już ustalone, pochodzi najwcześniej z ok. 1901 r., to jednak trudno zakładać, że przez ponad dziesięć lat inny budynek na forcie pełnił rolę stacji telegraficznej.

W tym miejscu dochodzimy również do kolejnej zagadki dot. fortu Góry Gradowej i funkcjonującej na jej terenie stacji telegraficznej. W 1901 r. w Gdańsku i Tczewie uruchomiono pierwszą w całym państwie niemieckim (i jedną z pierwszych w Europie!) bezprzewodową, wojskową stację telegraficzną²⁷⁷. Jeszcze w tym samym roku, kiedy zostały one wybudowane, wzięły udział w manewrach cesarskich, nawiązując łączność z wojskowymi balonami obserwacyjnymi²⁷⁸. W historiografii gdańskiej próżno szukać na temat tego faktu nawet najmniejszej informacji. Ponieważ po 1901 r. zaczyna pojawiać się w

²⁷³ Wg. wszelkiego prawdopodobieństwa stacje garnizonowe powstały już jednak w 1890 r., a więc w momencie podniesienia rangi twierdzy do siedziby naczelnych władz wojskowych nowego Korpusu Armijnego; przeznaczenie już w 1890 r. części budynku koszarowego na Górze Gradowej na stację telegraficzną zgodne by było z teorią opisywaną w dalszej części pracy, niemniej jednak na chwilę obecną bezsprzecznym dowodem na istnienie w śródmieściu stacji telegraficznych jest dopiero informator z 1891 r. – *Wohnungsliste der Offiziere 1891 (Winter-Ausgabe)*, s.4.

²⁷⁴ Same budynek koszar wciąż istniał i należał do wojska (podlegał pod administrację garnizonową); w informatorach pojawia się adnotacja o jednym ze stróżów (*Kasernen-Wärter*), który pracuje w budynku *Am Hagelsberg* – por. *Wohnungsliste der Offiziere 1892 (Winter-Ausgabe)*, s.19; *Wohnungsliste der Offiziere 1894 (Sommer-Ausgabe)*, s.20; *Wohnungsliste der Offiziere 1896 (Sommer-Ausgabe)*, s.20.

²⁷⁵ Na dokładnym planie z 1896 r. choć widać zarys koszar, to nie są one opisane – zob. il.44.

²⁷⁶ *Hangardkaserne* - koszary schronowe; tak najczęściej określano opisywane koszary od końca XIX w.

²⁷⁷ *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648-1939, Bd.III, Ab.V*, München 1979, s.184

²⁷⁸ H.G.Kampe, *Nachrichtentruppe des Heeres und Deutsche Reichspost. Militärisches und staatliches Nachrichtenwesen in Deutschland 1830 bis 1945*, Waldesruh bei Berlin 1999, s.214.

informatorach określenie *Zentralstation Hagelsberg*²⁷⁹, można przypuszczać, że w obu przypadkach chodzi o tą samą instytucję, zlokalizowaną w koszarach schronowych na forcie Góry Gradowej. Tym samym błędnie zakładał K.Biskup początek działalności centralnej stacji telegraficznej na rok ok. 1910²⁸⁰.

Jednocześnie powstaje jednak pytanie, gdzie w takim razie stacjonowali żołnierze, których można odnotować już od 1897 r.? I co w takim mieściło się w budynku, któremu dotąd badacze fortu przypisywali rolę radiostacji?

Na drugie pytanie odpowiedź wydaje się być prosta: budynek określany w większości dotychczasowych opracowań jako radiostacja nie miał też nic wspólnego ani z garnizonową stacją radiotelegraficzną, ani z późniejszą (tj. z okresu WMG) radiostacją nadbrzeżną (o niej więcej w następnym rozdziale). Powstały budynek o nowoczesnej, prostej formie (zob. il.55) był niczym innym jak dodatkowymi, drugimi koszarami wkomponowanymi w system forteczny Góry Gradowej. Powstał najpóźniej w 1914, prawdopodobnie w ramach wzmacniania fortyfikacji i stanu liczbowego całego garnizonu²⁸¹. Budynek określany był już w opracowaniach i źródłach po I wojnie światowej jako tzw. nowe koszary i też na podstawie tych materiałów²⁸² można jednoznacznie potwierdzić fakt, który dotąd umknął wszystkim

²⁷⁹ W wydaniu zimowym informatora z 1901 r. (stan na 1.10.1901) nie ma jeszcze wymienionej *Zentralstation* – zob. *Wohnungsliste der Offiziere 1901/1902 (Herbst-Winter-Ausgabe)*, s.9; pierwsza poświadczona wzmianka, do której dotarłem, pochodzi z 1904 r. - *Wohnungsliste der Offiziere 1904 (Frühling-Sommer-Ausgabe)*, s.9; trudno jednak założyć, że owa centralna stacja działała w Gdańsku poza Górą Gradową – możliwe w końcu, że została ona założona w ciągu ostatnich miesięcy 1901 r., a więc miała prawo pojawić się dopiero w wydaniu letnim informatora wojskowego za rok 1902, do którego nie uzyskałem w toku zbierania materiałów na pracę w Berlinie dostępu.

²⁸⁰ K.Biskup, *Rozwój historyczny układu*, s.20.

²⁸¹ Na ten stan rzeczy wskazują pośrednio dwie informacje. Pierwsza to zdjęcie pochodzące wprawdzie z publikacji wydanej w 1929 r., ale wydanej przez autora, który był naocznym świadkiem i bohaterem opisywanych wydarzeń na forcie z roku 1919. Wskazuje on tam na omawiany budynek jako koszary kompani studenckiej właśnie z roku 1919 (O.Lienau, *Die Geschichte der Studentenkompanie auf dem Hagelsberg zu Danzig. Zur 10jährigen Wiederkehr der Aufstellung der Studentenkompanie im Grenzschutz-Ost anlässlich der 25jährigen Jubelfeier der Technischen Hochschule erzählt und der „Deutschen Studentenschaft in Danzig“ gewidmet von alten Hagelsbergern*, Danzig 1929, s.7). Mało prawdopodobne jest również, aby ten znacznych rozmiarów, ceglany budynek powstał w okresie I wojny światowej, kiedy istniał duży problem z zaopatrzeniem w większość z materiałów budowlanych. Drugą poszlaką wskazującą na przedwojenne pochodzenie obiektu jest wzmianka w artykule prasowym z marca 1914: „(...)Die Etatsverstärkungen unserer Infanterie-Regimenter bedingen eine ganze Anzahl Neubauten, die auch auf dem Bischofs- und Hagelsberg ausgedehnt werden und die u.a. umfassen: ein Wirtschaftsgebäude, ein Exerzierhaus und Umbau der Mannschafstkasernen auf dem Hagelsberg(...)“ (cyt. za: DZ, 3.03.1914, Nr.103, 56.Jg,Morgenausgabe,s.3). Wprawdzie obok słowa *Neubauten* użyto także określenia *Umbau* (przebudowa), lecz w połączeniu z poszlaką wymienioną na początku można przypuszczać, że budynek ten powstał przed lub w 1914 r.

²⁸² Np. APG 988/11, s.20; *Die Akademische Turn-Verbindung Cimbria zu Danzig 1904-1929*, Danzig 1929, s.29.

badaczom Góry Gradowej²⁸³ – mianowicie istnienia na forcie nie jednego, lecz dwóch budynków koszarowych.

Od 1897 r. ponownie można zidentyfikować obsadę fortu – są to początkowo żołnierze ze 128. Pułku Piechoty²⁸⁴, a od roku 1900 (lub 1901 r.) fizyliery z 3. batalionu 5. (4. Wschodniopruskiego) Pułku Grenadierów Króla Fryderyka I. Obie jednostki wchodziły w skład 71. Brygady Piechoty (w ramach 36. Dywizji 17. Korpusu Armijnego) i z tej racji też wzajemnie luzowały się na wybranych miejscach stacjonowania (w roku 1900 kompanie wymienionych pułków wymieniły się także w obsadzie twierdzy Wisłoujście²⁸⁵). Do wybuchu I wojny światowej fort Góry Gradowej obsadzony był już na stałe przez fizyliery z elitarniej, gdańskiej jednostki piechoty gwardyjskiej – do wiosny 1911 r. przez 11. kompanię, a później przez 10. kompanię 5. Pułku Grenadierów²⁸⁶.

Praktycznie do lat 1913-1914 sytuacja w garnizonie była stabilna, tak więc na forcie stacjonowała zazwyczaj jedna kompania o zredukowanych etacie (czas pokoju). Dodatkowo należy pamiętać, że prawdopodobnie warunki panujące w koszarach schronowych nie należały do zbyt komfortowych²⁸⁷. Powyższe może więc wskazywać na fakt, że albo żołnierze w okresie 1898-1914 mieszcili się w koszarach schronowych (il.54) razem ze stacją (radio)telegraficzną²⁸⁸, bądź też właśnie już pod koniec XIX w. wzniesiono dla nich (istniejące do 1945 r.) trzy, parterowe baraki na majdanie fortu²⁸⁹. Na podstawie dostępnych obecnie źródeł nie sposób niestety dokładniej przedstawić tej kwestii.

²⁸³ Dotychczas budynek ten przyjęło się określać mianem radiostacji i datować jego powstanie na okres międzywojenny – K.Biskup, *Rozwój historyczny układu*, s.21.

²⁸⁴ Dokładniej: 6. kompania z 2. batalionu 128. Pułku Piechoty – NAD 1898, T.III, s.3; Steurer, *Geschichte des Danziger Infanterie-Regiments Nr.128 1881-1906*, Berlin 1906, s.38; być może żołnierze ze 128. Pułku Piechoty zadomowili się na Górze Gradowej wcześniej, to jest w 1897 r. – nie ma na to jednak żadnych niezbitych dowodów.

²⁸⁵ Por. NAD 1900, T.IV, s.2-3; NAD 1902, T.IV, s.2-3; J.Daniluk, *Pułk zwany „kaszubską gwardią”*, 30 Dni, nr 3(77), 2008, s.42.

²⁸⁶ *Wohnungsliste der Offiziere 1909/1910 (Winterausgabe)*, s.1; *Wohnungsliste der Offiziere 1911/1912 (Winterausgabe)*, s.1; *Führer durch Danzig während der Anwesenheit der Truppenteile des XVII. Armee Korps in Danzig und Umgegend aus Anlaß der Kaiserparade 1910*, Danzig 1910, s.4; K.Marschall, *Die 5. Grenadiere in Danzig*, Zeitschrift für Heereskunde, Nr. 217, 32.Jg, 1968, s.66; J.Daniluk, *Pułk zwany „kaszubską gwardią”*, s.42.

²⁸⁷ Lokalizacji koszar przy wale ziemnym musiało powodować duży stopień wilgotności wewnątrz – I.Strzok, *Ekspertyza techniczna i funkcjonalna*, s.3.

²⁸⁸ Za taką tezę przemawia częściowo cytowany fragment gazety z marca z 1914 (DZ, 3.03.1914, Nr.103, 56.Jg, Morgenausgabe, s.3), gdzie wymienia się nowopowstałe budynki (*Wirtschaftsgebäude* i *Exerzierhaus*), które trudno obecnie zidentyfikować – możliwe więc, że są to drewniane baraki na majdanie, co jednocześnie wyklucza ich istnienie wcześniej i stacjonowanie tam żołnierzy przed 1914; przy powyższym założeniu pozostaje jednak wciąż otwarte pytanie, dlaczego więc w okresie 1890-1897 w koszarach nie stacjonowała żadna jednostka, skoro mogła pomieścić się ona równocześnie w tym obiekcie ze stacją telegraficzną?

²⁸⁹ Na podstawie skąpej bazy źródłowej można jedynie określić, że baraki te powstały po 1896 (il.42), a przed 1919 r. (O.Lienau, *op.cit.* s.7). Na możliwość stacjonowania w czasie pokoju we wskazanych barakach uwagę zwrócił też I.Strzok – I.Strzok, *Ekspertyza techniczna i funkcjonalna*, s.3.

Lata 90. XIX stulecia przyniosły zmiany nie tylko dla koszar, lecz także dla redity i jej bezpośredniego otoczenia. Wraz z opuszczeniem Gdańska przez wschodniopruskich pionierów ich dawne koszary zaczęły przejściowo służyć za siedzibę dla biura intendenty nowego Korpusu Armijnego, a także za koszary i siedzibę dla wojsk taborowych²⁹⁰. Kiedy w latach 1892-1893 wybudowano nowy gmach dla intendenty na Nowych Ogrodach, jak również oddano pierwsze zabudowania przeznaczone dla 17. Batalionu Taborów we Wrzeszczu²⁹¹, a tym samym dawny zespół koszarowy pionierów opustoszał, przystąpiono do jego przebudowy na Szkołę Wojenną (*Kriegsschule* – il.45). Nowa placówka została otwarta prawdopodobnie już w 1893 r., choć prace adaptacyjne być może przeciągnęły się jeszcze do roku następnego²⁹².

To właśnie na jej użytek w połowie lat 90. XIX w. przystosowaną wschodnią część fortu na swego rodzaju rekreacyjne zaplecze. W fosie redity założono tor do gry kręgli na świeżym powietrzu, niewielką strzelnicę małokalibrową, a także plac do gry w krokieta i tenisa ziemnego. Dodatkową kręgielnię (ale już krytą) urządzono, jak się zdaje, także w galerii przeciwskarpowej redity. Dodatkowo na narożniku wału tej potężnej baterii artyleryjskiej wybudowano okazałą, żeliwną altanę, a przestrzeń (skarpe) dzielącą reditę od terenu Szkoły Wojennej i cmentarza, uporządkowano, wytyczając na niej ścieżki spacerowe, budując schodki i sadząc ozdobne krzewy²⁹³.

Od strony zachodniej, przy esplanadzie odsłonięto 27 września 1898 r. nowy pomnik zbudowany sumptem cara rosyjskiego (il.51). Monument został wykonany z fińskiego granitu, a poświęcony został poległym w walkach o Gdańsk z lat 1734, 1807 oraz 1813 rosyjskim żołnierzom. Uroczystości związane z odsłonięciem pomnika zgromadziły na stoku fortu rzesze gości, a wśród nich przedstawiciele naczelnych władz miejskich, prowincji, jak i wojskowych. Przy nowym pomniku honorową straż wystawił tego dnia 5. Pułk Grenadierów²⁹⁴.

²⁹⁰ NAD 1893, T.III, s.6.

²⁹¹ H.Dublanski, W.Rohlfing, *Militärbauten*, [w:] *Danzig und seine Bauten*, Danzig 1908, s.120.

²⁹² Prawdopodobnie w związku z tą sytuacją w literaturze można odszukać dwie datacje powstania gdańskiej Szkoły Wojennej – 1893 i 1894: G.Wagner, *Formationsgeschichte und Stellenbesetzung der deutschen Streitkräfte 1815-1990, T.1, Bd.1*, Osnabrück 1990, s.21; M.Gliński, J.Kukliński, *op.cit.*, s.179; Bredow-Wedel, *Historische Rang- und Stammliste des deutsche Heeres T.II (1905)*, Krefeld 1974, s.59, K.Biskup, *Fort Grodzisko*, s.62.

²⁹³ Przestrzeń ta niekiedy była nazywana także ogrodem Szkoły Wojennej – zob. il.47,48; K.Biskup, *Rozwój historyczny układu*, s.20.

²⁹⁴ DNN, 27.09.1898, Nr.226, 5.Jg, s.3.

Przy okazji należy nadmienić, że nie był to pierwszy pomnik, który został ustanowiony na terenie fortu. Już wcześniej²⁹⁵ na stoku został postawiony skromny (zob. il.52), ale jakże ważny z punktu widzenia historii tego miejsca, kamień poświęcony pruskiemu pułkowi von Diericke, którego żołnierze ofiarnie bronili umocnień Góry Gradowej podczas oblężenia z roku 1807. Dziś po pomniku nie ma śladu, lecz z zachowanych informacji²⁹⁶, a także układu drzew w sąsiedztwie pomnika poległych żołnierzy rosyjskich, można ostrożnie wyznaczyć prawdopodobną lokalizację *Denkstein „Regiment Diericke”*.

Okolice fortu tymczasem wyraźnie zyskała na atrakcyjności. Dzięki niwelacji wałów wewnętrznego ciągu dotychczasowe *Aussenwerke* stały się łatwiej dostępne. W latach 1894-1896 wybudowano kompleks potężnych, ceglanych budowli należących do fundacji Bożego Ciała (widoczne na il.64), z których w jednym już w 1895 r. siedzibę znalazła Dyrekcja Kolei. Gruntownej modernizacji poddano cały kompleks więzienny (lata 1900-1903)²⁹⁷. Dwa lata przed wybuchem I wojny światowej oddany do użytku został nowy, jeszcze wspanialszy i – jak się szybko okazało – cieszący się niemniejszą popularnością, niż poprzednik – dom bractwa strzeleckiego Fryderyka Wilhelma (il.59)²⁹⁸. Z kronikarskiego obowiązku należy też dodać, po że stronie zachodniej, obok cmentarza wojskowego powstały pod koniec XIX w. nowe miejsca pochówku – Cmentarz Związku Wolnoreligijnego²⁹⁹ oraz kolejny cmentarz Bożego Ciała (ten ostatni zresztą szybko został połączony w jeden organizm z sąsiednim, garnizonowym)³⁰⁰.

Sam fort ponadto zaczął być wykorzystywany na miejsce obchodów licznych uroczystości i jubileuszy, których na początku XX w. w garnizonie gdańskim nie brakowało. Ważne dni w historii fortu wyznaczały najczęściej jubileusze elitarnego 5. Pułku Grenadierów, których jedna kompania fizylierska stacjonowała na Górze Gradowej. Z dzisiejszej perspektywy jednym z najważniejszych uroczystości były zapewne te wydane z okazji 225-lecia jednostki, rozpoczęte 14 marca 1914 (trwały łącznie trzy dni). Jak się

²⁹⁵Omawiany pomnik powstał przed 1889 r., ponieważ najwcześniejsza wzmianka o nim pochodzi właśnie z wydanej w tym roku publikacji poświęconej historii 5. Pułku Grenadierów (którzy byli w prostej linii jednostką wywodzącą się o *Regiment von Diericke*, któremu poświęcony był pomnik) – Kopka v.Losow, Stobbe, *Das Königlich Preußische Grenadier-Regiment König Friedrich I (4. Ostpreußisches) Nr. 5 von 1626-1889*, bmnw 1889, s.30.

²⁹⁶ Pomnik ten znajdował się „in der Nähe vom Russendenkmal” – zob. np. NAD 1906, T.VI, s.5.

²⁹⁷ W.Kowalski, *op.cit.*, s.19.

²⁹⁸ M.Stąporek, *op.cit.*, brak paginacji.

²⁹⁹ J.Labenz, *op.cit.*, nr katalogu 44.

³⁰⁰ Ibidem, nr katalogu 44 i 56.

okazało, były to jedne z ostatnich tak znaczących i obchodzonych tak gremialnie świąt w Gdańsku przed wybuchem Wielkiej Wojny³⁰¹.

Mimo tych wydarzeń, fort był przez cały ten czas utrzymywany w stanie umożliwiającym ewentualnie jego wykorzystanie do celów obronnych. Mimo wyraźnego położenia akcentu na rozbudowę przede wszystkim fortyfikacji nadbrzeżnych, nie porzucono całkowicie pomysłu modernizacji, uczynienia z miasta nowoczesnej twierdzy lądowej. Po niwelacji bastionów Gdańska w latach 90. XIX w. powstał projekt nowej, fortowej twierdzy złożonej z fortów pancernych oraz pośrednich dzieł (*Werken*), przede wszystkim baterii pancernych³⁰². Lecz nawet w tych planach nie przewidziano dla samych umocnień Góry Gradowej większej modernizacji – nowe „festy” były przewidziane do budowy daleko, przed dawną, główną linią obrony miasta, którą wyznaczały forty Biskupiej i Gradowej Góry - na wzniesieniach we Wrzeszczu, na terenie obecnych osiedli Zaspą oraz Jelitkowo (zob.il.53). Najbliższe śródmieściu dzieło miało znajdować się dopiero na Cygańskiej Górze. Fort Góry Gradowej w nowym systemie miał więc pełnić rolę jedynie punktu, z którego należało pociągnąć kabel telegraficzny do nowych „festów”³⁰³. Ostatecznie do realizacji tych, bądź co bądź śmiałych planów nie doszło, z powodów zarówno tak ekonomicznych, jak i strategicznych (głównymi twierdzami lądowymi Prus Zachodnich stały się w tym okresie Grudziądz i Toruń)³⁰⁴.

Chociaż fort utracił na znaczeniu militarnym, to projektowano na początku XX w. jeszcze drobne jego modernizacje, polegające przede wszystkim na uproszczeniu systemu fortyfikacji³⁰⁵. Były to jednak sporadyczne przedsięwzięcia, które nie mogły zmienić ogólnej sytuacji. W przededniu wybuchu I wojny światowej powstały na forcie nowe obiekty (omówione uprzednio), a także wykonano w 1913 r. projekty wzmocnienia frontów fortecznych ciągami przeszkód sytuowanych na stokach i fosach. Niestety, nie sposób ustalić, czy przeszkody te zostały wzniesione³⁰⁶.

Podobnie brak źródeł nie pozwala praktycznie nic powiedzieć o wydarzeniach, które towarzyszyły fortowi w okresie I wojny światowej. 5. Pułk Grenadierów jako jeden z

³⁰¹ Więcej szczegółów na ten temat – J.Daniluk, *Pułk zwany „kaszubską gwardią”*, s.39-40.

³⁰² I.Strzok, *Fortyfikacje XIX-wiecznego Gdańska*, s.55-56.

³⁰³ Widać to wyraźnie na planie – il.54.

³⁰⁴ I.Strzok, *Fortyfikacje XIX-wiecznego Gdańska*, s.56.

³⁰⁵ Zmiany dotyczyły wałów ziemnych i fos na bastionie Notzkenberg, Kessel oraz lunecie Börstella - APG 1121/121.

³⁰⁶ K.Biskup, *Rozwój historyczny układu*, s.20.

pierwszych opuścił miasto³⁰⁷, jego miejsce zajęły na forcje prawdopodobnie oddziały rezerwowe.

Wydawałoby się, że fort Góry Gradowej nie odegra już poważniejszej roli w życiu miasta, tym bardziej, że szczęśliwie nie zaszła w czasie wojny potrzeba jego użycia (front przebiegał daleko od Gdańska). Jak się jednak okazało, dość niespodziewanie najważniejsze chwile w życiu tej części fortyfikacji przyszły z końcem światowego konfliktu, wraz z nastaniem niespokojnego roku 1919.

Przełom roku 1918 i 1919 przyniósł wzrost napięcia w Gdańsku. Z początkiem roku 1919 zaczęły się samoistnie tworzyć ochotnicze formacje wojskowe złożone z żołnierzy jednostek garnizonu gdańskiego, które powróciły do miasta. W dniu 1 stycznia odbyło się w gdańskiej hali sportowej posiedzenie niemieckiej rady ludowej, podczas którego zgłoszono wniosek o powołanie w Gdańsku oddziału *Grenzschutz-Ost*. Pomysł ten został przyjęty i zaakceptowany także przez dowództwo 17. Korpusu Armijnego³⁰⁸. Jako pierwsze tego typu jednostki sformowano z części 128. Gdańskiego Pułku Piechoty – oddział z 3. batalionu (mjr Steppuhn) oraz kompanię szturmową, liczącą 70 żołnierzy (kpt. Pieper), która obsadziła Biskupią Górkę³⁰⁹.

Niemalże jednocześnie, bo 6 stycznia 1919, powstał z inicjatywy kpt. Brauna z 36. Pułku Artylerii Polowej oddział, który za siedzibę obrał sobie Górę Gradową. Ze względu na lokalizację określany był jako *Freikorps Hagelsberg*, a jego członkowie – *Hagelsberger*³¹⁰. Jeszcze tego samego dnia jeden pluton z 36. Pułku Artylerii Polowej podążył na fort, gdzie pod jego osłoną został założony *detachment* gdańskiego *Grenzschutz-Ost* pod kierownictwem charyzmatycznego kpt. Kretschmanna (ze 175. Pułku Piechoty)³¹¹. Nowopowstała formacja składała się w przeważającej części z żołnierzy 5. Pułku Grenadierów (pod dow. kpt. von Grodecka) oraz studentów politechniki gdańskiej, którym przewodził prof. Otto Lienau w randze kapitana. 7 stycznia w koszarach artyleryjskich przy *Hohe Seigen* sformowano drugi pluton, który szybko znalazłszy się na Górze Gradowej

³⁰⁷ J. Daniluk, *Pułk zwany „kaszubską gwardią”*, s.45.

³⁰⁸ S. Kamiński, *Problematyka polska w gdańskiej Radzie Robotniczo-Żołnierskiej*, Rocznik Gdański. T.41, z.2, 1981, s.78.

³⁰⁹ W. Richter, *Das Danziger Infanterie-Regiment Nr. 128*, Sporn 1931, s.445.

³¹⁰ Ze względu na specyfikę jęz. polskiego nie sposób zgrabnie przetłumaczyć tej nazwy, stąd też dalej nazwa ta będzie przytaczana w swej pierwotnej, niemieckiej formie.

³¹¹ DNN, 5.01.1939, Nr.4, 46.Jg, s.6; S. Kamiński, *op.cit.*, s.79.

połączył się już z tam znajdującym się plutonem i stworzył ochotniczą baterię artylerii, pod dow. wyżej wymienionego kpt. Brauna (*Freiwillige-Batterie-Braun*)³¹².

Freikorps Hagelsberg składał się więc zasadniczo z trzech części: kompanii Lienau, kompanii von Groddeck i baterii Braun. Liczebność ich przedstawia poniższe zestawienie :

stan liczebny jednostki na dzień	8.01.1919	1.04.1919
kompania Lienau	70	217
kompania von Groddeck	30	178
bateria Braun	40	183
RAZEM	140	578

źródło: O.Lienau, op.cit. , s. 39.

Do wyżej wymienionych liczb należy dodać również 8 w styczniu, a już 15 żołnierzy w kwietniu 1919, którzy wchodzili w skład sztabu *detachmentu*, znajdującego się na Górze Gradowej. Obsadzające sąsiednią Biskupią Górkę dwa oddziały (wspomniana już kompania szturmowa Pieper oraz późniejsza kompania Besser) liczyły razem na początku kwietnia 1919 240 ludzi, tak więc liczebność łączna oddziałów podległych von Kretschmannowi (czyli całego gdańskiego *Grenzschutz-Ost*) wynosiła w tym czasie 833 żołnierzy, co stanowiło już realną siłą w warunkach gdańskich³¹³.

Zainstalowanie się *Freikorps Hagelsberg* na forcie wiązało się od początku z trudnościami. Opór stawiały „niezdyscyplinowane” jednostki garnizonowych wojsk transportowych, które uprzednio znalazły tu schronienie. Tych pozbyto się siłą. Kolejną palącą kwestią było zorganizowanie zaopatrzenia i broni w mieście targanym niepokojami społecznymi, drożyzną i brakiem podstawowych artykułów spożywczych. O ile uzbrojenie oraz amunicję udało się po prostu przetransportować z dotychczasowych magazynów koszarowych, a wraz z nimi konie, to o tyle ze zdobyciem zaopatrzenia (jedzenia, ubrań itd.) było już o wiele trudniej. Żołnierze niejednokrotnie posuwali się do użycia siły wobec protestujących urzędników strzegących magazynów gdańskich. Dowódcy *Freikorpsu* prowadzili politykę faktów dokonanych³¹⁴.

Głównym powodem sformowania i działalności jednostki była rzekoma potrzeba przestrzegania praw rządu niemieckiego powołanego do życia z dniem 14 grudnia 1918. Tak

³¹² DNN, 5.01.1939, Nr.4, 46.Jg, s.6; O.Lienau, op.cit., s.28.

³¹³ O.Lienau, op.cit., s.39.

³¹⁴ DNN, 5.01.1939, Nr.4, 46.Jg, s.6.

przynajmniej motywowali swoje istnienie oficerowie *Hagelsberger* na łamach prasy, odpierając zarzuty, jakoby zbrojenie na forcie było wymierzone przeciw ludności polskiej³¹⁵. Trudno jednak nie zauważyć, że faktycznie występowali oni energicznie przeciw robotnikom gdańskim i Polakom. *Hagelsberger* nie mogli liczyć na sympatię tych warstw społecznych, skoro kilkakrotnie interweniowali i siłą (w kwietniu doszło nawet do strzelaniny, w której padła pewna ilość demonstrantów) rozganiali zbiorowiska i strajki, głównie z rejonu dworca głównego. Już pod koniec stycznia 1919 r. pojawiły się pierwsze głosy postulujące rozwiązanie bojówki *Hagelsberger* (jak się wydaje, szczególnie drażliwa była kwestia studenckiej kompanii Lienaua). Część niemieckiego społeczeństwa podzieliła się, z jednej strony domagając się rozwiązania tej formacji (głównie Rada Żołnierska, kolejarze), a część jej zachowania (niemieckie związki kupieckie, naczelne władze wojskowe, żołnierze z pozostałych jednostek ochotniczych). Ostatecznie formacja studentów nie została rozwiązana, lecz napięta atmosfera w mieście pozostała³¹⁶.

Oprócz służby porządkowej i próby zapobiegania aktom wandalizmu czy kradzieży na rządowych budynkach w mieście, *Hagelsberger* brali udział w zabezpieczaniu lokali wyborczych na Oruni podczas wyborów do zgromadzenia narodowego, przeprowadzali ćwiczenia na wielkim placu ćwiczeń we Wrzeszczu, interweniowali w Sopocie, konfiskując nielegalnie posiadaną broń. Wzięli udział także w dwóch ekspedycjach karnych poza teren Gdańska : w dniu 17 stycznia 1919 do Kartuz, a dzień później do Chmielna, gdzie pojmali trójkę Polaków agitujących na rzecz przyłączenia Prus Zachodnich do odrodzonego państwa polskiego³¹⁷. Warto zauważyć, że tak naprawdę trudno jednoznacznie ocenić faktyczną rolę, jaką pełnili żołnierze *Hagelsberger*. Ich działania zwróciły uwagę nawet R.Dmowskiego, który w czasie rozmów nad traktatem pokojowym w Paryżu oskarżył jednostkę gdańskiego *Grenzschutz-Ost* o rabunek pieniędzy z banku, napady na polskie sklepy oraz redakcję „Gazety Gdańskiej”³¹⁸.

Służba patrolowa *Hagelsberger* sprowadzała się niemal wyłącznie do wysyłania na miasto niewielkich, kilkusobowych oddziałów wieczorem lub w nocy. Stosunkowo agresywne zachowanie żołnierzy wobec strajkującej ludności, uszczuplanie jednostki jedynie na nocne, mobilne patrole, a także ogłaszanie alarmu i barykadowanie się na forcie przy okazji prawie każdych, większych zamieszek w mieście wskazuje na panującą wówczas w

³¹⁵ Gazeta Gdańska, 15.01.1919, nr 11, 1919, R.29, s.1.

³¹⁶ S.Kamiński, *op.cit.*, s.81.

³¹⁷ DNN, 5.01.1939, Nr.4, 46.Jg, s.6.

³¹⁸ *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r. Dokumenty i materiały*, t.I, Warszawa 1965, s.70.

Gdańsku sytuację i stan niemalże oblężenia stacjonujących na forcie żołnierzy. Punktem kulminacyjnym były w historii gdańskiego *Grenzschutz-Ost* z pewnością poranne godziny 11 lutego, kiedy niewiele brakowało do szturmu fortu przez grupę ok. 300 robotników i byłych żołnierzy. Ostatecznie atak nie nastąpił³¹⁹.

W marcu studenci wchodzący w skład *Freikorps Hagelsberg* zostali przeniesieni do rezerwy (*Reserve-Grenzschutz-Ost*, w skrócie *Regrost*), aby mogli kontynuować naukę na Wyższej Szkole Technicznej. Sama jednostka funkcjonowała dalej, choć – jak się zdaje – jej aktywność już w II połowie roku 1919 wyraźnie osłabła. W kwietniu jeszcze – z powodu niepokojów wśród kolejarzy – podejmowali oni kilka interwencji (sprowadzono wówczas do miasta także słynny *Freikorps Roßbach*)³²⁰, a pod koniec miesiąca fort Góry Gradowej wizytował *Reichswehrminister* Roske³²¹.

W lutym 1920 r. żołnierze *Hagelsberg-Kompanie* byli jednymi z ostatnich, którzy opuścili Gdańsk. Wprawdzie pierwsze oddziały stacjonujące na Górze Gradowej (kompania von Groddeck) wyjechały z Gdańska już 2 lutego³²², lecz ostatni z *Hagelsberger* zszedł z fortu dopiero sześć dni później³²³. 10 lutego 1920 r. ostatecznie uroczyście pożegnano ostatniego, niemieckiego żołnierza z garnizonu gdańskiego³²⁴.

Mimo ewidentnego stracenia na znaczeniu w systemie umocnień Gdańska już zaledwie (paradoksalnie!) po mniej więcej dekadzie od zakończenia generalnej modernizacji, fort Góry Gradowej zaczął pełnić nowe, niemniej ważne funkcje w systemie garnizonu gdańskiego. W latach 90. XIX stulecia stał się on jednym z punktów sieci łączności, a także zapleczem rekreacyjnym dla słuchaczy gdańskiej Szkoły Wojennej. W kolejnych latach te role Góry Gradowej w miejskim organizmie zaczęły dominować.

Ufundowanie na stoku fortu nowego pomnika, wytyczenie w jego bezpośrednim sąsiedztwie atrakcyjnych traktów komunikacyjnych, budowa nowych obiektów (Szkoły Wojennej, domu strzeleckiego, zabudowy fundacji Bożego Ciała i dyrekcji kolei), wreszcie wykorzystywanie majdanu do parad i jubileuszy – to wszystko spowodowało, że fort zaczął być postrzegany jako swego rodzaju atrakcja turystyczna³²⁵ – choć z oczywistych względów

³¹⁹ O.Lienau, *op.cit.*, s.34-35; DNN, 5.01.1939, Nr.4, 46.Jg, s.6.

³²⁰ G.Roßbach, *Sturmabteilung Roßbach als Grenzschutz in Westpreußen*, Kolberg 1919, s.46.

³²¹ O.Lienau, *op.cit.*, s.37.

³²² Ibidem, s.45.

³²³ DZ, 8.02.1920, Nr.65, 63.Jg, s.2.

³²⁴ W.Richter, *op.cit.*, s.445.

³²⁵ Już w 1900 r. zostaje po raz pierwszy wymieniony w rubryce miejsc wartych do odwiedzenia – NAD 1900, T.VII, s.4.

nie tak dostępna, jak pozostałe, cywilne czy sakralne obiekty. Wreszcie Góra Gradowa od początku XX w. stała się centralnym ośrodkiem rozbudowanej sieci garnizonowej łączności telegraficznej (w 1914 r. funkcjonowało już łącznie 9 stacji: dwie na Nowych Ogrodach, po jednej w koszarach Wijbego, w głównym lazarecie garnizonowym, w koszarach w Nowym Porcie, w forcie Quarre na Wisłoujściu, w koszarach huzarów we Wrzeszczu oraz na fortach Biskupiej i Gradowej Góry³²⁶).

Zaskakujące, ale swój renesans fort Góry Gradowej przeżywa w ostatniej chwili, to jest zaledwie rok przed opuszczeniem miasta przez ostatnie niemieckie oddziały. Na krótko, ale za to bardzo silnie, zapisał się fort w historii miasta jako swego rodzaju ostatni punkt echa dawnego, pruskiego Gdańska; miejsce działalności ochotniczych formacji, które swoim postępowaniem starały się przeciwstawić temu, co nieuniknione – końcowi pewnej epoki, kresowi pruskiej stolicy prowincji zachodniopruskiej, jej garnizonu, twierdzy i bazy sił morskich.

³²⁶ NAD 1914, T.IV, s.2.

5. Studenckie siedlisko (lata 1920-1939)

*„Dort Bischofsberg, hier Hagelsberg, da unten weite Felder,
der Weichselstrom, das blaue Meer, Olivas grüne Wälder,
und dir zu Füßen, siehe dort Alt-Danzigs Türme winken,
der Hagelsberg, das ist ein Ort zum Schwärmen und zum Trinken“*

(fragment popularnej wśród gdańskich studentów piosenki z okresu międzywojennego)³²⁷

Wraz z likwidacją niemieckiego garnizonu Gdańska, skończył się długi okres w historii Góry Gradowej, kiedy istniały na niej umocnienia i służyli żołnierze.

Angielskie oraz francuskie oddziały, które przebywały w Gdańsku od lutego do listopada 1920 r.³²⁸ wprawdzie zajęły obiekty, które wcześniej służyły niemieckim wojskom, jednak wśród tej liczby nie znalazły się umocnienia Góry Gradowej³²⁹. Sytuacja ta z jednej strony może dziwić, bowiem doświadczenia z burzliwego roku 1919 mogłyby wskazywać właśnie na ów stary fort gdański jako na doskonałe miejsce pod względem strategicznym, z drugiej jednak strony koszary na wzgórzu nie były w stanie pomieścić całego batalionu, a ponadto nie bez znaczenia zapewne był też fakt stosunkowo złych warunków panujących w budynku, o których była już wcześniej mowa.

Decyzją Mocarstw Sprzymierzonych Gdańsk po I wojnie światowej miał stać się miastem zdemilitaryzowanym. W Gdańsku więc zabronione było nie tylko stacjonowanie stałego garnizonu i produkcja uzbrojenia, lecz również posiadanie fortyfikacji w stanie zdatnym do użytku. Stało się jasne, że umocnienia Góry Gradowej w swej dotychczasowej formie nie będą mogły przetrwać.

Jeszcze pod koniec 1919 r. przeprowadzono pierwsze prace rozbiórkowe w rejonie Góry Gradowej – wówczas to z krajobrazu miasta zniknęła Brama Oliwska (il.71), a także system ziemnych umocnień łączących bramę z fortyfikacjami wzgórza (por.64,65). Od strony

³²⁷ Cyt. za: H.Hopf, *Sängerschaft in der DS Normannia Danzig 1905-1955*, Braunschweig 1955, s.11.

³²⁸ E.Cieślak, C.Biernat, *op.cit.*, s.491.

³²⁹ Bataliony angielskie zajęły koszary na Dolnym Mieście i Starym Przedmieściu, natomiast batalion francuski w koszarach w Nowym Porcie – zob. DZ, 9.02.1920, Nr.166, 63.Jg, s.1.

południowej rozebrano także Bramę Siedlecką i towarzyszące jej wały ziemne (por. il.62,63)³³⁰.

Prawdopodobnie na samym forcie prace związane z demilitaryzacją rejonów fortyfikacji zostały przeprowadzone dopiero po opuszczeniu Gdańska przez żołnierzy niemieckich - trudno jednak precyzyjnie określić, kiedy dokładnie. Można przyjąć, że odbyły się one w 1920, a być może jeszcze częściowo w 1921 roku³³¹.

Niemalże na całej długości rozebrano mur Carnota, pozostawiając jedynie niewielkie jego fragmenty w rejonie bramy południowej i północnej, a także u nasady bastionu Notzkenberg. Razem z murem Carnota zniknęła brama zachodnia, kaponiera północna oraz galeria przeciwskaarpowa kaponierzy środkowej wraz z blokhauszem (il.72)³³². Zmiany dotknęły także lunety Börstella, gdzie rozebrano prochownię wojenną, a także (prawdopodobnie) zasypano obydwa wejścia do podziemnej poterny łączącej dziedziniec lunety z drogą krytą fosy suchej³³³. Co ciekawe, jeśli prace te zostały przeprowadzone faktycznie jeszcze w 1920 r., to mimo tego fort zachował jeszcze pewne walory strategicznego punktu oporu, ponieważ personelowi Komisariatu Generalnego RP w Gdańsku w trakcie wojny z Rosją bolszewicką wydano instrukcje, które zalecały w razie zagrożenia ewakuację m.in. właśnie do fortu na Górze Gradowej, gdzie dalej należało czekać na pomoc³³⁴.

W okresie 1920-1921 na forcie i u jego podnóża nie działały żadne instytucje, a były obiekty wojskowe były prawdopodobnie jedynie częściowo zamieszkane³³⁵. Być może już w tym okresie na forcie znalazła się – w prowizorycznych i tymczasowych jeszcze lokalach – pewna grupa studentów³³⁶. Teren wciąż pozostawał pod opieką władz gdańskich – z ewentualnymi większymi inwestycjami wstrzymywano się jednak, co oczywiste, do momentu podjęcia decyzji przynależności fortu Góry Gradowej. Zadanie to leżało w gestii powołanej

³³⁰ K.Biskup, *Rozwój historyczny układu*, s.20.

³³¹ Pośrednio do takiego zdania upoważnia zachowany dokument, będący czymś na kształt inwentarza wszystkich zachowanych (jeszcze przed rozbiórką!) fortyfikacji miejskich Gdańska, wraz z wykazem wchodzących w poszczególne zespoły umocnień dzieł strukturalnych i obiektów; mimo wielu nieścisłości, które są w nim zawarte, jest to cenne źródło dla poznania dziejów wojskowości Gdańska z okresu schyłku jego garnizonu; wg. K.Biskupa dokument ten został sporządzony ok. 1920 r. – Politisches Archiv des Auswärtigen Amts [dalej: PAAA], R 3395, Anlage 4.

³³² K.Biskup, *Rozwój historyczny układu*, s.20.

³³³ Pod koniec 2008 r. rozpoczęto badanie terenowe mające na celu wyjaśnić ostatecznie, czy zasypano wejście do poterny lunety Börstella tuż po I wojnie światowej, czy też w ostatnich tygodniach wojny z lat 1939-1945; wg. wszelkiego prawdopodobieństwa należy sądzić, że nastąpiło to jednak na początku lat 20. XX w. – zob. Ł.Orlicki, *Gradowa Góra – tajemnica podziemnego chodnika odkryta?*, Odkrywca, nr 11 (118), 2008, s.8.

³³⁴ S.Mikos, *Działalność Komisariatu Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Wolnym Mieście Gdańsku w latach 1920-1939*, Warszawa 1971, s.93.

³³⁵ ABD 1920, T.II, s.98; ABD 1921, T.II, s.127.

³³⁶ Pośrednio na taki stan rzeczy wskazuje informacja: „(...)Die Kaserne soll für die Dauer als Studentenheim dienen. Zum Teil ist sie hierzu bereits in Anspruch genommen(...)“ - zob. APG 260/70, s.43.

do życia w listopadzie 1920 r. Międzysojuszniczej Komisji Podziału Mienia Państwowego (pruskiego) w Gdańsku³³⁷.

W 1921 r. Senat WMG energicznie zaczął zabiegać o przekazanie na jego własność budowli i terenów zlokalizowanych w dzisiejszym kwartale Grodzisko. Swoje stanowisko argumentował on najczęściej pilną potrzebą pozyskania odpowiedniej przestrzeni dla sprawnego funkcjonowania nowych urzędów powołanego do życia Wolnego Miasta³³⁸, pośrednio zainwestowanymi wcześniej środkami³³⁹ a także – co z perspektywy późniejszego rozwoju wydarzeń na forcie wydaje się szczególnie ważne – palącą potrzebą zapewnienia niemieckim studentom napływającym do Gdańska odpowiedniego zaplecza socjalnego³⁴⁰. Wydaje się jednak, że sam pomysł stworzenia na forcie tanich, dostępnych dla niemieckich studentów mieszkań w dawnych obiektach wojskowych (dokładniej: w dawnej wozowni artyleryjskiej) wyszedł pierwotnie od jednego z asystentów na wydziale architektury, niejakiego Beckerle, który oprócz pracy akademickiej był również urzędnikiem miejskim w dziedzinie budownictwa (*Regierungs-Baumeister*). Od samego też początku żywo tą ideą zainteresowało się samo środowisko niemieckich studentów, ponieważ na początku lat 20. XX w. wynajęcie własnego mieszkania na okres studiów był dla wielu z nich ze względów ekonomicznych po prostu niemożliwy³⁴¹. Tak czy inaczej, pomysł został podchwycony przez oficjalne czynniki i tym samym niemalże od samego początku istnienia WMG fort miał w zamyśle władz miejskich i akademickich stać się jednym z narzędzi, za pomocą których chciano zachęcić niemieckich studentów do nauki w Gdańsku, a tym samym do „zachowania niemieckiego charakteru uczelni”³⁴².

Można również zauważyć planowaną, zdaje się, akcję władz miejskich, mających na celu pozyskanie jak największej ilości strategicznie najcenniejszych terenów należących uprzednio do państwa pruskiego. Jest rzeczą bowiem znamionną, że fort Góry Gradowej został przekazany Senatowi WMG dopiero po przydzieleniu mu Wyższej Szkoły Technicznej. Tym samym losy starego fortu ponownie splotły się z losami tej placówki

³³⁷ Idem, *Sprawa podziału niemieckiego mienia państwowego w Gdańsku po I wojnie światowej*, Komunikaty Instytutu Bałtyckiego, R.16, z.29, 1979, s.14.

³³⁸ APG 260/77, s.45.

³³⁹ APG 260/70, s.53.

³⁴⁰ APG 260/77, s.43 i 58.

³⁴¹ W.Pellny, *Der Ausbau des Hagelsberges*, [w:] *Technische Hochschule Danzig 1904-1954*, Wuppertal 1954, s.77.

³⁴² Problem ten stał się szczególnie silny, kiedy po przyznaniu praw polskim studentom, w roku 1922 r. blisko połowa studentów na tej – w zamyśle mającej ugruntowywać pozycję nauki i kultury niemieckiej na Wschodzie uczelni – było pochodzenia nieniemieckiego (Polacy stanowili wówczas 36% całej populacji studenckiej) – por. J.Włodarski, *op.cit.*, s.17.

oświatowej³⁴³. W okresie międzywojennym panowała zresztą opinia, że wybitny wpływ na przydzielenie stronie gdańskiej Wyższej Szkoły Technicznej miała postawa ludności i studentów niemieckich z roku 1919 r., a jednocześnie przeznaczenie atrakcyjnych terenów fortu Góry Gradowej na pomieszczenia dla studentów uznawano za swego rodzaju podziękowanie za sformowanie kompanii w ramach oddziału *Grenzschutz-Ost*³⁴⁴.

Gwoli ścisłości należy także nadmienić, że i strona polska wymieniała Górę Gradową jako jeden z obszarów, które opłacałoby się dla własnych celów pozyskać. Postulat taki podniesiono podczas korespondencji Komisariatu Generalnego RP w Gdańsku ze stroną wojskową już w kwietniu 1920 r., wskazując na strategiczne położenie dawnego fortu i przydatność tego miejsca na urządzenie tam pomieszczeń dla izby celnej, poczty i telegrafu, a w dalszej perspektywie dla armii polskiej³⁴⁵. Najwyraźniej jednak zainteresowanie tym obszarem ze strony polskiej w następnych miesiącach wyraźnie spadło, ponieważ kwestia pozyskania Góry Gradowej nie została już podniesiona.

Ostatecznie teren fortu na Górze Gradowej został przydzielony Senatowi WMG 9 marca 1922 r., razem z pozostałymi (do tej pory) nie przekazanymi żadnej ze strony terenami fortyfikacji³⁴⁶. Tym samym cały teren obecnego kwartału Grodzisko pozostał w rękach władz gdańskich³⁴⁷.

Po zapadnięciu korzystnej dla siebie decyzji, władze gdańskie przystąpiły już energicznie do zagospodarowywania obiektów na Górze Gradowej. W 1921 r. pojawił się pomysł adaptacji budynku koszarowego na więzienie, ale plany te nie wyszły poza fazę koncepcyjną³⁴⁸. Tak jak przewidziano wcześniej, dawne obiekty forteczne miały zostać oddane do użytku studentom, a także korzystając z korzystnego położenia, miała na Górze Gradowej rozpocząć działalność radiostacja. Państwowa radiostacja nadbrzeżna (*Küstenfunkstelle*) została uruchomiona już w listopadzie 1922 r. – mieściła się na pierwszym piętrze koszar schronowych³⁴⁹. Za jej pośrednictwem przesyłano w rejon całego

³⁴³ H.Hopf, *op.cit.*, s.9.

³⁴⁴ Ibidem, s.11; O.Lienau, *op.cit.*, s.43.

³⁴⁵ APG I 259 s.14.

³⁴⁶ APG 260/70, s.247.

³⁴⁷ Do marca 1922 r. przydzielono Senatowi WMG gmachy przy ul. Nowe Ogrody (dawne biuro Intendentury, Sąd Krajowy i Prezydium), kompleks więzienny na ul. Kurkowej i byłej Szkoły Wojennej – por. APG 260/70, s.1-7, 103.

³⁴⁸ Można również natrafić na informację, jakoby takie plany były snute w 1926 r. (I.Strzok, *Ekspertyza techniczna i funkcjonalna*, s.3) co jest oczywiście informacją błędną – por. APG 1121/35.

³⁴⁹ DZ, 5.11.1922, Nr.496, Jg.65., s.3.

południowego Bałtyku komunikaty gdańskiego Państwowego Obserwatorium (*Staatliche Observatorium*), które informowało o ruchu morskim, pogodzie, zagrożeniach itp.³⁵⁰

Dalsze prace adaptacyjne jednak napotkały pewne trudności natury finansowej. Z pomocą przyszło zawiązane 17 marca 1922 r. w Berlinie Towarzystwo Przyjaciół Wyższej Szkoły Technicznej w Gdańsku (*Gesellschaft von Freunden der Danziger Hochschule*), której pierwszym przewodniczącym został Otto Schulze³⁵¹. Jej głównym zadaniem było wsparcie materialne z własnych środków, pochodzących ze składek, niemieckich studentów uczących się na tej jedynej, gdańskiej wyższej uczelni³⁵². Oprócz bezpośrednich przekazów pieniężnych Towarzystwo wydatnie wsparło także prace adaptacyjne na dawnym forcie (darowizny na ten cel zyskały nawet specjalną nazwę *Hagelsberg-Spende*³⁵³), dzięki którym Góra Gradowa w latach 20. XX w. przeistoczyła się – dosłownie – w bastion niemieckiej braci studenckiej.

Pierwsze roboty ruszyły jeszcze w 1922 r. Dzięki funduszom przekazanym przez Towarzystwo wyremontowano w pierw dwa piętra i parter wozowni artyleryjskiej, urządzając tam w sumie 38 mieszkań (pokoi?) z łączną liczbą 81 łóżek (inne dane wspominają także o 120 łóżkach). Ponieważ spora część środków pochodziła z sąsiednich Prus Wschodnich, gdzie Towarzystwo przeprowadziło udaną akcję mającą na celu „fundowanie” przez poszczególne miasteczka kolejnych pokoi w wozowni, powstałe dzięki temu lokale nosiły nazwę miast-darczyńców³⁵⁴. W dawnej wozowni powstał więc swego rodzaju akademik – *Studentenheim*.

Jednocześnie na kwatery i lokale dla korporacji studenckich przystosowano: tzw. nowe koszary, koszary schronowe, reditę, wartownię (prawdopodobnie bramy północnej) oraz pomieszczenia przy poternie do baterii móździerzy (il.80). W wymienionych obiektach również znalazło się miejsce na noclegi dla kolejnych 30-40 studentów. W dalszej kolejności prace objęły także samą baterię móździerzy, obydwie kaponiere (środkową oraz południową

³⁵⁰ *Danziger Jahresbuch 1930*, Danzig 1930, s.77; K.Köhler, *Das Post- und Fernmeldewesen der Freien Stadt Danzig 1920-1939 T.IV*, Unser Danzig, Nr.1, 13.Jg, 1964, s.9.

³⁵¹ Zaskakująca jest zbieżność dat przekazania umocnień Góry Gradowej Senatowi WMG, gdzie już w 1921 r. planowano urządzić szereg pomieszczeń dla niemieckich studentów, a powołaniem do życia Towarzystwa Przyjaciół Wyższej Szkoły Technicznej w Gdańsku, którego – jak się zdaje – główny wysiłek ukierunkowany był właśnie w projekt przeobrażenia dawnego fortu w studenckie siedlisko – por. APG 988/11, s.8; O.Schulze, *Die Entwicklung der Danziger Technischen Hochschule*, Danziger Hochschulführer 1935, s.34.

³⁵² Zob. M.Andrzejewski, *Kultura, oświata (1920-1945)*, [w:] *Historia Gdańska t.4 cz.2 1920-1945*, pod red. E.Cieślaka, Sopot 1999, s.273.

³⁵³ W.Pellny, *op.cit.*, s.77.

³⁵⁴ Ibidem, s.77-78; APG 988/11, s.20.

– zob. il.77,78), a także część ze schronów zlokalizowanych na wałach³⁵⁵. Towarzystwo Przyjaciół Wyższej Szkoły Technicznej w Gdańsku inwestowało na Górze Gradowej co najmniej do 1927 r., tylko w tym konkretnym roku wydając na prace 5450 guldenów gdańskich³⁵⁶.

Trudno jednoznacznie określić, kiedy pierwsi niemieccy studenci wprowadzili się do nowo wyremontowanych obiektów na Górze Gradowej – z pewnością jednak nie miało to miejsce później niż w 1924 roku³⁵⁷. Prawdopodobnie pierwszym budynkiem, w którym zagościły korporacje, były tzw. nowe koszary³⁵⁸. W 1925 na Górze Gradowej działało już 7 korporacji akademickich oraz 1 organizacja o charakterze międzykorporacyjnym³⁵⁹, rok później (odpowiednio) – 8 oraz 2³⁶⁰, w 1928 - 10 oraz 2³⁶¹, a w 1929 r. – 11 oraz 1³⁶² (niekiedy podaje się również liczbę łącznie 13 różnych stowarzyszeń studenckich)³⁶³. W dawnej wozowni artyleryjskiej, która uzyskała przebiccia (okna i drzwi), a także stropy i ścianki działowe, mieszkało wówczas ok. 100 studentów³⁶⁴. Liczba korporacji na dawnym forcie więc do końca lat 20. XX w. systematycznie wzrastała.

Obiekty na forcie Góry Gradowej można podzielić na trzy kategorie pod względem użytkowania ich przez studentów niemieckich. Pierwszą stanowią stałe kwatery korporacji (*Corpsheim, Corpshaus*), które zostały urządzone w największych, wolnostojących obiektach przeznaczonych dla jednej organizacji – w wypadku fortu były to obydwie kaponiery. W kwaterach, oprócz sal spotkań, były urządzone również mieszkania dla studentów należących do danej korporacji.

Drugą kategorią stanowią lokale, miejsce spotkań (*Kneipen*) – w sumie dziewięć pomieszczeń na Górze Gradowej pełniło tę rolę (trzy w nowych koszarach i tyle samo w koszarach schronowych, po jednym w wartowni nad poterną do baterii moździerzy i wartowni bramy północnej, a także w redicie). Ostatnią kategorią stanowią pomieszczenia nie

³⁵⁵ APG 988/11, s.20.

³⁵⁶ APG 988/11, s.3.

³⁵⁷ A.Bertling, *Danzig. Illustrierter Führer durch den Freistaat Danzig*, Danzig 1924, s.14; ABD 1924, T.II, s.123.

³⁵⁸ H.Speerschneider, *Kurzinformation über die Geschichte der Landsmannschaft Preussen-Danzig im CC* (1971) – relacja opublikowana na witrynie internetowej www.tradition-mit-zukunft.de (data skorzystania: 17.05.2008), s.3.

³⁵⁹ ABD 1925, T.III, s.52-53.

³⁶⁰ E.H.Eberhard, *Handbuch des studentischen Verbindungswesens*, Leipzig 1926, s.128-130.

³⁶¹ ABD 1928, T.III, s.56-57.

³⁶² ABD 1929, T.II, s.204.

³⁶³ Różnica zapewne wynika z faktu, że autor zaliczył do korporacji i organizacji studenckich Towarzystwo Przyjaciół Gdańskiej Wyższej Szkoły, która przez krótki okres miała swoje przedstawicielstwo (?) na forcie Góry Gradowej – por. O.Lienau, *op.cit.*, s.43.

³⁶⁴ Ibidem, s.43.

zarezerwowane dla jednej korporacji, lecz z których mogli korzystać wszyscy niemieccy studenci – przede wszystkim dom studencki w wozowni (*Deutsches Studentenheim Hagelsberg*), a w późniejszym okresie także fosa redity (strzelnica – zob. il.87)³⁶⁵. Na podstawie dostępnych informacji nie sposób jednoznacznie określić funkcji, jakie w okresie międzywojennym pełniły schrony zlokalizowane na wałach fortu oraz położona u podnóża skarpy bastionu Jerozolimskiego stara prochownia z 1826 roku.

Rotacja między korporacjami na Górze Gradowej w okresie międzywojennym należy uznać za raczej niewielką. Większość z korporacji, które możemy zidentyfikować już w 1926 r. utrzymała swoje siedziby przez prawie całą następną dekadę: *Corps Baltica (WSC)* oraz *Akademische Architekten-Verein Danzig* w koszarach schronowych, *Corps Borussia (WSC)* w kaponierze południowej, *Sängerschaft Normannia (DS)* w wartowni nad poterną do baterii moździerzy oraz *Turnerschaft Hansea (VC)* z *Landsmannschaft Preußen (DL)* w tzw. nowych koszarach. Od momentu urzędzenia się, na forcie swojego lokum w kaponierze środkowej nie zmieniła też *Corps Cheruscia (WSC)*. Niewielkie przeprowadzki towarzyszyły z kolei takim stowarzyszeniom takim, jak chrześcijańska korporacja *Danziger Wingolf (WB)*, „czarna” *Rothenburg (RVSV)*, czy *Burschenschaft Gothia (ADB)*. Z kolei z fortu gdzieś na przełomie dekad znika *Burschenschaft Germania (DB)*, a także *Akademische Turnerverbindung Cimbria (ATB)*, - lukę wypełnia m.in. nowe stowarzyszenie *Landsmannschaft Deutscher Studierender Polens Firmitas*³⁶⁶.

Ze względu na tętniące na Górze Gradowej życie studenckie do tego wzgórza szybko przylgnęła potoczna nazwa *Studentenburg*³⁶⁷. Było to najważniejsze i najrozleglejsze (por.il.73,74,75,76) - poza samą Wyższą Szkołą Techniczną - skupisko studentów w Gdańsku. Podobny charakter miała częściowo jedynie Jaśkowa Dolina, gdzie swoje kwatery w starych willach miało kilka korporacji niemieckich³⁶⁸ oraz tzw. polski kwartał przy obecnej al. Legionów (*Heeresanger*), gdzie w części dawnego kompleksu koszar telegrafistów urządzono pomieszczenia dla polskich studentów, działał polski kościół katolicki p.w. św. bp. Stanisława Męczennika oraz polski klub sportowy KS Gedania³⁶⁹.

³⁶⁵ E.H.Eberhard, *op.cit.*, s.128-129.

³⁶⁶ Ibidem, s.128-129; ABD 1928, T.III, s.56-57; ABD 1929, T.II, s.204; DEB 1934, T.II, s.168; *Danziger Hochschulführer* 1931, s.88-96; *Danziger Hochschulführer* 1935, s.104-122.

³⁶⁷ Zob. il.93.

³⁶⁸ *Danziger deutsche Studenten- und Korporationsheime* – nadbitka z artykułu prasowego z okresu WMG (brak tytułu i rocznika), reprodukowana w : *Danziger Hauskalender* 1975 (brak paginacji).

³⁶⁹ Więcej o historii tej części Wrzeszcza na popularno-naukowej witrynie internetowej autorstwa J.Daniluka i J.Wasielewskiego: www.dolnywrzeszcz.pl (stan na: 20.11.2008 r.); o polskim ruchu akademickim szczególnie cenne pozycja to: S.Mikos, *Polacy na politechnice w Gdańsku w latach 1904-1939*, Warszawa 1987; także seria

Góra Gradowa oprócz knajp i kwater, w których spotykali się, dyskutowali i bawili niemieccy studenci (zob. il.81,82,83,84), oferowała także inne atrakcje. Cały obszar bastionu Kessela został w okresie międzywojennym (podobnie jak inne części dawnych fortyfikacji³⁷⁰) zamieniony w ogólnodostępny, rekreacyjny park miejski (por. il.88). Ścieżki spacerowe wytyczono również na wałach samego fortu³⁷¹. Natomiast w fosie redity utrzymano (a dokładniej: przywrócono) funkcję strzelnicy małokalibrowej. Przybytek ten znajdował się pod opieką organizacji *Deutsche Studentenschaft*³⁷².

Kulminacyjnym punktem życia studenckiego na Górze Gradowej był 21 czerwca każdego roku³⁷³, a dokładniej jego wieczorne godziny. Obchodzono wówczas *Sonnwendefeier*, czyli święto związane z letnim przesileniem słońca (słowiański odpowiednik to Noc Kupały, potocznie zwany Sobótką)³⁷⁴. Uroczystości te miała kilka stałych elementów, które (jeśli wierzyć relacjom) obchodzone było w Gdańsku od 1838 r.³⁷⁵, natomiast od 1905 r. zaczęło angażować aktywnie brać studencką³⁷⁶. Ponieważ rokrocznie *Sonnwendefeier* gromadziło dużą publiczność, święto to stało się także jednym z podstawowych narzędzi manifestowania niemieckości nie tylko samej uczelni, ale i całego Gdańska – należy bowiem pamiętać, że tradycja ta nawiązywała to dawnego, pogańskiego (germańskiego) kultu słońca i ognia.

Wieczorem wpięrw gromadzono się na Jaśkowej Dolinie. Następnie w luźnej formacji gromada studentów zatrzymywała się przy gmachu głównym uczelni, aby wysłuchać przemówienia rektora. Było ono nacechowane hasłami, jeśli nie wprost antypolskimi, to przynajmniej wybitnie podkreślającymi narodowy, niemiecki charakter święta, szkoły i całego miasta. Pod bramą uczelni formowano już w ustalonym porządku korowód złożony z pocztów korporacji i rozpoczynano przemarsz Wielką Aleją w kierunku śródmieścia. Przejście głównym traktem komunikacyjnym między Wrzeszczem a Starym Miastem musiało

artykułów W.Heppnera, np. W.Heppner, *Polskie środowisko korporacyjne na Politechnice w Gdańsku (1920-1939)*, Pismo PG, nr 6/1995, s.17-18; Idem, *Na 70-lecie Polskiej Korporacji Akademickiej K! ROSEVIA (Gdańsk)*, Pismo PG, nr 9/1995, s.22-25; Idem, *Zarys historii korporacji akademickiej K! HELANIA (Gdańsk)*, Pismo PG, nr 1/1996, s.27-32; Idem, *Korporacja akademicka K! POLSKI ZWIĄZEK AKADEMICKI GEDANIA – Gdańsk*, Pismo PG, nr 2-3/1996, s.59-63; Idem, *Polska Korporacja Akademicka „Związek Akademików Gdańskich Wisła”*, cz.I, Pismo PG, nr 6/1996 (i kolejne części w następnych numerach).

³⁷⁰ B.Szermer, *op.cit.*, s.74; B.Lipińska, *Fortyfikacje jako element zieleni miejskiej Gdańska*, [w:] *Fortyfikacje Gdańska*, pod red.G.Bukala, Gdańsk 2006, s.200; *Danziger Jahresbuch 1930*, s.63

³⁷¹ Równie, wiodące koroną wałów ścieżki na forcie najlepiej widać na il.75-76.

³⁷² C.Thiess, *Sportausbildung*, [w:] *Danziger Hochschulführer 1935*, Danzig 1935, s. 85.

³⁷³ H.Speerschneider, *op.cit.*, s.3; *100 Jahre Brunsviga-Brunonia. Festschrift zum 100.Stiftungsfest der Turnerschaft Brunsviga-BrunoniaBraunschweig*, Braunschweig 1978, s.42.

³⁷⁴ Por. M.Andrzejewski, *op.cit.*, s.274.

³⁷⁵ *Danziger Vorposten* [dalej: DV], 21.06.1942, Nr.170, 12.Jg, s.4.

³⁷⁶ DNN, 22.06.1925, Nr.143, 32.Jg, s.3.

dostarczać wiele wrażeń, zważywszy na fakt, że członkowie stowarzyszeń byli przebrani w swoje odświętne stroje z całą paletą korporacyjnych odznaczeń (dekle, cyrkle, bandy, rapiery itp.), a w dłoniach dzierżyli zapalone pochodnie. Przemarsz odbywał się najczęściej ok. godz. 22., a kończył zazwyczaj w miejscu, gdzie uprzednio przygotowano drewniany stos, do którego przytykano niesione pochodnie. Czynności tej towarzyszyły śpiewy pieśni narodowych³⁷⁷. Po tej części uroczystości następowała już jednakże normalna zabawa³⁷⁸.

O ile w latach dwudziestych ogniska przygotowywane były nie tylko na Górze Gradowej, ale też niekiedy np. na Biskupiej Górze i innych wzniesieniach (w Sopocie, Oliwie, Brętowie)³⁷⁹, to tyle w późniejszych latach uroczystości ograniczyły się już wyłącznie do stoków dwóch gdańskich wzgórz położonych w śródmieściu – Biskupiej i Gradowej Góry³⁸⁰. Dopiero u progu wybuchu II wojny światowej uroczystości te przestały być organizowane na dwóch, dawnych fortach (o tym w dalszej części rozdziału).

Nowe zadania, jakie wyznaczono Górze Gradowej, pociągnęły za sobą nieodwracalne zmiany w jej i jej najbliższej okolicy krajobrazie. Na bastionie Kessela posadzono szereg drzew oraz klombów kwiatowych. Dla miejsc widokowych stworzono ramy z grabowych szpalerów, natomiast od strony ul. Nowe Ogrody park przyjął postać niewielkiej, zgeometryzowanej kompozycji ze szpalerami formowanych drzewek i polanami z kwietnikami³⁸¹. Po pracach rozbiórkowych z początku lat 20. XX w. nastąpiły kolejne zmiany na samym forcie – na wschodnim zboczu bastionu Jerozolimskiego wytyczono w poprzek stocza ziemne tarasy i zasadzono na nich rośliny (winorośl?)³⁸². Na fundamentach laboratorium amunicyjnego nr 1 zbudowano ahistoryczną bryłę tzw. willi (należała ona od końca lat 20. XX w. do niejakiego Curta Sturma, dyrektora banku³⁸³), jak również rozebrano po 1929 r. jeden ze schronów zlokalizowany na WSK (fragment bastionu Kurkowego)³⁸⁴. Luneta Börstella, odcięta od fortu ostatecznie powstała pod koniec lat 20. XX w. ulicą *Am Hagelsberg* (dziś: ul. gen. H. Dąbrowskiego) uległa dalszej degradacji i nie została – jak się zdaje – w żaden sposób zagospodarowana³⁸⁵. Za to w jej bezpośrednim sąsiedztwie

³⁷⁷ Por. DZ 22.06.1922, Nr.288, 65.Jg, s.3; DNN 22.06.1923, Nr.143, 30.Jg, s.3; DNN 21.06.1928, Nr 144, 35.Jg, s.3.

³⁷⁸ H.Speerschneider, *op.cit.*, s.3.

³⁷⁹ DNN 18.06.1925, Nr.140, 32.Jg, s.3.

³⁸⁰ Por. DV 06.1935, Nr.143, 5.Jg, s.5; M.Andrzejewski, *op.cit.*, s.274.

³⁸¹ B.Lipińska, *op.cit.*, s.201.

³⁸² Zob. il. 74-75.

³⁸³ Por. ABD 1929, T.II, s.204; DEB 1934, T.II, s.168.

³⁸⁴ R.Hirsch, *Stan badań*, s.72.

³⁸⁵ Do takiego wniosku można dojść po analizie zdjęć lotniczych Góry Gradowej z 1929 r. – por. il.75.

zbudowano pierwsze osiedle mieszkalne³⁸⁶. Grunty należały do władz miejskich, które od lat prowadziły konsekwentną politykę gromadząc (właśnie m.in. w rejonie ulicy *Am Hagelsberg*) tereny pod przyszłą zabudowę³⁸⁷. Powstanie nowego osiedla, jak i rozbudowa pozostałych kompleksów mieszkaniowych w okolicy, zdecydowała o ugruntowaniu znaczenia zespołu Góry Gradowej jako kompleksu parkowo-rekreacyjnego³⁸⁸. W latach 30. XX w. wytyczono również nowy trakt komunikacyjny biegnący dnem fosy suchej – *Hagelsberggraben* (dziś: ul. Reduta Miejska)³⁸⁹.

Od strony miasta zmiany wydają się być mniej drastyczne. W budynku dawnej zbrojowni już w 1921 r. zamieszkały 42 rodziny³⁹⁰, nadając temu obiektowi funkcje mieszkalne i tym samym zmieniając jego układ wewnętrzny. Zarówno kwartału budowli reprezentacyjnych przy Nowych Ogrodach, jak i aresztu na ul. Kurkowej i domu bractwa strzeleckiego przy ul. 3 Maja nie dotyczyły w tym okresie poważniejsze przeobrażenia³⁹¹. Kompleks dawnej Szkoły Wojennej, pierwotnie przeznaczony na siedzibę Rady Portu i Dróg Wodnych³⁹², ostatecznie stał się siedzibą urzędów podatkowych oraz kasy głównej Wolnego Miasta³⁹³. Wreszcie zarówno cmentarze u podnóża wzniesienia, jak i kościół Bożego Ciała, nie zmieniły swojego statusu.

Symptomatyczne są jednak zmiany, jakie dotyczyły dzisiejszej ul. 3 Maja. Przypomnijmy – pierwotnie bezimienny trakt o długim, bo późnośredniowiecznym rodowodzie, od końca XIX stulecia był kolejno określany jako *Steinbocks-Brille* (jego fragment), a następnie *Promenade*, *Promenade an der Schützenhaus* lub *Schützenhaus-Promenade* (rzadziej: *Promenade am Olivaertor*) i *Nordpromenade*³⁹⁴. Ta ostatnia nazwa zniknęła w 1931 lub 1932 r., kiedy to przyjęła nowe określenie w postaci *Horst-Hoffmann-Wall*. Horst Hoffmann był 16-letnim SA-manem, który został w 1931 r. zamordowany w

³⁸⁶ Osiedle zostało oparte o trzy ulice biegnące prostopadle do dzisiejszej ul. gen. H. Dąbrowskiego, a składało się na nie szereg ceglanych, dwuspadowych domów wielorodzinnych i szeregowych; zabudowania powstały prawdopodobnie na przełomie lat 20. i 30. XX w. – por. R. Cielątkowska, P. Lorens, *Architektura i urbanistyka osiedli socjalnych Gdańska okresu XX-lecia międzywojennego*, Gdańsk 2000, s. 168.

³⁸⁷ W. Gruszkowski, *Rozwój przestrzenny i demograficzny*, [w:] *Historia Gdańska t. IV cz. 2 1920-1945*, pod red. E. Cieślaka, Sopot 1999, s. 18.

³⁸⁸ P. Lorens, *Uwarunkowania urbanistyczne*, s. 5.

³⁸⁹ Zob. il. 89-90; w związku z wytyczeniem nowej ulicy (*Hagelsberggraben*), zmienił się dotychczasowy adres kaponiery środkowej i galerii przeciwskarpowej galerii środkowej (wcześniej: *Horst-Hoffmann-Wall* 14m i 14l) – zob. DEB 1934, T. II, s. 132.

³⁹⁰ APG 260/70, s. 53.

³⁹¹ W wymienionym zespole reprezentatywnych budowli swoje siedziby znalazły nawet nowe instytucje: Sejm (*Volkstag*) i sądy WMG, a nawet Konsulaty Boliwii i honorowy Jugosławii – M. Abramowicz, *op.cit.*, s. 22.

³⁹² APG 260/77, s. 65

³⁹³ APG 260/70, s. 44; il. 93.

³⁹⁴ Nazwa *Nordpromenade* została wprowadzona między 1926 a 1928 r. – por. ABD 1925, T. II, s. 209; ABD 1928, T. II, s. 195; M. Abramowicz, *op.cit.*, s. 22.

Królewcu³⁹⁵, co oczywiście zostało wykorzystane przez rodzący się ruch nazistowski. Imię młodego SA-mana zaczęło rozbrzmiewać w nazwach ulic i placów w wielu niemieckich miastach³⁹⁶, a także posłużyło do nadania tytułu jednej z pieśni nazistowskich (*Horst-Hoffmann-Lied*). Nadanie tego imienia jednemu z najbardziej reprezentatywnych ciągów komunikacyjnych gdańskiego śródmieścia można uznać wręcz za symboliczne wydarzenie, zważywszy na dalszy rozwój wydarzeń.

Od początku bowiem lat 30. XX w. rosnące wpływy ideologii skrajnie nacjonalistycznej zaczęły coraz mocniej wyrażać się w obchodach *Sonnwendefeier*. Przejawiało się to m.in. w coraz liczniejszym udziale w uroczystościach członków hitlerowskich organizacji i śpiewaniem *Horst-Hoffmann-Lied*³⁹⁷. NSDAP – mimo pewnego wspólnego mianownika z częścią organizacji studenckich, jakim było prawicowe nastawienie i walka o podkreślanie niemieckiego charakteru miasta – dążyła do uzyskania monopolistycznej pozycji we wszystkich młodzieżowych organizacjach³⁹⁸. Jak nigdy dotąd, akcenty polityczne zaczęły coraz częściej przejawiać się w życiu akademickim³⁹⁹.

Zmiany nie ominęły też i akademików z Góry Gradowej. W listopadzie 1934 r. powołano do życia prohitlerowską organizację studencką (*Nationalsozialistische Deutsche Studentenbund* – dalej: NSDStB)⁴⁰⁰, a niewiele później (na pewno do końca 1935 r.) powstała też w Gdańsku pierwsza, nowa forma korporacji podległej NSDStB - *Kameradschaft Hagelsberg*, która nazwę wzięła zresztą od miejsca jej powstania⁴⁰¹. Do końca tego samego roku liczba „starych” korporacji w Gdańsku została zredukowana o połowę, a reszta została poddana rygorystycznym regulaminom. W latach 1933-1936 dzięki stanowczym posunięciom NSDAP (m.in. dzięki zakazowi członkostwa w „starych” korporacjach członkom SA i sympatykom partyjnym⁴⁰²) ruch korporacyjny, tak bujnie rozwijający się od początku lat 20. XX w. w Gdańsku, w swej dotychczasowej formie praktycznie obumarł. Ostatecznie w 1935

³⁹⁵ M.Abramowicz, *op.cit.*, s.22.

³⁹⁶ Chociażby w pobliskim Sopocie *Brandstraße* została również przemianowana na *Horst-Hoffmann-Weg*; po 1945 r. razem z dawną *Königstraße* i *Kronprinzenstraße* została połączona w ulicę Armii Czerwonej – obecnie jest to ciąg ul. Armii Krajowej – por. DEB 1937/1938, T.V – II, s.25.

³⁹⁷ DV 22.06.1935, Nr.143, 5.Jg, s.5.

³⁹⁸ M.Andrzejewski, *op.cit.*, s.271.

³⁹⁹ *100 Jahre Brunsviga-Brunonia...*, s.44.

⁴⁰⁰ Becker, *Der Nationalsozialistische Deutsche Studentenbund*, [w:] *Danziger Hochschulführer 1935*, Danzig 1935, s.83.

⁴⁰¹ O.Schulze, *Technische Hochschule Danzig*, [w:] *Die deutschen Technischen Hochschulen*, München 1941, s.119.

⁴⁰² *100 Jahre Brunsviga-Brunonia...*, s.44.

r. zakazano w Gdańsku działalności niemieckich organizacji akademickich, jeśli te nie funkcjonowały w strukturach NSDStB⁴⁰³.

Nowe bractwa *Kameradschaften* starały się po części kontynuować tradycje dawnych korporacji. M.in. zachowano hierarchiczny podział⁴⁰⁴, a w wielu nowych *Kameradschaften* starano się zbierać pamiątki (insygnia) po dawnych organizacjach, urządzać „izby pamięci”⁴⁰⁵ itp. Było to o tyle łatwe, że pierwszymi członkami nowych *Kameradschaften* byli w przeważającej części korporanci z rozwiązanych stowarzyszeń⁴⁰⁶.

Ponieważ jednak nabór nowych członków zakrawał na farsę (był przypadkowy)⁴⁰⁷, bractwa podlegały ściśle pod kontrolę odpowiednich organów SS, a elementami integrującymi miały być wykonywane pod przymusem prace fizyczne, śpiewanie nazistowskich pieśni oraz zajęcia sportowe kładące nacisk na doskonalenie zdolności (marsze na orientację i w lasach, strzelanie) przydatnych w czasach konfliktu, idee przyświecające dawnemu ruchu korporacyjnemu zostały wypaczone. Dość powiedzieć, że ówczesni pedagodzy o nastawieniu nazistowskim uważali *Kameradschaften* za idealne osiągnięcie w procesie kształcenia młodzieży, zarówno pod względem politycznym, jak i fizycznym⁴⁰⁸.

Trudno jednoznacznie określić, jaki procent studentów wszedł w struktury *Kameradschaften*. Faktem jest, że w 1939 r. działało w Gdańsku łącznie 14 tego typu stowarzyszeń, z czego wszystkie nosiły nazwy podkreślające niemieckie tradycje i historię. Z punktu widzenia historii fortu ciekawostką stanowi, że jedno z bractw nosiło imię majora Horna⁴⁰⁹.

Razem z likwidacją „starych” akademickich korporacji niemieckich studentów wyraźnie osłabła również tradycja obchodów *Sonnwendefeier* na Górze Gradowej. W 1939 r. ogniska zapłonęły wprawdzie na sąsiednich wzniesieniach (np. Cygańskiej Górze), ale ani na Biskupiej, ani na Gradowej Górze w czerwcu już nie świętowano⁴¹⁰.

⁴⁰³ *Chronik der Kameradschaft Kurland an der Technischen Hochschule Danzig-Langfuhr 1935-1945*, Osnabrück 1994, s.6.

⁴⁰⁴ Trójstopniowy podział hierarchii opierał się na dawnym systemie, z tą tylko różnicą, że kolejne stopnie uzyskiwały nowe nazwy: *Jungkameraden*, *Kameraden*, *Altkameraden* – H.Nehlep, *Album Academicum des Corps Baltica-Borussia Danzig zu Hannover 1860-1970*, Berlin 1973, s.29.

⁴⁰⁵ *Chronik der Kameradschaft Kurland*, s.10.

⁴⁰⁶ H.Nehlep, *op.cit.*, s.29.

⁴⁰⁷ Relacja K.Hülcka z 1984 r. (*Beiträge und Erinnerungen zur Geschichte der Kameradschaft Kurland 1936-1945*, bmv, brw).

⁴⁰⁸ *Die Deutschen Studentenschaft WS 1938/1939*, Danzig 1938, s.40.

⁴⁰⁹ Pozostałe to: *Hanse, Marienburg, Tannenberg, Kurland, Weichselland, Wiking, Memelland, Westpreussen, Hagelsberg, Lamenstein, Großer Kurfürst, Peter von Danzig, Ferdinand Schulz* – Ibidem, s.59.

⁴¹⁰ DNN 21.06.1939, Nr. 142, 46. Jg., s.5.

Przyczyną takiego stanu rzeczy były zapewne plany władz gdańskich przeistoczenia obu dawnych gdańskich fortów ponownie w obiekty wojskowe. Już w połowie lat 30. XX w. w niektórych obiektach Góry Gradowej znalazły miejsce siedziby kolejnej, tym razem już o wybitnie zbrojnym charakterze, prohitlerowskiej organizacji *Stahlhelm*, a następnie SA⁴¹¹. Postępujący proces remilitaryzacji Gdańska – tajne szkolenia, przemysł broni, organizacja oddziałów itp. – wyraził się także w przygotowaniu na punkty obrony dwóch strategicznych wzniesień zlokalizowanych w mieście. Bractwa zostały przeniesione głównie do Jaśkowej Doliny, a na przełomie czerwca i lipca oba forty zostały zamknięte dla turystów⁴¹², a następnie prawdopodobnie uzbrojone.

Wraz z zamknięciem Góry Gradowej oraz wcześniejszym opuszczeniem jej przez ostatnich studentów (kwatery *Kameradschaften* zostały przeniesione do Wrzeszcza) zakończył się krótkotrwały, ale niezwykle barwny okres w historii tego wzniesienia. W ciągu kilkunastu lat Góra Gradowa stała się ostoją niemieckiego ruchu korporacyjnego w Gdańsku. Po częściowej rozbiórce umocnień obiekty forteczne ponownie zatętniły życiem i tym samym uniknęły degradacji. Oprócz akademika, kwater i lokali studenckich położenie fortu wykorzystano do uruchomienia w koszarach ważnej z punktu widzenia bezpieczeństwa morskiego radiostacji nadbrzeżnej. Dzięki przeobrażeniu (głównie bastionu Kessela) w ogólnodostępny park miejski, śródmieście Gdańska zyskało kolejną przestrzeń rekreacji z atrakcyjnymi punktami widokowymi na całe miasto. Wreszcie dzięki likwidacji ostatnich ograniczeń budowlanych związanych z dawnymi fortyfikacjami, powstały od strony zachodu nowe osiedla, a także wytyczono i uregulowano trakty komunikacyjne.

⁴¹¹ DEB 1934, T.II, s.132; DEB 1935, T.II, s.149.

⁴¹² T.Cyprian, J.Sawicki, *op.cit.*, s.156-157.

6. W obronie gdańskiego nieba (lata 1939-1945)

„Als er unten im Keller ankommt, steht ein abgerissener Melder vor ihm mit dem Befehl, die Einheit sofort in die Kasematten und Gräben des Hagelsberges zu überführen (...). In den Bunkeranlagen öffnet sich eine Tür und irgendein wild aussehender, glatzköpfiger Mann ohne Rangabzeichen, den Oberkörper nur mit einer Wollweste bekleidet, schreit Leutnant Rodes an, er solle nicht lange herumstehen, sondern seine Einheit sofort in die vorderste Stellung schicken. (...) Wir können nichts anderes tun und gehen in die schnell ausgehobenen Gräben, die auf der Westseite des Hagelsberges liegen. Wer noch ein Gewehr hat, lädt mit holländischen Patronen (...) und legt sich irgendwo in den Dreck. Siedemund liegt mit uns ganz vorn, trotz seiner Prothese. Das ganze Unternehmen ist einfach lächerlich.“

(fragment wspomnień jednego z żołnierzy z obrony Gdańska w marcu 1945 r.⁴¹³)

Zamknięcie dostępu Góry Gradowej dla mieszkańców i uzbrojenie fortu było jednym z jawnych sygnałów postępującej remilitaryzacji Gdańska. W mieście już od początku lat 30. XX funkcjonowały i były stale rozbudowywane struktury SA, bojówek *Stahlhelmu*, a także państwowej *Schutzpolizei* (w lipcu 1939 r. została ona ostatecznie przekształcona w *Landespolizei*). W latach 30. XX w. do miasta potajemnie transportowano broń i wyposażenie wojskowe, szkolono także kadrę oficerską i żołnierzy, powoływano do życia nowe formacje zbrojne, które miały za zadanie nie tylko obronę miasta w przypadku zbliżającego się konfliktu, ale także być zdolne do działań zaczepnych⁴¹⁴.

Istniejące w sierpniu 1939 r. siły zbrojne zgromadzone w Gdańsku i w jego bezpośredniej okolicy można podzielić zasadniczo na dwie części. Pierwszą stanowiła sformowana w 1935 r. 6. Brygada SA, w której w skład w przede dniu wybuchu II wojny światowej wchodziły 4 pododdziały piechoty (5., 14. i 128. *SA-Standarte*) oraz jeden kawalerii (6.*SA-Reiter Standarte*), batalion wartowniczy (*SA-Grenzwachbataillon Hacker*), Służba Ochrony Granic (*VGAD*), oddział pomocniczy policji gdańskiej (*SA-Polizeihilfdienst*) oraz dodatkowa jednostka (*SA-Marine Sturmabteilung*) zajmująca się ochroną portu i obroną przeciwlotniczą (miała przydzielona działa plot. kaliber 8,8cm). Drugą była Brygada

⁴¹³ A.Kätner, *Weisse Fahne über Danzig*, Kiel 1950, s.26-27.

⁴¹⁴ R.Michaelis, *SS-Heimwehr Danzig 1939*, Warszawa 2003, s.6; interesująca w tej kwestii jest również notatka z końca sierpnia 1939 r. dotycząca sytuacji polityczno-wojskowej w Gdańsku - BA-MA RH 53-20/10, s.25-29.

Eberhardta (zwana też *Sondegruppe Eberhardt*), która składała się zasadniczo z dwóch pułków policji krajowej (*Landespolizei*) i dodatkowych formacji (artylerii, obrony plot., komunikacji, saperów, zwiadu lotniczego) oraz gdańskich oddziałów SS, przede wszystkim formowanej od 1938 r. *SS-Heimwehr Danzig*, a także oddziału wartowniczego SS (*SS-Wachsturmbahn „E”*)⁴¹⁵.

Która z wyżej wymienionych formacji zajęła fort Góry Gradowej już na przełomie czerwca i lipca 1939 r.? Żołnierze z *SS-Heimwehr-Danzig* stacjonowali w koszarach Wijbego (*Wiebenkaserne*) na Starym Przedmieściu, w gimnazjum w Oruni, w nowych koszarach w Gdańsku-Maćkowy oraz obiektach na Biskupiej Górze, gdzie ulokowali m.in. sztab swojej jednostki⁴¹⁶. Wobec takiej sytuacji wydaje się bardzo prawdopodobne, że sąsiednie wzgórze zajęła część z pozostałych oddziałów wchodzących w skład Brygady Eberhardta (większość z pułków *Landespolizei* była skoszarowana wprawdzie we Wrzeszczu⁴¹⁷, lecz to nie przesądza o braku ich obecności na Górze Gradowej). Wskazuje na to pośrednio fakt, że w przeddzień wybuchu wojny oba flankujące śródmieście dawne forty ponownie zyskały na znaczeniu jako strategicznie ważne punkty dla planowanych działań zbrojnych, a to właśnie oddziałom Brygady Eberhardta, a nie SA, przydzielono przeprowadzenie ataku na Poczta Polską czy zajęcie innych polskich instytucji w obrębie śródmieścia. Bezpośrednią wskazówką na stacjonowanie oddziałów tej specjalnej formacji na forcie jest także informacja o lokalizacji tam już 1 września 1939 r. dla Grupy Eberhardta pierwszego, głównego punktu obserwacyjnego⁴¹⁸.

Okres II wojny światowej, jak chyba żaden inny w najnowszych dziejach Gdańska, jest trudny do opisanie z powodu dużych ubytków w i tak już rozproszonej i niekompletnej bazie źródłowej. W przypadku fortu Góry Gradowej kwestia ta wydaje się prezentować jeszcze gorzej. Wobec takiej sytuacji nie pozostaje nic innego, jak jedynie na podstawie strzępów informacji raczej dementować niektóre istniejące poglądy na temat historii tej części miasta w latach 1939-1945 i przedstawiać niektóre z założeń, oparte bardziej na domysłach i analogii, niż na mocnych dowodach historycznych.

⁴¹⁵ R. Michaelis, *op.cit.*, s.6.

⁴¹⁶ Ibidem, s.15.

⁴¹⁷ K. Fett, *Die Aufstellung der Gruppe Eberhardt*, [w:] *Beiträge zur Geschichte der 60. ID (mot.), später Panzergrenadier-Division „Feldherrnhalle”*, hrsg. K. Bellin, Bd.1, b mw, 1979, s.5.

⁴¹⁸ H. Becker, *Von Danzig im Herbst 1939 bis Gross Born im Oktober 1940 - Bildung der 60. I.D. (mot.)*, [w:] *Beiträge zur Geschichte der 60. ID (mot.), später Panzergrenadier-Division „Feldherrnhalle”*, hrsg. K. Bellin, Bd.1, b mw, 1979, s.9.

W Gdańsku oddziały Grupy Eberhardta (które z dniem 1 września zostały wcielone oficjalnie do Wehrmachtu, a pułki *Landespolizei* stały się odpowiednio 243. i 244. Pułkiem Piechoty) prowadziły działania jedynie przez pierwsze 5 dni września (w tym czasie wzięły udział także w walkach o mosty w Tczewie), a następnie walczyły o Gdynię i Kępę Oksywską. Już w połowie września część z oddziałów została odesłana w głąb kraju, na zachód (na pomorski poligon w Groß Born), gdzie formacja miała zostać wzmocniona i przygotowana do dalszych, planowanych już na wiosnę roku następnego, działań wojennych⁴¹⁹.

Nie sposób precyzyjnie ustalić, kto i jak długo stacjonował na terenie Góry Gradowej w późniejszym okresie. Zachowały się wprawdzie fotografie, prezentujące żołnierzy na tym terenie (il.92-98), lecz nie można z nich wywnioskować nazw jednostek (ze względu na liczne prezentacje dotyczące obsługi dział PaK 36 kal. 3,7cm można domniemywać, że stacjonowała tam na przełomie 1939/1940 jednostka artyleryjska szkolona do niszczenia pojazdów pancernych – być może wymieniona poniżej?).

Jedynym pewnikiem w kwestii obsady fortu jest fakt stacjonowania na Górze Gradowej jeszcze na początku lipca 1940 r. dwóch jednostek: *14. Infanterie-Panzer-Jäger-Ersatz-Kompanie 16* oraz *Infanterie-Ersatz-Regiment 16*⁴²⁰. O ile jednak nie sposób powiedzieć, od kiedy ww. jednostki stacjonowały na forcie, o tyle można wywnioskować, że przynajmniej ta ostatnia Górę Gradową opuściła już we wrześniu 1940 r. w związku z dyslokacją części formacji całego garnizonu gdańskiego⁴²¹.

Analizując zachowane dokumenty można przypuścić, że uruchomiona pod koniec 1939 r. stała wojskowa stacja radiowa w Gdańsku⁴²² powstała – przynajmniej częściowo – na bazie międzywojennej *Küstenfunkstelle* na terenie fortu Góry Gradowej. Za takim obrotem sprawy przemawia chociażby lokalizacja na majdanie potężnego masztu antenowego, doskonale widocznego na zdjęciach (il.96,98)⁴²³.

⁴¹⁹ Ibidem, s.10.

⁴²⁰ BA-MA, RH 53-20/22, s.218.

⁴²¹ G.Tessin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS in Zweiten Weltkrieg 1939-1945* [dalej: *Verbände und Truppen*], Bd.4, Osnabrück 1970, s.33.

⁴²² BA-MA, RH 53-20/16, s.4.

⁴²³ Dodatkowym argumentem jest także fakt, że na jednym z prezentowanych zdjęć nie widać jeszcze masztu, natomiast na pozostałych już on widnieje – wszystkie fotografie pochodzą z jednego albumu i datację ich należy uznać na jesień 1939-zima 1940 (wg. podpisów z albumu), co generalnie zgadzałoby się z czasem powstania samej radiostacji wojskowej w Gdańsku.

Należy uznać za nieprawdziwą informację, jakoby na terenie fortu znajdował się obóz jeniecki⁴²⁴. Na terenie gdańska działały jedynie dwa tego typu obozy (były to zresztą jedynie filie - *Zweig-* albo *Nebenlager Stalag XX B*): na sąsiedniej Biskupiej Górze oraz w Oliwie⁴²⁵. Po obozie jenieckim na Górze Gradowej nie ma najmniejszego śladu ani w zachowanej dokumentacji archiwalnej, ani w książce adresowej. Z tej ostatniej zresztą wynika, że na terenie fortu Góry Gradowej (przynajmniej pod koniec 1941 lub na pocz. 1942 r.) mieściła się siedziba jednej z jednostek administracji wojskowej XX Okręgu Wojskowego, odpowiedzialnej za zaopatrzenie⁴²⁶.

Na cele administracji wojskowej przystosowano też budynek dawnej Szkoły Wojennej⁴²⁷. Co ciekawe, przynajmniej w początkowym okresie w kompleksie tym urządzono także pomieszczenia dla 1. kompanii z *Infanterie-Ersatz-Bataillon 79*⁴²⁸. Nie wiadomo jednak, jak długo przebywała ona w tym miejscu.

Tymczasem już pod koniec 1940 r. okazało się niezbędne podjęcie środków mających na celu wzmocnienie ochrony przed pojawiającymi się coraz liczniej nad terenem Prus Zachodnich i samego Gdańska alianckimi samolotami zwiadowczymi i bombowcami. Na przełomie listopada i grudnia tego roku powołano do życia na terenie całego okręgu służbę wczesnego powiadamiania (*Flugmeldedienst*), a 18 grudnia sformowano *232. Reserve-Flak-Abteilung*, którego zadaniem była przede wszystkim ochrona terenów stoczniowych samego Gdańska oraz Elbląga⁴²⁹. Mimo dogodnego położenia i naturalnych warunków predestynujących Górę Gradową do miejsca stacjonowania baterii plot., wydaje się, że wówczas jeszcze nie ustawiono na jej zboczach tego typu artylerii.

Choć formalnie *Flakgruppe Danzig* została utworzona latem 1941 roku⁴³⁰, to dopiero w połowie 1942 r. znacząco ją rozbudowano, sprowadzając do miasta w maju 62. Pułk Obrony Plot.⁴³¹ W czerwcu powołano do życia *877. leichte Flakbatterie* i prawdopodobnie w tym samym okresie wciągnięto Górę Gradową w system obrony przeciwlotniczej⁴³².

⁴²⁴ Taką informację wysunięto na podstawie istniejących jeszcze w 1999 r. pozostałości po dawnym ogrodzeniu i słupie od reflektora – zob. *Tajemnicze słupy*, 30 Dni, nr 1(3) 1999, s.20.

⁴²⁵ Por. BA-MA, RH 53-20/28, s.23.

⁴²⁶ Dokładnie: *Wehrkreisfürsorge- und Versorgungsabteilung im Wehrkreis XX* – zob. DEB 1942, T.III, s.11.

⁴²⁷ BA-MA, RH 53-20/23, s.15.

⁴²⁸ BA-MA, RH 53-20/19, s.82.

⁴²⁹ BA-MA, RH 53-20/24, s.3.

⁴³⁰ G.Tessin, *Verbände und Truppen*, Bd.5, Frankfurt/Main, 1972, s.252.

⁴³¹ BA-MA, RW 20-20/25, s.75.

⁴³² Taką datację przytaczają prawie wszystkie dotychczasowe opracowania, jednocześnie jednak nie podając źródła, na którym oparto ten wniosek – K.Biskup, *Rozwój historyczny układu*, s.21; K.Biskup, K.Berental, *op.cit.*, s.4; K.Rudziński, *Fort Grodzisko*, s.16.

Wobec braku danych trudno określić dokładnie, ile na forcie stacjonowało dział plot. Dzięki analizie jedyne go reliktu po dawnym dziale plot. (podstawa po mocowaniu zachowała się na dachu jednej z remiz artyleryjskich na bastionie Jerozolimskim – zob. il.100) można wywnioskować, że na Górze Gradowej była ustawiona z pewnością lekka artyleria przeciwlotnicza, a więc baterie dział o kalibrze 2 cm. Oprócz wymienionego wyżej miejsca jeszcze do 1999 r. widoczny był nieopodal (w miejscu, gdzie dziś wznosi się Krzyż Milenijny) drugi, podobny cokół po mocowaniu działu obrony plot. (il.101).

Obrona przestrzeni powietrznej nad Gdańskiem powierzona była *Flakgruppe Danzig*, który z kolei jako część późniejszej *Flakgruppe Westpreussen* podlegała dowództwu 1. Okręgu Powietrznego (*I. Luftgau*) z Królewca⁴³³. Wg. spisu jednostek obrony przeciwlotniczej z lutego 1943 r. w Gdańsku znajdowało się w sumie 68 ciężkich dział kal. 8,8 cm, 6 dział automatycznych średniego kal. 7,5 cm oraz 130 dział lekkich kal. 2 cm., zgrupowanych w sumie w 8 ciężkich, regularnych bateriach, 2 ciężkich bateriach pomocniczych, 2 bateriach rezerwy, baterii ognia zaporowego (sześć dział automatycznych średniego kalibru), 4 bateriach lekkich oraz 2 lekkich tzw. *Heimat-Flakbatterie*⁴³⁴. Szczególną uwagę zwracano, co oczywiste, na obronę przestrzeni powietrznej nad strategicznie ważnymi zakładami produkcji w stoczni i rejonie portu wewnętrznego (to zadanie powierzono silnej *Untergruppe Danzig-Nord*, która miała swoje działa roztawione m.in. koło Wisłujścia)⁴³⁵.

Z punktu widzenia Góry Gradowej szczególnie interesujące wydają się lekkie formacje obrony przeciwlotniczej, zarówno regularne, jak i „rodzime” (*Heimat-Flakbatterie*). Te ostatnie zostały w Gdańsku wprowadzone w pod koniec 1942 r., a wyróżniała je obsługa, która rekrutowała się z przeszkolonych cywilów⁴³⁶. Część z dział należących do tego typu jednostek zostało ulokowane m.in. Biskupiej Górze⁴³⁷, z czego (drogą analogii) można wysunąć ostrożny wniosek o obsadzeniu przez tą formację także i zboczy Gradowej Góry. Z drugiej strony w tym samym czasie, kiedy prawdopodobnie powstały pierwsze punkty obrony plot. na opisywanym wzgórzu, powołano do życia także 877. *leichte Flakbatterie*, co może sugerować o przeznaczeniu jej właśnie na teren opisywanego w tej pracy wzgórza. Bardzo więc możliwe, że zadanie obrony gdańskiej nieba z pozycji na Górze Gradowej zostało

⁴³³ G.Tessin, *Verbände und Truppen*, Bd.14, Osnabrück 1980, s.461.

⁴³⁴ BA-MA, RH 53-20/28, s.29.

⁴³⁵ BA-MA, RH 53-20/24, s.3; G.Tessin, *Verbände und Truppen*, Bd.14, Osnabrück 1980, s.461.

⁴³⁶ BA-MA, RH 53-20/28, s.76-77.

⁴³⁷ G.Tessin, *Verbände und Truppen*, Bd.14, Osnabrück 1980, s.461.

powierzone którejś z wymienionych wyżej formacji – początkowo 877. lekkiej baterii obrony plot. , a następnie np. którejś z dwóch „rodzimych” baterii.

Prawdopodobnie w tym samym czasie (tj. 1942, a także 1943 r.⁴³⁸) większość budynków na forcie została także zaadoptowana bądź na stanowiska obserwacyjne obrony przeciwlotniczej, bądź też na same schronienia. Największa deformacja dotknęła reditę napoleońską, którą zwieńczono żelbetonową konstrukcją (wieżą obserwacyjną – il.99), dla wzniesienia której uszkodzono bądź też częściowo zniesiono wały ziemnego nasypu i przedpiersia⁴³⁹. Niewielkie betonowe kioski ustawiono także na dachu kaponiery południowej (il.103) oraz na bastionie Notzkenberg (il.104). W pozostałych obiektach ograniczono się głównie do zabezpieczenia przez przemurowania wejść i innych otworów – dotyczyło to m.in. poterny do bastionu Notzkenberg, baterii moździerzy oraz bastionu Kessela⁴⁴⁰. Ponadto ścianą przeciwpodmuchową zabezpieczono wejście do galerii przeciwsłonecznej kaponiery środkowej (il.102), a majdan fortu (w bezpośrednim sąsiedztwie wozowni artyleryjskiej) wyposażono w zakopany głęboko w ziemię, murowany zbiornik przeciwpożarowy⁴⁴¹. Niewykluczone (a nawet dość prawdopodobne), że przeprowadzono wówczas także i inne zmiany w strukturze istniejących obiektów, jak i całego fortu, lecz nie sposób dziś je w pełni odtworzyć.

Nadanie umocnieniom Góry Gradowej takiej, a nie innej funkcji zaprzepaściły plany urbanistów niemieckich, którzy już od początków lat 40. XX w. dostrzegali dla tego rejonu zgoła odmienną linię rozwoju. Wraz z przyłączeniem Gdańska do Rzeszy Niemieckiej opracowano cały szereg koncepcji przebudowy zespołu śródmieścia, zarówno dość umiarkowanych, jak i proponujących radykalne zmiany (fragmenty plansz dot. Góry Gradowej prezentowane są na il.105-107). We wszystkich z nich teren obecnego kwartału Grodzisko był traktowany jako zielony kompleks terenów rekreacyjnych, stanowiących zaplecze dla mających powstać zespołów biurowych. Planowano z jednej strony zachować zieleń, a nawet w pewnym stopniu podkreślić walory rekreacyjne okolicy poprzez organizację nowych boisk sportowych i ogrodu różanego, lecz z drugiej strony zakładano wzniesienie rozbudowanych kompleksów budynków z przeznaczeniem ich na cele administracyjne i wojskowe, które miały zdominować okolicę swoją wielkością. Należy podkreślić, że

⁴³⁸ R.Hirsch, *Staż badań*, s.72; I.Strzok, *Strategia rewitalizacji cz. IV*, s.35 i n.

⁴³⁹ *Gdańsk-Grodzisko. Studium koncepcyjne...*, s.93; I.Strzok, *Inwentaryzacja konserwatorska redity*, s.6.

⁴⁴⁰ K.Biskup, *Rozwój historyczny układu*, s.21.

⁴⁴¹ O jego istnieniu i jakoby wojennym pochodzeniu („był na placu przed przyjęciem” – tj. przed czerwcem 1945 r.) wspomina protokół zdawczo-odbiorczy między PR Gdańsk a Dyрекcją Okręgową Poczty i Telegrafów z przełomu 1951 i 1952 r. – zob. APG 1358/111, s.106.

całkowicie nie liczone się zabytkowym charakterem fortyfikacji i nie podjęto nawet najmniejszych prób włączenia ich w system nowych, planowanych inwestycji⁴⁴².

Dzięki jednak rozwojowi sytuacji i ulokowaniu silnego punktu obrony plot. na Górze Gradowej projekty przeobrażenia tej części miasta w nowe zaplecze administracyjne całego śródmieścia zostały (jak się zdaje) przeznaczone do realizacji w późniejszym czasie, a w ostateczności nigdy nawet nie rozpoczęte. Okres II wojny światowej (nie licząc oczywiście samych wydarzeń z marca i kwietnia 1945 r.) praktycznie w ogóle nie wpłynął na zmianę funkcji i form kwartału Grodzisko. Działał kościół i szpital Bożego Ciała, znajdujące się obok cmentarze, budynki administracyjne usytuowane na Nowych Ogrodach, zespół więzienny, a także dom bractwa strzeleckiego, który w latach 1939-1945 szczególnie często był wykorzystywany m.in. na organizację różnych uroczystości NSDAP.

Szczęśliwie działania wojenne pod koniec marca 1945 dość łaskawie obeszły się z fortyfikacjami Góry Gradowej. Wprawdzie pas zachodnich umocnień (zarówno Gradowa, jaki i Biskupia Górka) zostały wyznaczone jako silne punkty obrony, ale wobec beznadziejnej sytuacji nie udało się utrzymać tych pozycji. Wieczorem 27 marca 1945 r. oddziały niemieckie jeszcze trzymały pozycje na forcie (front przebiegał w tym momencie od Nowego Portu wzdłuż kanału portowego przed wyspą Ostrów, przez Suchanino, Siedlce i Pohulanę do Orunii). W środku nocy, przed godz. 2, słaba obsada fortu wycofała się jednak na wcześniej upatrzone pozycje na Biskupiej Górze, gdzie następnie się poddała. Tym samym Góra Gradowa uniknęła zniszczeń, oddając swoje umocnienia prawdopodobnie bez dłuższej walki⁴⁴³.

Z rejonem Góry Gradowej w okresie II wojny światowej wiąże się wiele mitów pobudzających wyobraźnię poszukiwaczy skarbów. Autor niniejszego opracowania osobiście kilkakrotnie słyszał relacje dawnych mieszkańców Gdańska, którzy przytaczali historię, jakoby fort posiadał podziemne połączenie z sercem Starego Miasta, a mianowicie tunel, którego jedno z wejść miał znajdować się w bezpośrednim sąsiedztwie kościoła św. Katarzyny, w miejscu, w którym biegnie dziś asfaltowa nawierzchnia ul. Wielkie Młyny.

Wg. innej jeszcze relacji, przytaczanej tym razem przez redakcję miesięcznika „Odkrywca”, na wzgórzu od 1943 r. miała funkcjonować tajna siedziba A.Forstera, *Gauleitera* całego okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie, gdzie miały odbywać się tajne narady i

⁴⁴² P.Lorens, *Uwarunkowania urbanistyczne*, s.7-9.

⁴⁴³ B.Hajduk, *Tragiczny rok 1945*, [w:] *Historia Gdańska t.IV, cz.2 1920-1945*, pod red. E.Cieślaka, Sopot 1999, s.333; H.Voellner, *Die letzten Tage der Schlacht um Danzig (I)*, Unser Danzig, Nr.6, 35.Jg, 1985, s.10.

spotkania z najbardziej zaufanymi współpracownikami. Co więcej – gdzieś w rejonie fortu miały zostać zdeponowane także w specjalnym ukryciu skrzynie amunicyjne wypełnione cennymi archiwaliami NSDAP z Gdańska. Relacje te stały się podstawą prowadzonych dwukrotnie (w 2006 oraz 2008) eksploracji terenowych, mających na celu lokalizację owego „skarbu” A.Forstera. Choć nie zakończyły się one sukcesem, to trudno uznać je za całkowicie bezowocne. Dzięki badaniom terenowym udało się przy okazji potwierdzić lokalizację dotychczas jedynie prawdopodobnie istniejących jeszcze w szczątkowej formie podziemnych chodników łączących kaponierę środkową z galerią przeciwskaupową, a także zlokalizować pozostałości po klatce schodowej wejścia do najdłuższej z istniejących na forcie potern, która komunikowała dno fosy suchej z dziedzińcem lunety Börstella⁴⁴⁴.

Wydaje się, że to właśnie tego typu nieinwazyjne (badania georadarem) i inwazyjne (prace ziemne) prace są dają obecnie jedyną możliwość potwierdzenia słuszności danych informacji. Rewelacje tego typu bowiem nie sposób dziś na podstawie jedynie badań dostępnych źródeł potwierdzić, lecz jednocześnie nie można ich całkowicie zanegować. Chociażby obecnie, w momencie pisania niniejszej pracy, trwają przygotowania czynione przez przedstawicieli Politechniki Gdańskiej oraz autora niniejszego opracowania, aby wejść do dotąd nieopisanego pomieszczenia, do którego włącz znajduje się w ścianie oporowej ul. 3 Maja, w połowie długości peronu pierwszego dworca głównego PKP w Gdańsku. Wg. wszelkiego prawdopodobieństwa przestrzeń znajdująca się za opisanym włączem (il.108) została w czasie II wojny światowej zaadoptowana na schron plot., a on z kolei powstał na bazie wcześniejszego obiektu zlokalizowanego w dawnym wykopie, który komunikował przeciwskaupę fosy głównej ze skarpą wzgórza (początki tego dzieła, jak zostało to jeszcze w rozdziale drugim, sięgają 1812 r.).

W latach 1939-1945 na forcie Góry Gradowej ponownie zagościło wojsko. Fort ponownie zyskał na znaczeniu strategicznym w całym mieście, stając się obok Biskupiej Górki, najlepiej ufortyfikowanym stanowiskiem w obrębie śródmieścia. Obiekt został obsadzony załogą, uzbrojony, a od 1942 r. przystosowany do zupełnie nowej roli jednego z silniejszych zapewne punktów obrony przeciwlotniczej Gdańska. M.in. z tego też powodu zaniechano najprawdopodobniej realizację zakrojonego na wielką skalę projektu przebudowy rejonu obecnego kwartału Grodzisko, który miał stać się dużym kompleksem budynków administracji cywilnej i/lub wojskowej.

⁴⁴⁴ Ł.Orlicki, *Tajemnice „króla Alberta”*, Odkrywca, nr 1(84) 2006, s.6-9; Idem, *Tajemnice „króla Alberta”* cz.2, Odkrywca, nr 4 (87) 2006, s.5; Idem, *Gradowa Góra*, Odkrywca, s.6-9.

Wnioski końcowe

Fort Góry Gradowej przeszedł w ciągu 131 lat (od 1814 do 1945 r.) gruntowną metamorfozę. Oczywiście, z jednej strony dotyczyła ona w samej formy fortyfikacji i kształtu poszczególnych obiektów fortecznych, które zostały całkowicie zmienione podczas generalnej modernizacji tej części umocnień na przełomie lat 60. i 70. XIX w. Wydaje się jednak, że ważniejsze były jednak nowe funkcje, jakie nadano umocnieniom Góry Gradowej w omawianym okresie.

Od końca XIX w. zaczęto wykorzystywać położenie wzgórza jako miejsce najbardziej predestynowane do funkcji związanych z komunikacją. Wpierw urządzono na forcie garnizonową stację telegraficzną, po kilku latach rozbudowaną w stację radiotelegraficzną. W okresie międzywojennym również nad Górą Gradową wzniesiono maszty – tym razem jednak cywilnej, państwowej stacji nadbrzeżnej. Prawdopodobnie na jej podstawie rozpoczęła działalność w końcu także i wojskowa stacja radiowa, już pod koniec 1939 r. Zaskakujące, że funkcje – nazwijmy je telekomunikacyjne – Góra Gradowa w większym lub mniejszym stopniu utrzymała zresztą do dziś. Po 1945 r. ulokowano na terenie starego fortu pierwsze nadajniki rodzącego się PR Gdańsk, następnie magazyny Służby Radiofonizacji Kraju, tzw. zagłuszarkę RWE, a później warsztaty i biura Zarządu Radia i Telewizji, Przemysłowego Instytutu Telekomunikacji i Telekomunikacji Polskiej S.A.

Po 1814 r. fortyfikacje Góry Gradowej wyraźnie usunęły się w cień, oddając palnę ważności w systemie zachodnich umocnień Biskupiej Górze. Tak naprawdę aż do 1920 r. fort Góry Gradowej, nawet mimo modernizacji z lat 60. i 70. XIX w. nie przedstawiał sobą już większej wartości w porównaniu z pozostałymi fragmentami fortyfikacji czy dziełami obronnymi Gdańska. Wydarzenia z lat 1919-1920 nieco przeczą tej tezie, lecz z drugiej strony w owym czasie o znaczeniu fortu przesądzały przede wszystkim jednostki skoszarowane w forcie, a nie tyle sam system umocnień, który przecież już w 1919 r. został prawdopodobnie częściowo rozebrany.

Utrata znaczenia militarnego zrekompensowana została częściowo nadaniem zupełnie nowej funkcji terenu atrakcyjnego pod względem rekreacyjnym. Pierwsze tego symptomy pojawiły już wraz z zagospodarowaniem wschodniej skarpy wzgórza i zespołu redity na

potrzeby Szkoły Wojennej w latach 90. XIX w., lecz w pełni walory turystyczne Góry Gradowej zostały ujawnione dopiero w okresie międzywojennym, kiedy urządzono tam park miejski oraz kwatery dla studentów. Dziś, po dziesiątkach lat zapomnienia, idea uczynienia z Góry Gradowej ponownie atrakcyjnego miejsca, jest odnawiana.

Natomiast wśród kilku stałych cech, które nie uległy zmianom w omawianym okresie, z pewnością znajduje się zachowany układ komunikacyjny całego zespołu fortecznego Góry Gradowej. Do 1945 r. główne trakty wiodły na szczyt wzgórza prostopadle do głównej miejskiej fosy (później: *Promenade*, dziś ul. 3 Maja), a na samych umocnieniach układ komunikacyjny ogniskował się wokół majdanu (dziećnińca), od którego biegły pochylnie na korony wałów bastionów.

Nie zmieniła się też dominująca rola Góry Gradowej w najbliższej okolicy. Mimo przeobrażeń w całym regionie, który był od XIX w. traktowany jako naturalny rezerwuuar przestrzeni dla rozwijającego się organizmu miejskiego, wzgórze to do dziś pozostało dominantą (być może już nie tak wyraźną, jak niegdyś) i wciąż wyznacza wyraźną granicę śródmieścia Gdańska. Przez dekady wyciągano z tego faktu wnioski, lokalizując na szczycie wzgórza bądź punkty widokowe, bądź też stanowiska obrony plot.

Historia fortu Góry Gradowej jest historią niedocenioną, postrzeganą zapewne jako nieatrakcyjna, szczególnie w porównaniu z sąsiednimi zabytkami Starego i Głównego Miasta. Niezasłużenie. Dzieje samego wzgórza, jak i umocnień zlokalizowanych nań są naznaczone piętnem strefy buforowej, granicznej – między śródmieściem a przedmieściem. Historia dzieł zewnętrznych, a wśród nich i Góry Gradowej, trafnie określanych mianem wewnętrznego przedmieścia, cechuje pewna odrębność, osobliwy charakter wynikający z jednej strony z peryferyjnego położenia względem centrum, a z drugiej strony bycia rogatkami miasta. W obrębie Góry Gradowej zwarte osiedla powstały później, niż w innych rejonach miasta, ustępując pola wpięciu np. cmentarzom czy ważnym traktom komunikacyjnym. Ponadto po drugiej stronie wałów miejskich ciążyły ku Gdańskowi podmiejskie osady, stając się niejako zapleczem też i dla samej Góry Gradowej.

Suplement – pojęcia

kwartał Grodzisko (Grodzisko) – nazwa całego obszaru zawartego między ciągiem ul. Nowe Ogrody, ul. Powstańców Warszawskich, ul. gen. H. Dąbrowskiego oraz ul. 3 Maja wraz z włączonym do niego obszarem lunety Börstella/Senarmonta (oficjalnie leży on już poza obszarem kwartału, ale ze względów historycznych będzie on oczywiście w pracy rozpatrywany). Tym samym obok terenów dawnych umocnień w jego granicach leżą tereny m.in. dawnych cmentarzy z ich relikdami, zespół świątyni i poszpitalny Bożego Ciała, zabudowania sądów i policji, areszt śledczy, stacja benzynowa.

zespół umocnień (fortyfikacji) Góry Gradowej / Grodzisko – termin tożsamy dla całości terenów dawnych fortyfikacji, które obecnie da się wykreślić, a które w uproszczeniu, zawarte były niegdyś między Bramą Siedlecką (Nowych Ogrodów) a Bramą Oliwską. W zespół fortyfikacji Góry Gradowej zaliczamy więc zarówno rejon bastionu Kessela (Neubauera) oraz fort, jak i lunetę Börstella (Senarmonta) wraz z otulinami wszystkich wymienionych części składowych, a także teren, którydy przebiegały dawne transzeje.

fort Góry Gradowej/Grodzisko – teren wyznaczony przebiegiem fosy suchej oraz muru Carnota i skarpy wzgórza; części strukturalne fortu to: bastion Jerozolimski, bastion Kurkowy (WCK i WSK), bastion Notzkenberg (NCK), a także majdan oraz zespół reduty napoleońskiej.

Góra Gradowa – termin odnoszący się do wzniesienia (wzgórza morenowego), którego zasięg dziś trudno jednoznacznie określić (szczególnie granice północną i zachodnią); wobec licznych prac ziemnych, które miały miejsce w okresie od XVII do końca XIX w., a także zmian krajobrazu wokół góry (likwidacja bastionów wew. ciągu pod koniec XIX w., przecięcie Góry Gradowej nowymi szlakami komunikacyjnymi itp.). granice wzniesienia zostały już bezpowrotnie zatarte; zasięg Góry Gradowej w swej pierwotnej (tj. najszerszej) formie można ograniczyć od strony południowej Nowymi Ogrodami, a od wschodu – Starym Miastem.

dzieło rogowe Góry Gradowej – nieistniejące już ziemne dzieło obronne powstałe w 1655 i rozbudowywane w następnych latach (w swej zasadniczej formie przetrwało do przebudowy z lat 1867-1874); relikdami po nim jest w przeważającej części dzisiejszy narys bastionu Jerozolimskiego oraz zachowany układ wysokościowy bastionu Kurkowego (WCK, WSK) i bastionu Notzkenberg (NCK).

„okulary” Ste(i)nbocka – nieistniejące już ziemne dzieło łączące ze sobą dawne założenia obronne Góry Gradowej (dzieło rogowe) z systemem wewnętrznego, zachodniego ciągu umocnień (z fosą i kurtyną bastionu Bożego Ciała oraz bastionu św. Elżbiety). Znanie sporadycznie także pod nazwą „nowego dzieła” (*Neues Werk*).

bastion Jerozolimski – najwyższe (ok. 53 m n.p.m.) i najlepiej zachowane. dzieło obronne całego zespołu umocnień Góry Gradowej (jego początków można doszukiwać się już w 1655 r.); nazwa odnosi się do Domu Jerozolimskiego, który zlokalizowany był w kierunku zachodnio-północnym od dzieła obronnego. Na szczycie bastionu stoi tzw. Pomnik Milenijny w postaci krzyża.

bastion Kessela (bastion Neubauera) – część ciągu fortyfikacji przecinających dolinę Potoku Siedleckiego, łączącego umocnienia Gradowej oraz Biskupiej Górki. Powstałe pod koniec XVIII w. dzieło obronne w tzw. drugim okresie pruskim (lata 1814-1920) przez większość czasu nosiło nazwę *Bastion Kessel* (współcześnie używana nazwa nawiązuje do inżyniera francuskiego Christiana Neubauera, który w 1685 r. ostatecznie dokończył prace związane z budową bastionu, zapoczątkowane jeszcze przez Jerzego Strakowskiego). Obecnie bastion Neubauera, choć historycznie ciąży zdecydowanie bardziej ku linii umocnień doliny Potoku Siedleckiego, stanowi część obszaru PKFM „Twierdza Gdańsk” i jest wraz z fortem najczęściej rozpatrywany (jest jedną z części składowych zespołu fortecznego Góry Gradowej). Bezpośrednio związany z nim jest także park poforteczny, zlokalizowany na przedpolu bastionu. W związku z istnieniem w XIX w. dwóch nazw, które w kontekście dzisiejszej nazwy mogą się mylić (bastion Kessela = bastion Neubauera, a rawelin Neugebauer) zaleca się wymienne stosowanie pierwszych dwóch pojęć.

rawelin Neu(ge)bauera – nieistniejące obecnie już dzieło ziemne zlokalizowane pierwotnie między bastionem Kessela a Notzkenberg; chociaż niemiecka nazwa wywodziła się – podobnie jak współczesne określenie dawnego bastionu Kessela – od Christiana Neubauera, zdaje się słusznym, aby zastosować pisownię w postaci Neu(ge)bauer, by łatwiej odróżnić określenie dotyczące nieistniejącego już dzieła ziemnego (określanego w XIX w. jako rawelin Neugebauera) od obecnej zakorzenionej nazwy bastion Neubauera, tożsamej dla dawnego bastionu Kessela, a z drugiej strony podkreślić wywód nazwy tego dzieła ziemnego od francuskiego inżyniera z końca XVIII w.

luneta Börstella, luneta Senarmonta – połowe dzieło fortyfikacyjne, posiadające jedno lub dwa czoła (części dzieła obronnego zwrócone w kierunku przedpola) i dwa boki (boczne

ściany prostego dzieła obronnego), tył pozostawał odkryty; budowane z wałów ziemnych osłoniętych fosą, czyli szanców; zwykle wysunięte w kierunku pozycji wroga; pierwotnie luneta została wzniesiona w 1807 r. przez Prusaków (szaniec Bousmarda); po zniszczeniach spowodowanych przez działania wojenne został on przez fortyfikatorów francuskich odbudowany i wzmocniony, zyskał też nową nazwę – luneta Senarmonta. Po ponownym przejęciu twierdzy przez Prusy dzieło po raz trzeci zmieniło nazwę, tym razem na Lunetę Börstella. Po 1919 r. traci na znaczeniu, jest praktycznie nieużywana. Dziś to dzieło obronne jest mocno zniekształcone, a na jego terenie znajduje się użytek ekologiczny „Luneta z Pasikonikiem”; obecnie używana nazwa – luneta Senarmonta – nawiązuje do terminu wprowadzonego w okresie francuskiej okupacji Gdańska.

Wysokie Czoło Kurkowe (WCK), bastion Kurkowy – dzieło strukturalne fortu Góry Gradowej, flankujące od zachodu majdan fortu; swoją formę uzyskało podczas modernizacji umocnień w latach 1867-1874; nazwa niemiecka to *Bastion Schütz* (stąd na niektórych mapach współczesnych i w opracowaniach można spotkać jedną nazwę dla WCK i WSK w postaci bastionu Kurkowego) Zarówno cała niemiecka, jak i część polskiej nazwy nawiązuje do tradycji stowarzyszeń strzeleckich (kurkowych) gdańszczan, które od późnego średniowiecza ćwiczyły w okolicy.

Niskie Czoło Kurkowe (NCK), bastion Notzkenberg – dzieło strukturalne fortu Góry Gradowej, stanowiące zach-płd. część fortu Góry Gradowej; swoją formę uzyskało podczas modernizacji umocnień w latach 1867-1874; częściowo tożsame z wcześniejszym dziełem ziemnym *Bastion (Saillant) Notzkenberg*; nazwa niemiecka nawiązywała do wzniesienia *Notzkenberg*, które znajdowało się niegdyś w miejscu dzisiejszego NCK (w odróżnieniu od pozostałych nazw dzieł strukturalnych, w tym przypadku nazwa własna bastionu nie podlega odmianie przez przypadki, ponieważ wywodzi się ona nie od nazwiska, tak jak to ma miejsce przy bastionie Kessela czy lunecie Börstella, lecz od nazwy własnej dawnego wzniesienia).

Wysokie Skrzydło Kurkowe, rzadziej: Wysoki Bark Kurkowy (WSK) - dzieło strukturalne fortu Góry Gradowej flankujące od południa majdan fortu; swoją formę uzyskało podczas modernizacji umocnień w latach 1867-1874; częściowo tożsame z wcześniejszym dziełem ziemnym *Bastion Schütz* (bastion Kurkowy) Zarówno cała niemiecka, jak i część polskiej nazwy nawiązuje do tradycji stowarzyszeń strzeleckich (kurkowych) gdańszczan, które od późnego średniowiecza ćwiczyły w okolicy. Podobnie, jak w przypadku WCK, na niektórych współczesnych mapach i w opracowaniach określone razem z WCK jako bastion Kurkowy.

Park Kulturowy Fortyfikacji Miejskich „Twierdza Gdańsk” (w skrócie: PKFM „Twierdza Gdańsk”) – jednostka budżetowa Gminy Miasta Gdańska zarządzająca terenem zespołu fortu Góry Gradowej; powstała w 2002 r. z przekształcenia działającego wcześniej Parku Kultury i Wypoczynku „Grodzisko”; wbrew nazwie jednostka ta nie jest parkiem kulturowym fortyfikacji w rozumieniu ustawy o ochronie zabytków, a swoim zasięgiem obejmuje wyłączenie fortyfikacje zlokalizowane w obrębie kwartału Grodzisko.

reduta napoleońska - współczesna nazwa dot. jednego z najcenniejszych obiektów zespołu fortu: potężnej skazamatowanej, pięciobocznej budowli z działobitniami artyleryjskimi, powstałej w latach 1811-1812 (najstarszy, murowany obiekt fortu). Pierwotna nazwa użyta w projekcie gen. Haxo: *Fort Vauban*; w późniejszym okresie – *Reduit Hagel*, *Reduit Horn*. Sporadycznie niepoprawnie była określana także jako *Bastion Horn*. Przebudowywana co najmniej dwukrotnie w XIX w., pod koniec stulecia straciła swój militarny charakter, stając się zapleczem rekreacyjnym dla działającej nieopodal Szkoły Wojennej. W 1942 r. mocno zniekształcona żelbetową pokrywą oraz wieżyczką obserwacyjną. Obecnie można spotkać się także z funkcjonującą nazwą reduta napoleońska, lecz jest to – w porównaniu z pojęciem reduta – określenie mniej precyzyjne.

zespół reduty napoleońskiej – zespół pomieszczeń oraz obiektów związanych funkcyjnie i przestrzennie z redutą napoleońską; do zespołu zaliczamy (oprócz samej reduty): fosę, przeciwskarpę reduty z galerią strzelecką, klatkę schodową prowadzącą do podnóża skarpy Góry Gradowej, podziemne chodniki komunikujące redutę z przeciwskarpą oraz wartownią bramy północnej.

wozownia (artyleryjska) – duży, wolnostojący budynek wzniesiony w latach 70. XIX w. (prawdopodobnie w 1875 r.), o konstrukcji szachulcowej, zlokalizowany w zachodnio-północnej części majdanu fortu, pierwotnie przeznaczony do przechowywania ławet i konstrukcji umożliwiających transport artylerii czy amunicji; w okresie Wolnego Miasta Gdańska przekształcony w budynek mieszkalny i takie funkcje pełnił do początku 2009 r. (w momencie pisania niniejszej pracy trwa eksmisja mieszkańców z socjalnych mieszkań w Wozowni)

koszary schronowe – budynek zbudowany w latach 1870-1872 na majdanie fortu Góry Gradowej; powstałe koszary podwalne były przeznaczone dla jednej kompanii; obecnie budynek mieści w sobie biuro PFKM „Twierdza Gdańsk”, salę wystawienniczą, a także magazyny, warsztat i garaż; w przeszłości (po 1920 r.) siedzibę miały w Koszarach różne

korporacje studenckie, nadbrzeżna radiostacja WMG (*Küstenfunkstelle*), w latach 1939-1945 jednostki stacjonujące na forcie, a w okresie powojennym różne organizacje i instytucje: m.in. Polskie Radio Gdańsk, tzw. zagłuszarka RWE, jeden z oddziałów TVP S.A., PIT S.A., a także schronisko dla bezdomnych.

zbrojownia (rzadziej: arsenał) – zbudowana ok. 1880 r. zbrojownia zlokalizowana została u podnóża fortu (dziś: przy ul. 3 Maja); swoje pierwotne funkcje straciła już na początku lat 20. XX w., kiedy to została zaadaptowana na mieszkania (funkcję tę pełni do dzisiaj). Niekiedy poza niemiecką nazwą *Zeughaus* spotykana także inna: *Artillerie-Gebäude*.

Związanym funkcjonalnie ze zbrojownią budynkiem jest także dawna, niewielka wozownia, która dziś w zniekształconej formie znajduje się za zbrojownią.

poterna Wysokiego Czoła Kurkowego (WSK) – chodnik ciągu komunikacyjnego łączącego majdan Fortu z NCK. Spotykana nazwa to także: poterna do Niskiego Czoła Kurkowego.

zespół poterny Wysokiego Czoła Kurkowego [WSK] / poterny do bastionu Niskiego Czoła Kurkowego [NCK] – zespół pomieszczeń skupionych wokół poterny WSK – oprócz chodnika komunikacyjnego cztery pomieszczenia laboratorium i magazynu prochowego; obecnie dwa z nich są zaadaptowane na stałe ekspozycje historyczne, trzecie na salę wielofunkcyjną (z przeznaczeniem na późniejszą ekspozycję), a także na trafostację.

bateria moździerzy – unikatowy w skali kraju obiekt militarny zbudowany w latach 1868-1869 na terenie fortu Góry Gradowej; zespół ośmiu kazamat artyleryjskich przeznaczonych dla moździerzy ulokowanych w nasadzie WCK, przy kaponierze środkowej.

poterna baterii moździerzy – chodnik ciąg komunikacyjny łączący majdan fortu z baterią moździerzy oraz dnem suchym fosy w rejonie kaponiery środkowej.

zespół baterii moździerzy – zespół pomieszczeń skupionych wokół baterii moździerzy – oprócz jej samej i chodnika komunikacyjnego prowadzącego do niej, także blokhauz poterny baterii moździerzy (kondygnacja wyżej) oraz dwa pomieszczenia flankujące po obu stronach samą poternę (wtórne do pierwotnego założenia, tj. wybite prawdopodobnie po modernizacji z lat 1867-1874).

galeria strzelecka – podłużny obiekt ulokowany w nasadzie bastionu Notzkenberg (NCK), przeznaczony do jej obrony; galeria strzelecka skomunikowana jest z poziomem bastionu

Notzkenberg za pomocą klatki schodowej; od strony północnej przylega do niej tzw. kaponiera wschodnia (kojec wschodni).

dom walmistrza – budynek mieszkalny wzniesiony na bastionie Notzkenberg (dziś: bastionie Neubauera) w latach 80. XIX w., przeznaczony dla urzędnika Urzędu Fortyfikacji garnizonu gdańskiego, który odpowiedzialny był za utrzymanie w odp. stanie technicznym wybranego (w tym wypadku: bastionu Neubauera) fragmentu umocnień miejskich. Obecnie budynek mieszkalny.

tz. nowe koszary – budynek wzniesiony prawdopodobnie już 1914 r. (na pewno przed końcem I wojny światowej), na skraju majdanu fortu, nad zespołem bramy północnej. Był to drugi na forcie Góry Gradowej budynek koszarowy, stąd też obowiązująca nazwa w postaci nowych koszar, już w okresie międzywojennym. Dotychczas przyjęło się błędnie określać ów obiekt jako budynek radiostacji, wiążąc jego powstanie z działalnością na forcie radiostacji nadbrzeżnej w okresie WMG. Podobnie jak większość budynków fortu w latach 1924-1939 we wnętrzach tzw. nowych koszar siedziby znalazły różnego rodzaju organizacje studenckie. Przejęta przez wojsko ponownie w dobie II wojny światowej. Po oddaniu fortu przez Armię Czerwoną służył kolejno różnym instytucjom związanym z łącznością i technologiami komunikacyjnymi: Polskiemu Radiu, Dyrekcji Poczty i Telegrafów, Zarządowi Radia i Telewizji, Państwowemu Instytutowi Telekomunikacji (to za kadencji tej placówki dobudowano pole część jednej kondygnacji na budynku i pole antenowe na dachu, znacznie zniekształcając pierwotną formę) i ostatnio - Telekomunikacji Polskiej S.A.

kaponiera południowa - jedna z trzech kaponier wzniesionych w okresie modernizacji umocnień Góry Gradowej w latach 1867-1874; zbudowana została w okresie 1867-1868 mniej więcej w miejscu dawnego rawelina Neu(ge)bauera; jej zadaniem była obrona czynna fragmentu dna fosy suchej za pomocą ognia ze stanowisk artyleryjskich, jak i strzeleckich; po I wojnie światowej siedziba jednej z korporacji Corps Borussia (in WSC); w późniejszych latach przejęta przez wojsko, po 1945 r. służyła krótko prawdopodobnie komunistycznym służbom bezpieczeństwa. Do lat 70. XX w. użytkowana jako magazyn artykułów spożywczych, następnie jako klub młodzieżowy (m.in. słynna w latach 90. XX w. „Kaponiera”). W latach 2007-2008 poddana gruntownej renowacji, dziś mieści w sobie stałą wystawę interaktywną poświęconą fizyce pt. „Energia, Niebo i Słońce”.

kaponiera środkowa - jedna z trzech kaponier wzniesionych w okresie modernizacji umocnień Góry Gradowej w latach 1867-1874; zbudowana została w 1868 r. mniej więcej w

miejscu dawnego rawelina Pulleta (rawelina dzieła rogowego Góry Gradowej); jej zadaniem była obrona czynna fragmentu dna fosy suchej za pomocą ognia ze stanowisk artyleryjskich, jak i strzeleckich; po I wojnie światowej stała się siedzibą jednej z korporacji Corps Cheruscia (in WSC). W późniejszych latach przejęta przez wojsko (takie funkcje utrzymała także i krótko po 1945 r., kiedy w jej wnętrzach, jak i galerii przeciwsłonecznej, zostały zorganizowane magazyny Ludowego Wojska Polskiego). Od 1999 r. mieści się w niej jeden z nielicznych w Gdańsku prawdziwych, tradycyjnych warsztatów kowalstwa artystycznego.

kaponiera północna - jedna z trzech kaponier wzniesionych w okresie modernizacji umocnień Góry Gradowej w latach 1867-1874; zbudowana została w okresie 1868-1869 u **XXXX** jej zadaniem była obrona czynna fragmentu dna fosy suchej za pomocą ognia strzeleckiego (była to najmniejsza ze wszystkich kaponier); budynek został rozebrany po I wojnie światowej w ramach prac związanych z demilitaryzacją obszaru Góry Gradowej.

brama północna – jedna z dwóch głównych bram prowadzących niegdyś na teren fortu, zbudowana w okresie modernizacji z lat 1867-1874; do dnia dzisiejszego w dobrym stanie przetrwała zarówno sama brama, jak i jej wartownia. Część z brukowanej drogi prowadzącej od bramy w kierunku majdanu jest oryginalna.

brama południowa- jedna z dwóch głównych bram prowadzących niegdyś na teren fortu, zbudowana w okresie modernizacji z lat 1867-1874; do dnia dzisiejszego z zespołu bramy południowej przetrwała tylko wartownia w mocno zniekształconej formie.

brama zachodnia- nieistniejąca już brama zlokalizowana w suchej fosie WCK (na odcinku między kaponierą środkową a północną)

kojec wschodni (rzadziej: kaponiera wschodnia) – obiekt powiązany z galerią strzelecką, którego zadaniem była obrona nasady bastionu Notzkenberg (NCK) od strony wschodniej.

schron-wartownia (wartownia, schron pogotowia) i schron-remiza (remiza artyleryjska) – terminy odnoszące się do niewielkich kubaturowo obiektów ceglanych przykrytych nasypem ziemnym, zlokalizowanych na koronie wałów WCK i NCK oraz częściowo (niegdyś) na WSK. Rozróżnienie między schronem-wartownią, a schronem-remizą polega głównie na funkcji, którą obiekty pełniły – pierwsze pełniły rolę pomieszczeń przeznaczonych przede wszystkim dla piechoty, natomiast drugie jako schronienie dla dział, jak i ich dla ich obsługi. Niemieckie nazwy (odpowiednio): *Hohl-Traversal für Mannschaften* i *Hohl-Traversal für*

Geschütze. Dla celów praktycznych spotykane będzie zbiorcze określenie dla wszystkich tego typu obiektów zlokalizowanych na WCK czy NCK w postaci: schrony.

magazyn prochowy (prochownia) - na czas pokoju (pokoju) i wojenna – prochownie na czas pokoju (pokoju, czasu pokoju – różne nazwy, po niem. *Friedens-Pulver-Magazin*) budowane były ze względów bezpieczeństwa na przedpolach twierdzy i służyły do przechowywania prochu czarnego w beczkach – w czasie wojny materiał wybuchowy był przenoszony z prochowni pokojowych do prochowni wojennych (*Kriegs-Pulver-Magazin*), które – jako samodzielne, murowane, sklepione i nakryte nasypem ziemnym budowle zapewniały większy poziom bezpieczeństwa. Prochownie wojenne były ponadto otoczone zazwyczaj wolnostojącym murem, a ściany boczne miały wzmacniane zewnętrznymi przyporami.

laboratorium prochowe (amunicyjne) – pomieszczenia, w których produkowano z surowych materiałów (składowanych głównie w prochowniach) pociski, ładunki miotające i zapalniki; zwykle dobrze oświetlone laboratoria (duże okna odp. zabezpieczone) zawierały w sobie szereg mniejszych pomieszczeń: odlewnię (*Giessraum, Feuerraum*), niewielkie, podręczne magazyny wyprodukowanych półproduktów (*Munitions-Raum*) i podręczną prochownię.

zespół napełniania i przygotowania amunicji – materiały wyprodukowane w laboratoriach przekazywano do rozbudowanych zespołów napełniania i przygotowania amunicji (), gdzie z półproduktów wytwarzano już finalny produkt w postaci gotowej do użycia amunicji strzeleckiej i artyleryjskiej; na zespół składało się zazwyczaj kilka pomieszczeń: napełniarnia, przejściowy magazyn amunicji, podręczna prochownia z przedsionkiem. Na terenie fortu zlokalizowane było kilka tego typu zespołów pomieszc

tzw. willa – nazwa dotycząca budynku zlokalizowanego przy wtórnym do fortu podjeździe (ul. Gradowa), na wschodnim zboczu bastionu Jerozolimskiego; obiekt zlokalizowany został na miejscu dawnego laboratorium amunicyjnego nr 1 w latach 20. XX w. jako dom dla dyrektora jednego z gdańskich banków; funkcje mieszkalne pełni do dnia dzisiejszego.

tzw. Krzyż Milenijny - monument w postaci krzyża stojący na szczycie bastionu Jerozolimskiego, na najwyższym punkcie fortu Góry Gradowej, wzniesiony został w latach 1999-2000. Mierzy on 16,35 m. wysokości i stoi w miejscu, gdzie niegdyś znajdowała się podstawa po mocowaniu działa plot. Monument, choć ahistoryczny w swej formie, to już na stałe zapisał się krajobrazie tej części Gdańska i jest jednym z charakterystycznych punktów

orientacyjnych w śródmieściu. Spotykane nazwy to także: Krzyż Milenium, Pomnik Tysiąclecia, Pomnik Milenijny, Pomnik Tysiąclecia Chrztu Gdańska; wobec istnienia już w Gdańsku monumentu pod nazwą Pomnik Milenijny⁴⁴⁵ sugeruje się używanie zaproponowanego określenia, które nie pozostawia wątpliwości, o którym obiekcie jest mowa.

⁴⁴⁵ Wykaz istniejących pomników i obiektów pomnikowych na terenach gminnych miasta Gdańska (wg stanu na 10.03.2006 r.) przewidzianych do utrzymania i konserwacji przez Zarząd Dróg i Zieleni w Gdańsku (Sygn. akt. 28/B/UZ/2006), s.6.

Wykaz użytych w pracy skrótów

APG	Archiwum Państwowe w Gdańsku
ABD	Adressbuch für Danzig und seine Vororten
ADB	Allgemeiner Deutscher Burschenbund
APHD	Adressbuch für Provinzial-Hauptstadt Danzig
ATB	Akademischer Turnbund
BA-MA	Bundesarchiv-Militärarchiv (Freiburg im Breisgau)
BayHStA	Bayerisches Hauptstaatsarchiv – Kriegsarchiv (München)
BG PAN	Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk
DB	Deutsche Burschenschaft
DEB	Danziger Einwohnerbuch
DL	Deutsche Landsmannschaft
DNN	Danziger Neuste Nachrichten
DS	Deutsche Sängerschaft
DV	Danziger Vorposten
DZ	Danziger Zeitung
GStA PK	Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (Berlin-Dahlem)
NAD	Neues Adressbuch für Danzig
NCK	Niskie Czoło Kurkowe
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
NSDStB	Nationalsozialistische Deutsche Studentenbund
PAAA	Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Berlin)
PKFM	Park Kulturowy Fortyfikacji Miejskich
RVSV	Rothenburger Verband Schwarzer Verbindungen
SA	Sturmabteilung
SS	Schutzstaffel

SHAT	Service Historique de L'Armee de Terre, Archives du Corps du Genie (Vincennes)
SRP	Scriptores Rerum Prussicarum
VC	Vertreter-Convent (Turnerschaften)
WCK	Wysokie Czoło Kurkowe
WSC	Weinhamer Senioren Convent
WSK	Wysokie Skrzydło Kurkowe

Bibliografia

Źródła archiwalne:

Archiwum Państwowe w Gdańsku (APG)

- *zespoły akt*: I 259, 260, 988, 1121, 1358

Bayerisches Hauptstaatsarchiv-Kriegsarchiv München (BayHStA)

- Abt.IV MKr. 4605/2

Bildarchiv des Herder-Instituts, Marburg

- 58195-58198

Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg im Breisgau (BA-MA)

- *zespoły akt*: RH 53-20, RW 20-20

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem (GStA PK)

- *zespoły akt*: I.HA – Rep.151 IC , XI. HA - Karten

Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin (PAAA)

- R 33995

Źródła drukowane:

1. *Adressbuch für Provinzial-Hauptstadt Danzig...* : 1884
2. *Adressbuch für Danzig ...*: 1920-1921, 1924-1925, 1928-1929
3. *Neues Adreßbuch für Danzig...* : 1896-1898, 1900, 1902, 1906, 1914
4. *Danziger Einwohnerbuch* : 1934-1935, 1937/1938, 1942
5. *Scriptores Rerum Prussicarum. Die geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergang der Ordensherrschaft*, hrsg. Th. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke, Bd.IV, Leipzig 1870.
6. *Scriptores Rerum Prussicarum. Die geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergang der Ordensherrschaft*, hrsg. Th. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke, Bd.V, Leipzig 1874.

7. *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r. Dokumenty i materiały, t.I*, Warszawa 1965.
8. Wagner R., *Sammlung technischer Bestimmungen für Fortifications-, Artillerie- und Garnisonbauten*, Berlin 1881.
9. *Wohnungsliste der Offiziere und Beamten der Garnison Danzig* : 1889, 1891-1892, 1894, 1896, 1901/1902, 1904, 1909-1912.

Prasa:

1. Danziger Neuste Nachrichten: 1898, 1923, 1925, 1928, 1939
2. Danziger Vorposten: 1935, 1942
3. Danziger Zeitung: 1914, 1920, 1922
4. Gazeta Gdańska: 1919

Dokumentacja konserwatorska i opracowania studialne (niepublikowane):

1. Bukal G., Kapuściński A., *Ekspertyza techniczna prochowni wojennej fortu Grodzisko w Gdańsku*, Gdańsk 2007.
2. Ciemnołoński J., Philipp S., *Studium konserwatorsko-urbanistyczne do miejscowego planu szczegółowego zagospodarowania przestrzennego i rewaloryzacji śródmieścia Gdańska. Jednostka morfogenetyczna: X – Grodzisko (ZN/3179/XII)*, Gdańsk 1986.
3. *Gdańsk-Grodzisko. Studium koncepcyjne zagospodarowania przestrzenno-programowego wzgórza Grodzisko w Gdańsku na potrzeby Młodzieżowego Centrum Kultury*, Gdańsk 1977.
4. Biskup K., *Rozwój historyczny układu przestrzennego zespołu fortyfikacji Grodzisko*, [w:] *Opracowanie koncepcji zagospodarowania Fortów Napoleońskich („Grodzisko”) w Gdańsku, ul. Trzeciego Maja 9a wraz z inwentaryzacją obiektów i instalacji podziemnych*, Gdańsk 1997.
5. *Decyzja w sprawie uzupełnienia decyzji A-268 wpisującej dobro kultury do rejestru zabytków z dn. 03.03.1998 (L.Dz.WKZ-5340/3/98/1395)*.
6. *Koncepcja zagospodarowania zespołu fortecznego „Fort Grodzisko” w Gdańsku, cz.I. Studium konserwatorskich uwarunkowań dostępności inwestycyjnej „Forty Grodzisko” w Gdańsku*, Gdańsk 1998.
7. Kruczkowski S., Rudziński K., Strzok I., *Fort Grodzisko to dzień więcej w Gdańsku. Projekt aktywizacji i zagospodarowania*, Gdańsk 1999.

8. Labenz J., *Założenia cmentarne w granicach administracyjnych Miasta Gdańska. Studium historyczno-konserwatorskie, czyli historia rozwoju założeń cmentarnych na obszarze Gdańska z wyszczególnieniem chronologii, lokalizacji oraz przynależności wyznaniowej*, Gdańsk 1999.
9. Lorens P., *Problemy kształtowania przestrzeni zespołu pofortecznego Grodzisko w Gdańsku. Raport z seminarium 1.06.1999*, Gdańsk 1999.
10. Lorens P., *Strategia rozwoju Grodziska. Raport podsumowujący prace warsztatowe*, Gdańsk 2001.
11. Lorens P., *Uwarunkowania urbanistyczne rozwoju zespołu Fort Grodzisko*, Gdańsk 2001.
12. Przesmycka A., Duriasz J., Ciechanowski M., Wójcik C., Kowalczyk J., *Projekt ochrony przyrody terenów PKiW „Grodzisko” w Gdańsku ze szczególnym uwzględnieniem ochrony czynnej gatunków roślin i zwierząt chronionych*, Gdańsk 2001.
13. *Rozpoznanie wartości środowiska kulturowego i wnioski konserwatorskie do miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Gdańsk-Śródmieście: rejon Grodzisko (ZN/3183)*, Gdańsk 1996.
14. *Strategia rozwojowa dla Zespołu „Grodzisko”*, Gdańsk 2002.
15. Strzok I., *Ekspertyza możliwości wykorzystania obiektów Fortu Grodzisko w Gdańsku dla utworzenia P.O.P.N. i T. „Hewelanium”*, Paryż-Gdańsk 2003.
16. Strzok I., *Ekspertyza techniczna i funkcjonalna możliwości adaptacji koszar schronowych fortu Grodzisko w Gdańsku na hotel klasy turystycznej*, Paryż-Gdańsk 2002, s.3.
17. Strzok I., *Inwentaryzacja konserwatorska relikwii napoleońskiej fortu Grodzisko w Gdańsku i identyfikacja oryginalnej struktury budowli na podstawie badań archiwalnych*, Paryż-Gdańsk 2004.
18. Strzok I., *Problematyka zachowania, ochrony i konserwacji zespołu „Fort Grodzisko” w Gdańsku. Raport dla Rady Ochrony i Konserwacji Architektury Obronnej przy Generalnym Konserwatorze Zabytków*, Gdańsk 2001.
19. Strzok I., *Strategia rewitalizacji zespołu „Fort Grodzisko” w Gdańsku, cz. IV. Problematyka adaptacji obiektów zespołu „Fortu Grodzisko” w Gdańsku w świetle wytycznych konserwatorskich*, Paryż-Gdańsk 2001.

20. Strzok I., *Strategia rewitalizacji zespołu „Fort Grodzisko” w Gdańsku, cz. VI. Program funkcji rekreacyjnych i turystycznych oraz powiązań komunikacyjnych zespołu Fort Grodzisko*, Gdańsk-Paryż 2001.
21. *Studium wykonalności projektu pn.: „Centrum Hewelianum: Budowa kompleksu edukacyjno-rekreacyjnego w Gdańsku. Etap IB”*, Warszawa 2009.
22. *Wykaz istniejących pomników i obiektów pomnikowych na terenach gminnych miasta Gdańska (wg stanu na 10.03.2006 r.) przewidzianych do utrzymania i konserwacji przez Zarząd Dróg i Zieleni w Gdańsku (Sygn. akt. 28/B/UZ/2006)*.

Źródła elektroniczne (witryny internetowe):

1. Akademia Rzygaczy (www.rzygacz.webd.pl).
2. Gdański System Informacji (www.gis.gdansk.pl).
3. Katalog on-line biblioteki Instytutu Herdera w Marburgu (<http://opac.ub.uni-marburg.de>).
4. Strona poświęcona niemieckiemu ruchowi korporacyjnemu (www.tradition-mit-zukunft.de).

Opracowania naukowe, przewodniki, beletrystyka:

1. *100 Jahre Brunsviga-Brunonia. Festschrift zum 100. Stiftungsfest der Turnerschaft Brunsviga-Brunonia Braunschweig*, Braunschweig 1978.
2. *55 lat Oddziału Gdańskiego Przemysłowego Instytutu Telekomunikacji*, Gdańsk 2005.
3. Abramowicz A., *Urny i ceraunie*, Acta Archeologica Lodziensia, nr 27, Łódź 1967.
4. Abramowicz M., *Promenada 3 Maja*, Kwartalnik Był Sobie Gdańsk, nr 4, Gdańsk 1998.
5. Andrzejewski M., *Kultura, oświata (1920-1939)*, [w:] *Historia Gdańska, t.4 cz.2 1920-1945*, pod red. E. Cieślaka, Sopot 1999.
6. Arke B., *Danzigs Kriegsdenkmäler*, Danzig 1908.
7. Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, Warszawa 1843.
8. Baszanowski J., *Przemiany demograficzne w Gdańsku w latach 1601-1846 w świetle tabel ruchu naturalnego*, Gdańsk 1995.

9. Becker, *Der Nationalsozialistische Deutsche Studentenbund*, [w:] *Danziger Hochschulführer 1935*, Danzig 1935.
10. Becker H., *Von Danzig im Herbst 1939 bis Gross Born im Oktober 1940*, [w:] *Beiträge zur Geschichte der 60. ID (mot.), später Panzergrenadier-Division „Feldherrnhalle“*, hrsg. K. Bellin, Bd.I, bnm, 1979.
11. *Beiträge und Erinnerungen zur Geschichte der Kameradschaft Kurland 1936-1945* (praca niepublikowana).
12. Bertling A., *Danzig. Illustrierter Führer durch den Freistaat Danzig*, Danzig 1924.
13. Białkowski L., *Grodzisko – ośrodek rekreacyjno-rozrywkowy śródmieścia*, Gdańsk 1973 (maszynopis).
14. Biskup K., *Fort Grodzisko – rys historyczny*, [w:] *Zespół forteczny Gdańsk-Wisłoujście. Materiały Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji zorganizowanej pod auspicjami Generalnego Konserwatora Zabytków w ramach Krajowego Programu Ministerstwa Kultury i Sztuki „Ochrona i Konserwacja Architektury Obronnej”*, pod red. P.Molskiego, Gdańsk 1998.
15. Biskup K., *Fortyfikacje Biskupiej Górki w Gdańsku*, Infort, nr 2(9), 1995.
16. Biskup K., *Rejony ograniczeń budowlanych twierdzy gdańskiej w wiekach XIX i XX*, [w:] *Gdańsk - pomnik historii, cz.I*, pod red. A.Kostarczyka, Gdańsk 1998.
17. Biskup K., Berental K., *Fort Grodzisko. Materiały szkoleniowe*, Gdańsk 1999 (maszynopis).
18. Biskup K., Berental K., Rudziński K., *Fort Grodzisko – przewodnik turystyczny z mapą*, Gdańsk 1999.
19. Biskup K., Stankiewicz J., *Fortyfikacje miejskie Gdańska od XVI do końca XIX w.*, [w:] *Gdańsk - pomnik historii, cz.I*, pod red. A.Kostarczyka, Gdańsk 1998.
20. Biskup M., *Układ przestrzenny gdańskiego zespołu miejskiego*, [w:] *Historia Gdańska, t.I do 1454*, pod red. E. Cieślaka, Gdańsk 1978.
21. Blech E., *Die älteste Danzig. Gedanensia. Beiträge zur Geschichte Danzigs – Bd.17*, Danzig 1903.
22. Bogdanowski J., *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa-Kraków 2002.
23. Bogdanowski J., Holcer Z., Kornecki M., *Słownik terminologiczny architektury. Architektura obronna*, Warszawa 1994.
24. Bogucka M., *Kultura materialna i obyczajowość*, [w:] *Historia Gdańska, t.II 1454-1655*, pod red. E. Cieślaka, Gdańsk 1982.

25. Bogucka M., *Życ w dawnym Gdańsku. Wiek XVI-XVII*, Warszawa 1997.
26. Borzestowski W., *Wielka dżuma 1709*, 30 Dni, nr 5(31), 2001.
27. Brandstätter F.A., *Danzgier Sagenbuch. Sagen von der Stadt und ihren Umgebung*, Danzig 1883.
28. Bredow-Wedel, *Historische Rang- und Stammliste des deutsche Heeres, T.II (1905)*, Krefeld 1974.
29. Bukal G., *Fortyfikacje Gdańska 1454-1793*, [w:] *Fortyfikacje Gdańska*, pod red. G.Bukala, Gdańsk 2006.
30. Carstenn E., *Danzig. Führer mit Pharusplan und Abbildungen*, Danzig 1929.
31. Cielątkowska R., Lorens P., *Architektura i urbanistyka osiedli socjalnych Gdańska okresu XX-lecia międzywojennego*, Gdańsk 2000.
32. Cieślak E., *W obronie tronu króla Stanisława Leszczyńskiego*, Gdańsk 1986.
33. Cieślak E., Biernat E., *Dzieje Gdańska*, Gdańsk 1994.
34. *Chronik der Kameradschaft Kurland an der Technischen Hochschule Danzig-Langfuhr 1935-1945*, Osnabrück 1994 (praca niepublikowana).
35. Csombor M., *Podróż po Polsce*, Warszawa 1961.
36. Curicke R., *Der Stadt Danzig historische Beschreibung (1687)*, Hamburg 1976.
37. Cyprian T., Sawicki J., *Agresja na Polskę w świetle dokumentów*, Warszawa 1946.
38. Czerwiński B., *Studia o gusłach, czarach, zabobonach i przesądach ludowych, t.I*, Poznań 1862.
39. Daniluk J., *Miasto skoszarowane*, 30 Dni, nr 1(81), 2009.
40. Daniluk J., *Pulk zwany „kaszubską gwardią”*, 30 Dni, nr 3(77), 2008.
41. *Danzig im Jahre 1852. Der neuste Wegweiser für Fremde und Einheimische*, Danzig 1852.
42. *Danzig mit besonderer Berücksichtigung der geographischen Verhältnisse*, Danzig 1899.
43. *Danzig während der Belagerung im Jahr 1807*, Hamburg 1807.
44. *Danziger Hauskalender* 1975.
45. *Danziger Jahresbuch 1930*, Danzig 1930.
46. Deurer W.G., *Gdańsk i jego kościoły. Dokumentacja 56 zabytkowych istniejących i nieistniejących kościołów Gdańska*, Gdańsk 2003.
47. *Die Akademische Turn-Verbindung Cimbria zu Danzig 1904-1929*, Danzig 1929.
48. *Die Deutschen Studentenschaft WS 1938/1939*, Danzig 1938.
49. Dworzaczkowa J., *Dziejopisarstwo gdańskie do połowy XVI wieku*, Gdańsk 1962.

50. Dublanski H., Rohlfing W., *Militärbauten*, [w:] *Danzig und seine Bauten*, Danzig 1908.
51. Duisburg von, F.K.G., *Geschichte der Belagerungen und Blockaden Danzigs*, Danzig 1808.
52. Eberhard, E.H., *Handbuch des studentischen Verbindungswesens*, Leipzig 1926.
53. *Encyklopedia Powszechna S.Orgelbranda*, t.VII, Warszawa 1900.
54. Fett K., *Die Aufstellung der Gruppe Eberhardt*, [w:] *Beiträge zur Geschichte der 60. ID (mot.), später Panzergrenadier-Division „Feldherrnhalle“*, hrsg. K. Bellin, Bd.I, bmw, 1979.
55. *Führer durch Danzig während der Anwesenheit der Truppenteile des XVII. Armeekorps in Danzig und Umgegend aus Anlaß der Kaiserparade 1910*, Danzig 1910.
56. *Garnison-Waschanstalt zu Danzig*, Zeitschrift für Bauwesen, 36.Jg, 1886.
57. Gliński M., *Ludzie dziewiętnastowiecznego Gdańska*, Gdańsk 1994.
58. Gliński M., Kukliński J., *Kronika Gdańska 997-1997, t.I 997-1945*, Gdańsk 1998.
59. Glücksmann S., *Ruchy społeczne w Gdańsku w początkach reformacji (1522-1526)*, Warszawa 1937.
60. Górniewicz H., *Nazwy Gdańska i jego dzielnic*, [w:] *Historia Gdańska, t.I do 1454*, pod red. E.Cieślaka, Gdańsk 1978.
61. Gruszczyński T., *Wzgórze Grodzisko w Gdańsku*, Jantarowe Szlaki, nr 4(186), R.25, 1982.
62. Gruszkowski W., *Rozwój przestrzenny i demograficzny*, [w:] *Historia Gdańska, t.IV cz.2 1920-1945*, pod red. E.Cieślaka, Sopot 1999.
63. Günther, *Geschichte des Pionier-Bataillons Fürst Radziwill (Ostpreußischen) Nr.1*, Stuttgart 1910.
64. Hajduk B., *Tragiczny rok 1945*, [w:] *Historia Gdańska, t.IV cz.2 1920-1945*, pod red. E. Cieślaka, Sopot 1999.
65. Hassbargen H., *Die Reformation in Danzig 1525*, Danzig 1937.
66. *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648-1939, Bd.III, Ab.V*, München 1979.
67. Hirsch R., *Stan badań nad architekturą Grodziska*, [w:] *Zespół forteczny Gdańsk-Wisłoujście. Materiały Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji zorganizowanej pod auspicjami Generalnego Konserwatora Zabytków w ramach Krajowego Programu Ministerstwa Kultury i Sztuki „Ochrona i Konserwacja Architektury Obronnej”*, pod red. P.Molskiego, Gdańsk 1998.

68. Hirsch R., *Zmiany w architekturze i przeznaczeniu obiektów więziennych przy ul. Kurkowej i jej okolicy w XIX i XX w.*, [w:] *Przegląd Więziennictwa Polskiego. Kwartalnik poświęcony zagadnieniom kryminologicznym i penitencjarnym*, nr 46 (wydanie specjalne: więzienie w Gdańsku w systemach represji XX w.), Warszawa-Gdańsk 2005.
69. Hirsch R., Bukal G., Strzok I., *Fortyfikacje*, 30 Dni, nr 2(52), 2004.
70. Hoburg K., *Geschichte der Festungswerke Danzig*, Danzig 1852.
71. Hołowińska Z., *Rekonesans archeologiczny na wzgórzu „Grodzisko”*, Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej nr 314, Architektura nr 19, Gdańsk 1980.
72. Hopf H., *Sängerschaft in der DS Normannia Danzig 1905-1955*, Braunschweig 1955.
73. Hrabec S., *Nazwy dzielnic i okolic Gdańska*, Poznań 1919.
74. Januszajtis A., *Legendy dawnego Gdańska na nowo opowiedziane*, Gdańsk 2005.
75. Jażdżewski K., Chmielewski W., *Gdańsk wczesnośredniowieczny w świetle badań wykopaliskowych z lat 1948/49*, [w:] *Studia Wczesnośredniowieczne. Studia, materiały, sprawozdania, t.I*, Warszawa-Wrocław 1952.
76. Kamiński S., *Problematyka polska w gdańskiej Radzie Robotniczo-Żołnierskiej*, Rocznik Gdański, T.41, z.2, 1981.
77. Kampe, H.G., *Nachrichtentruppe des Heeres und Deutsche Reichspost. Militärisches und staatliches Nachrichtenwesen in Deutschland 1830 bis 1945*, Waldestrüh bei Berlin 1999.
78. Karpiński A., *„Złe domy“ w miastach Rzeczypospolitej w XVI-XVIII w. Zarys problematyki*, [w:] *Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, pod red. B.Gedigi, Wrocław 2004.
79. Kätner A., *Weisse Fahne über Danzig*, Kiel 1950.
80. Keyser E., *Die Baugeschichte der Stadt Danzig*, Köln-Wien 1972.
81. Keyser E., *Die Danziger Stadtteile*, [w:] *Danziger Hochschulführer 1931*, Danzig 1931.
82. Kiersnowscy T. i R., *Życie codzienne na Pomorzu wczesnośredniowiecznym. Wiek X-XII*, Warszawa 1970.
83. Kiersnowscy T. i R., *Wczesnośredniowieczne skarby z Pomorza*, Warszawa-Wrocław 1975.
84. Kilarski J., *Gdańsk miasto nasze. Przewodnik po Gdańsku starym i nowym*, Kraków 1947.

85. Konopczyński W., *Polska a Szwecja: od pokoju oliwskiego do upadku Rzeczypospolitej (1660-1795)*, Warszawa 1924.
86. Korzon T., *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, t.II. Epoka przedrozbiorowa*. Lwów-Warszawa-Kraków 1923.
87. Köhler G., *Geschichte der Festungen Danzig und Weichselmünde bis zum Jahre 1814 in Verbindung mit der Kriegsgeschichte der freien Stadt Danzig*, T.I-II, Breslau 1893.
88. Köhler K., *Das Post- und Fernmeldewesen der Freien Stadt Danzig 1920-1939 T.IV*, Unser Danzig, Nr. 1, 13.Jg, 1964.
89. Kopka v. Lossow, Stobbe, *Das Königlich Preußische Grenadier-Regiment König Friedrich I (4.Ostpreußisches) Nr. 5 von 1626-1889*, bmn 1889.
90. Kowalski W., *Dwie strony krat. Z historii więzienia w Gdańsku*, Gdańsk 2003.
91. Kukiel M., *Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej*, Poznań 1912.
92. Kruszyński T., *Przewodnik po Gdańsku i okolicy z planem miasta i okolicy*, Warszawa 1914.
93. Kurzątkowski M., *Mały słownik ochrony zabytków*, Warszawa 1979.
94. Lienau O., *Die Geschichte der Studentenkompanie auf dem Hagelsberg zu Danzig. Zur 10jährigen Wiederkehr der Aufstellung der Studentenkompanie im Grenzschutz-Ost anlässlich der 25jährigen Jubelfeier der Technischen Hochschule erzählt und der „Deutschen Studentenschaft in Danzig gewidmet von alten Hagelsbergern*, Danzig 1929.
95. Lipińska B., *Fortyfikacje jako element zieleni miejskiej Gdańska*, [w:] *Fortyfikacje Gdańska*, pod red. G. Bukala, Gdańsk 2006.
96. Litssas E.J.G., *Kleine Chronik der Stadt und Festung Danzig von ihrer ersten Entstehung an bis zu ihrer Belagerung und Einnahme im Jahr 1807*, Berlin 1807.
97. Löschin G., *Danzig und seine Umgebung*, Danzig 1828.
98. Löschin G., *Danzig und seine Umgebung*, Danzig 1860.
99. Löschin G., *Geschichte Danzigs von der ältesten bis zur neusten Zeit*, Th.I, Danzig 1822.
100. Luben F.A., *Das sehenswerte Danzig*, Danzig 1928.
101. Mamuszką F., *Gdańsk i okolice. Przewodnik*, Warszawa 1990.
102. Małkowski K., Podgórczyk S., *Przewodnik po Trójmieście. Gdańsk-Sopot-Gdynia*, Warszawa 1979.
103. Marschall K., *Die 5.Grenadiere in Danzig*, Zeitschrift für Heereskunde, Nr. 217, 32.Jg, 1968.

104. Michaelis R., *SS-Heimwehr Danzig 1939*, Warszawa 2003.
105. Michalski P., *Strażnik Gdańska*, 30 Dni, nr 9(11), 1999.
106. Mieczkowski D., *Obrazy historyczne z czasów Stanisława Leszczyńskiego z odcieniami obyczaju i charakteru ludzi*, Kraków 1861.
107. Mikos S., *Działalność Komisariatu Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Wolnym Mieście Gdańsku w latach 1920-1939*, Warszawa 1971.
108. Mikos S., *Polacy na politechnice Gdańskiej w latach 1904-1939*, Warszawa 1987.
109. Mikos S., *Sprawa podziału niemieckiego mienia państwowego w Gdańsku po I wojnie światowej*, Komunikaty Instytutu Bałtyckiego, R.16, z.29, 1979.
110. Nehlep H., *Album Academicum des Corps Baltica-Borussia Danzig zu Hannover 1860-1970*, Berlin 1973.
111. Niewiadomy G., *Grodzisko w Gdańsku. Przewodnik turystyczny*, Gdańsk 2006.
112. Orlicki Ł., *Gradowa Góra – tajemnica podziemnego chodnika odkryta?*, Odkrywca, nr 11(118), 2008.
113. Orlicki Ł., *Tajemnice „króla Alberta”*, Odkrywca, nr 1(84), 2006.
114. Orlicki Ł., *Tajemnice „króla Alberta” cz.2*, Odkrywca, nr 4(87), 2006.
115. Orłowicz M., *Przewodnik po Gdańsku, Oliwie i Sopotach*, Warszawa 1921.
116. Paczuski A., *Gdańsk napoleoński. Oblężenia 1807, 1813. Katalog wystawy*, Gdańsk 2000.
117. *Pamiętnik Walentego z Niestępowa 1806-1810*, Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, R.XVI, Toruń 1909.
118. Pelczar M., *Polski Gdańsk*, Gdańsk 1947.
119. Pellny W., *Der Ausbau des Hagelsberges*, [w:] *Technische Hochschule Danzig 1904-1954*, Wuppertal 1954.
120. Pilarczyk A., Sonnenburg H., *Z gdańskich tradycji rewolucyjnych 1918-1921*, Gdańsk 1972.
121. Piwarski K., *Dzieje Gdańska w zarysie*, Gdańsk 1946.
122. *Poznajemy Gdańsk*, Gdynia 1960.
123. Püttner E., *Danzig ehemalige Freie Reichs- und Hansastadt, jetzt Hauptstadt der Provinz Westpreussen*, Danzig 1894.
124. Rapicka A., *Napoleońska układanka*, 30 Dni, nr 10 (24), 2000.
125. Richter W., *Das Danziger Infanterie-Regiment Nr.128*, Sporn 1931.
126. Rogalski L., *Dzieje Krzyżaków: oraz ich stosunki z Polską, Litwą i Prussami: poprzedzone rysem dziejów wojen krzyżackich, t.II*, Warszawa 1846.

127. Roßbach G., *Sturmabteilung Roßbach als Grenzschutz in Westpreußen*, Kolberg 1919.
128. Rudziński K., *Fort Grodzisko*, Odkrywca, nr 1(18), 2000.
129. Rudziński K., *Fort Grodzisko. Przewodnik turystyczny*, Gdańsk 2000.
130. Samp J., *Miasto tysiąca tajemnic. Glosariusza gdańskiego część druga*, Gdańsk 1999.
131. Schmitt H., *Dzieje Polski w XVIII i XIX wieku, t.I*, Kraków 1866.
132. Schulze O., *Die Entwicklung der Danziger Technischen Hochschule*, [w:] *Danziger Hochschulführer 1935*, Danzig 1935.
133. Schulze O., *Technische Hochschule Danzig*, [w:] *Die deutschen Technischen Hochschulen*, München 1941.
134. Schwarz F., *Danzig. Führer durch Stadt und Umgebung*, Danzig 1936.
135. Simson P., *Geschichte der Stadt Danzig, Bd.I von den Anfängen bis 1517*, Danzig 1913.
136. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t.II*, pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskeigo, Warszawa 1881.
137. Stankiewicz J., *Rozwój przestrenny i demograficzny Gdańska pod berłem Jagiellonów*, [w:] *Historia Gdańska, t.II 1454-1655*, pod red. E. Cieślaka, Gdańsk 1982.
138. Stankiewicz J., *Strakowscy. Fortyfikatorzy, architekci i budowniczowie gdańscy*, Gdańsk 1955.
139. Stankiewicz J., *Urbanistyczny i przestrenny rozwój miasta*, [w:] *Historia Gdańska, t.II 1454-1655*, pod red. E. Cieślaka, Gdańsk 1982.
140. Stankiewicz J., *Ze studiów nad fortyfikacjami pruskimi na ziemiach polskich*, [w:] *Studia i materiały do historii wojskowości, t.12, cz.I*, Warszawa 1966.
141. Staszewski J., *Wojsko Polskie na Pomorzu w roku 1807*, Gdańsk 1958.
142. *Statistische Nachweisungen, betr. Die in den Jahren 1873-1884 vollendeten Bauten der Garnison-Bauverwaltung des Deutschen Reiches. I. Casernements*, Zeitschrift für Bauwesen, 36.Jg, 1886.
143. Stephen W., *Danzig. Gründung und Straßennamen*, Marburg/Lahn, 1954.
144. Steurer, *Geschichte des Danziger Infanterie-Regiments Nr. 128 1881-1906*, Berlin 1906.
145. Strzok I., *Fortyfikacje XIX-wiecznego Gdańska*, [w:] *Fortyfikacje Gdańska*, pod red. G. Bukala, Gdańsk 2006.
146. Szermer B., *Gdańsk – przeszłość i teraźniejszość*, Warszawa 1971.
147. Szremowicz W., *Gdańsk*, Warszawa 1953.

148. Szuldrzyński A., *Badania archeologiczne Fortu Grodzisko*, [w:] *Zespół forteczny Gdańsk-Wisłoujście. Materiały Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji zorganizowanej pod auspicjami Generalnego Konserwatora Zabytków w ramach Krajowego Programu Ministerstwa Kultury i Sztuki „Ochrona i Konserwacja Architektury Obronnej”*, pod red. P. Molskiego, Gdańsk 1998.
149. *Tajemnicze słupy*, 30 Dni, nr 1(3), 1999.
150. Tessin G., *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS in Zweiten Weltkrieg 1939-1945, Bd.4*, Osnabrück 1970.
151. Tessin G., *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS in Zweiten Weltkrieg 1939-1945, Bd.14*, Osnabrück 1980.
152. Thiess C., *Sportausbildung*, [w:] *Danziger Hochschulführer 1935*, Danzig 1935.
153. Voellner H., *Die letzten Tage der Schlacht um Danzig (I)*, Unser Danzig, Nr.6, 35.Jg, 1985.
154. Wagner G., *Deutschlands Heere bis 1918, Bd.9 – Pioniere*, Osnabrück 1987.
155. Wejchert K., *Elementy kompozycji urbanistycznej*, Warszawa 1984.
156. *Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana, t.XXVII-XXVIII Grzyby-Hirschberg*, Warszawa 1901.
157. Wiklak H., *Stanowiska archeologiczne w najbliższej okolicy Gdańska, Sprawozdania Archeologiczne, t.VI*, Warszawa 1959.
158. Witczak T., *Teatr i dramat staropolski w Gdańsku. Przegląd historyczno-materiałowy*, Gdańsk 1959.
159. Włodarski J., *Politechnika w Gdańsku w latach 1904-1945*, [w:] *Zarys dziejów politechniki w Gdańsku 1904-2004*, pod red. J. Włodarskiego, Gdańsk 2004.
160. Zbierski A., *Gdańsk w monarchii piastowskiej*, [w:] *Historia Gdańska, t.I do 1454 r.*, pod red. E. Cieślaka, Gdańsk 1978.
161. Zbierski A., *Ośrodek handlowy i portowy*, [w:] *Historia Gdańska, t.I do 1454 r.*, pod red. E. Cieślaka, Gdańsk 1978.
162. Zernecke W.F., *Neuster Wegweiser durch Danzig und dessen Umgegend*, Danzig 1843.
163. Żeromski S., *Wiatr od morza*, Warszawa 1946.

Spis ilustracji

(wszystkie niżej przytoczone skróty bądź też odwołania do poszczególnych pozycji bibliograficznych zostały wyjaśnione w odp. częściach niniejszego opracowania – patrz: Wykaz użytych w pracy skrótów oraz Bibliografia)

1. kartusz informacyjny „Reduta Napoleńska” (zdjęcie autora - 2009 r.)
2. drogowskaz SIM (zdjęcie autora - 2008 r.)
3. znak: punkt widokowy – Góra Gradowa (zdjęcie autora - 2008 r.)
4. grafika prezentująca stopień zależności między pojęciami kwartał-zespół-fort (opracowanie własne autora)
5. grafika prezentująca stopień zależności między 3 definicjami pojęcia zespół (opracowanie własne autora)
6. zdjęcie lotnicze kwartału Grodzisko (UM Gdańsk - 2000 r.)
7. fotomapa lotnicza kwartału Grodzisko (UM Gdańsk -2000 r.)
8. współczesny plan Gdańska z zaznaczonymi fortyfikacjami (z: *Fortyfikacje Gdańska*, pod red. G.Bukala, Gdańsk 2006)
9. schematyczna mapa kwartału Grodzisko (zbiory PKFM „Twierdza Gdańsk” – 2006 r.)
10. kwartał Grodzisko na tle śródmieścia Gdańska (zbiory PKFM „Twierdza Gdańsk” – 2006 r.)
11. rycina I.Dickamna z 1617 r. przedstawiająca w tle Górę Gradową (zbiory BG PAN)
12. kolorowana grafika P.Willera przedstawiająca pld. część obecnego kwartału Grodzisko (z: M.Stąporek, *op.cit.*)
13. projekt umocnienia zachodniego, zewnętrznego ciągu umocnień z 1649 r. (K.Hoburg, *op.cit.*)
14. projekt umocnienia wzgórz wg. J.Strakowskiego z 1656 r. (K.Hoburg, *op.cit.*)
15. projekt dzieła rogowego Góry Gradowej (zbiory APG)
16. projekt rozbudowy umocnień Góry zewnętrznego ciągu umocnień z 1657 r. (K.Hoburg, *op.cit.*)
17. projekt przebudowy systemu umocnień z 1668 r. (K.Hoburg, *op.cit.*)
18. fragment planu Gdańska z 1734 r. (zbiory SHAT)
19. fragment planu Gdańska z 1800 r. (zbiory prywatne)
20. fragment planu Gdańska z 1807 r. (zbiory APG)
21. plan reduty napoleońskiej z 1812 r. (zbiory SHAT)
22. scena walk o Górę Gradową w 1807 r. (zbiory BG PAN)
23. scena walk o Górę Gradową w 1807 r. (z: Kopka...)
24. fragment planu Gdańska z 1813 r. (zbiory SHAT)
25. fragment planu Gdańska z 1822 r. (zbiory BG PAN)
26. projekt przebudowy rawelina Hagel z 1832 r. (zbiory APG)
27. fragment planu fortyfikacji miejskich z 1840 r. (zbiory prywatne)
28. rycina przedstawiają reditę napoleońską w latach 40. XIX w. (zbiory BG PAN)
29. fragment planu Gdańska z 1841 r. (zbiory GStA PK)
30. fragment planu fortyfikacji Góry Gradowej z 1840 r. (zbiory APG)

31. plan fortyfikacji Góry Gradowej z ok. 1850 r. (zbiory APG)
32. najstarszy znany plan przebudowy umocnień Góry Gradowej z 1866 r. (zbiory GStA PK)
33. + 33a - projekt galerii strzeleckiej (zbiory GStA PK) + zdjęcie współczesne galerii strzeleckiej (zbiory PKFM „Twierdza Gdańsk”)
34. + 34a – projekt budowy kaponiery południowej (zbiory GStA PK) + zdjęcie współczesne kaponiery środkowej (zbiory PKFM „Twierdza Gdańsk”)
35. + 35a – projekt budowy bramy północnej (zbiory GStA PK) + zdjęcie współczesne bramy północnej (zbiory PKFM „Twierdza Gdańsk”)
36. + 36a – projekt budowy zespołu baterii moździerzy wraz z kaponierą środkową (zbiory GStA PK) + zdjęcie współczesne baterii moździerzy oraz fragmentu kaponiery środkowej (zbiory PKFM „Twierdza Gdańsk”)
37. a + 37b – zdjęcia (widok w stronę południową oraz w stronę poterny) dokumentujące katastrofę budowlaną w baterii moździerzy (zbiory GStA PK)
38. + 38a – projekt budowy koszar schronowych (zbiory GStA PK) + zdjęcie współczesne koszar (zbiory PKFM „Twierdza Gdańsk”)
39. Grodzisko w 1863 r. – grafika prezentująca kształt umocnień Góry Gradowej przed modernizacją z zaznaczeniem przyszłego układu fortyfikacji (aut. R.Hirsch)
40. Grodzisko w 1874 r. – grafika prezentująca kształt umocnień Góry Gradowej po modernizacji z zaznaczeniem poprzedniego układu fortyfikacji (aut. R.Hirsch)
41. zdjęcie współczesne domu walmistrza z 2004 r. (zbiory PKFM „Twierdza Gdańsk”)
42. zdjęcie współczesne zbrojowni z 2004 r. (zbiory PKFM „Twierdza Gdańsk”)
43. zdjęcie współczesne wozowni artyleryjskiej z 2004 r. (zbiory PKFM „Twierdza Gdańsk”)
44. plan fragmentu umocnień miejskich z 1896 r. (zbiory GStA PK)
45. gmach gdańskiej Szkoły Wojennej, 1906 r. (zbiory BG PAN)
46. budynek koszar pionierów, 1884 r. (z: Günther, *op.cit.*)
47. plan Szkoły Wojennej z 1897 r. (zbiory GStA PK)
48. pocztówka prezentująca przebieg szkolenia w gdańskiej Szkole Wojennej (zbiory prywatne)
49. pocztówka prezentująca wschodnią skarpe Góry Gradowej (zbiory PKFM „Twierdza Gdańsk”)
50. pocztówka prezentująca z dalszej perspektywy wschodnią skarpe Góry Gradowej wraz z pozostałościami po dawnym wykopie komunikacyjnym (zbiory prywatne)
51. pocztówka z pomnikiem poświęconym poległym żołnierzom rosyjskich (zbiory PKFM „Twierdza Gdańsk”)
52. skromny pomnik poświęcony żołnierzom jednostki *Regiment von Diericke* (z: B.Arke, *op.cit.*)
53. niezrealizowany projekt unowocześnienia twierdz gdańskiej i lokalizacji nowych „festów”, 1898 r. (zbiory APG)
54. koszary schronowe na forcie Góry Gradowej pod koniec XIX w. (z: Steurer, *op.cit.*)
55. zdjęcie współczesne tzw. nowych koszar, 2004 r. (zbiory PKFM „Twierdza Gdańsk”)
56. pocztówka prezentująca ciąg Promenade w kierunku południowym (zbiory BG PAN)
57. pocztówka prezentująca kościół i szpital Bożego Ciała (zbiory BG PAN)

58. pocztówka prezentująca dom strzelecki bractwa Fryderyka Wilhelma wybudowany w latach 1850-1851 (z: M.Staperek, *op.cit.*)
59. pocztówka prezentująca dom strzelecki bractwa Fryderyka Wilhelma po modernizacji z 1912 r. (z: M.Staperek, *op.cit.*)
60. widok na umocnienia wew. z okna budynku dzisiejszego PUP (zbiory BG PAN)
61. widok na obecny kwartał Grodzisko ze szczytu nieistniejącego już bastionu św. Elżbiety (zbiory BG PAN)
62. Brama Siedlecka – widok w kierunku przedmieścia Nowych Ogrodów i Siedlec (zbiory BG PAN)
63. fragment umocnień ziemnych w rejonie Bramy Siedleckiej – widok w kierunku północnym (zbiory BG PAN)
64. widok umocnień tzw. ciągu oliwskiego w kierunku bastionu Jerozolimskiego, przed 1914 r. (zbiory BG PAN)
65. widok na teren dawnych umocnień tzw. ciągu oliwskiego ze szczytu bastionu Jerozolimskiego, okres WMG (zbiory BG PAN)
66. fragment planu Gdańska z 1908 r. (zbiory BG PAN)
67. kompania studencka *Grenzschutz-Ost* przed koszarami schronowymi w marcu 1919 r. (z: O.Lienau, *op.cit.*)
68. widok na majdan, drewniane baraki, reditę oraz tzw. nowe koszary, 1919 r. (z: O.Lienau, *op.cit.*)
69. pocztówka z żołnierzami *Hagelsberg-Kompanie*, 1920 r. (zbiory PKFM „Twierdza Gdańsk”)
70. portret żołnierza *Hagelsberg-Kompanie* z insygniami formacji (zbiory prywatne)
71. prace rozbiórkowe Bramy Oliwskiej, 1919 r. (zbiory BG PAN)
72. zdjęcie nieistniejącego już blokhausu galerii przeciwskarpowej kaponierzy południowej, przed 1920 r. (zbiory BG PAN)
73. zdjęcie lotnicze fortu Góry Gradowej z 1929 r., ujęcie od strony wschodniej (Bildarchiv des Herder-Instituts, Marburg)
74. zdjęcie lotnicze części fortu oraz przedpoła z 1929 r., ujęcie w kierunku zach. (Bildarchiv des Herder-Instituts, Marburg)
75. zdjęcie lotnicze części fortu z 1929 r., ujęcie od strony południowo-wschodniej (Bildarchiv des Herder-Instituts, Marburg)
76. zdjęcie lotnicze części bastionu Jerozolimskiego i Kurkowego oraz lunety Börstella z 1929 r., ujęcie od strony północno-zachodniej (Bildarchiv des Herder-Instituts, Marburg)
77. kaponiera południowa w okresie międzywojennym (zbiory prywatne)
78. kaponiera środkowa w okresie międzywojennym (zbiory PKFM „Twierdza Gdańsk”)
79. skrzydło koszar schronowych w okresie międzywojennym (z: H.Nehlep, *op.cit.*)
80. wartownia nad poterną oraz wejście do poterny baterii moździerzy w okresie międzywojennym (zbiory prywatne)
81. grupa studentów niemieckich w okresie międzywojennym przed siedzibą swojej korporacji (zbiory prywatne)
82. grupa studentów niemieckich przed menzurą wewnątrz siedziby swojej korporacji (zbiory prywatne)

83. pamiątkowe zdjęcie grupowe członków jednej z korporacji niemieckich przed koszarami schronowymi (z: H.Nehlep, *op.cit.*)
84. wnętrze jednej z knajp (siedzib) korporacji niemieckich w okresie międzywojennym (z: H.Nehlep, *op.cit.*)
85. brama północna w okresie międzywojennym (z: O.Lienau, *op.cit.*)
86. pocztówka z okresu WMG z widokiem na Gdańsk ze zbocza bastionu Jerozolimskiego (zbiory prywatne)
87. fragment strzelnicy małokalibrowej we wnętrzu fosy redity z okresu WMG (z: *Danziger Hochschulführer 1935*)
88. widok z bastionu Kessela w kierunku Gdańska – okres WMG (zbiory prywatne)
89. fragment dokładnego planu miasta – tzw. *Geländeplan* – z 1938 r. (zbiory BG PAN)
90. fragment planu Gdańska z 1936 r. (zbiory BG PAN)
91. fragment planu miasta z 1940 r. (zbiory BG PAN)
92. zdjęcie z ćwiczeń strzeleckich odbywających się na majdanie fortu, 1939/1940 r. (zbiory prywatne)
93. musztra na forcie Góry Gradowej, 1939/1940 r. (zbiory prywatne)
94. ćwiczenia z artylerią na majdanie fortu, zima 1939/1940 r. (zbiory prywatne)
95. strażnik przy budce wartowniczej przy bramie północnej, zima 1939/1940 r. (zbiory prywatne)
96. uroczystość na majdanie fortu, 1939/1940 r. (zbiory prywatne)
97. ćwiczenia z artylerią przed koszarami schronowymi, 1939/1940 r. (zbiory prywatne)
98. zdjęcie podoficera oraz żołnierza przy armacie PaK 36, 1939/1940 r. (zbiory prywatne)
99. redita z pokrywą żelbetonową i wieżyczką obserwacyjną (zdjęcie autora, 2009 r.)
100. podstawa po dziale plot. na dachu jednej z remiz artyleryjskich (zdjęcie autora, 2009 r.)
101. nieistniejąca już podstawa po dziale plot. z 1999 r. - na tym miejscu wznosi się obecnie Pomnik Tysiąclecia w postaci krzyża (zbiory PKFM „Twierdza Gdańsk”)
102. ściana przeciwpodmuchowa przed wejściem do galerii przeciwskarpowej kaponiery środkowej (zdjęcie autora, 2009 r.)
103. betonowy kiosk na dachu kaponiery południowej (zdjęcie autora, 2009 r.)
104. betonowy kiosk między wałami bastionu Notzkenberg/NCK (zdjęcie autora, 2009 r.)
105. zbiorczy projekt planowanych interwencji urbanistycznych w śródmieściu Gdańska, 1940 r. (zbiory BG PAN)
106. projekt przebudowy zachodniej części śródmieścia, 1940 r. (zbiory BG PAN)
107. szczegółowy projekt zabudowy Góry Gradowej, 1941 r. (zbiory BG PAN)
108. wejście do pozostałości po dawnym systemie umocnień rejonu Góry Gradowej widoczne z poziomu peronu pierwszego dworca głównego PKP w Gdańsku (zdjęcie autora, 2009 r.)
109. mapa fortu Góry Gradowej, lunety Börstella oraz bastionu Kessela wraz z zaznaczeniem istniejących obiektów (zbiory PKFM „Twierdza Gdańsk”)